

Державна установа
«Інститут економіки та прогнозування
НАН України»

**ІСТОРИЯ
НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ
УКРАЇНИ**

Збірник наукових праць

Заснований у 1965 р.

Випуск
56

Київ – 2023

State Organization
«Institute for Economics and Forecasting
of the National Academy of Sciences of Ukraine»

**HISTORY
OF ECONOMICS
AND ECONOMIC
THOUGHT
OF UKRAINE**

Collection of scientific works

Founded in 1965

Volume
56

Kyiv – 2023

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56>
УДК (338.1:94)+330.8](477)(08)

Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць. Вип. 56 / гол. ред. д-р екон. наук, проф. О.Л. Попова; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2023. 356 с.

Випуск 56 представляє результати актуальних наукових досліджень у галузі економічної історії та історії економічної думки. Окремий розділ присвячений зарубіжному досвіду повоєнної відбудови та євроінтеграції.

Головний редактор – ПОПОВА О.Л. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Заступник головного редактора – НЕБРАТ В.В. (д-р екон. наук, Київ, Україна)
Відповідальний секретар – ГОРІН Н.О. (канд. екон. наук, Київ, Україна)

Редакційна колегія:

Вербова О.С. (д-р екон. наук, доц., Львів, Україна)
Гайдай Т.В. (д-р екон. наук, доц., Київ, Україна)
Голубка С.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Дідківська Л.В. (канд. екон. наук, Київ, Україна)
Єлісеєва Л.В. (д-р екон. наук, проф., Луцьк, Україна)
Кічурчак М.В. (д-р екон. наук, проф., Львів, Україна)
Клім'юк Зб. (д-р екон. наук, проф., Варшава, Польща)
Крупін В.Є. (канд. екон. наук, доц., Варшава, Польща)
Маслов А.О. (д-р екон. наук, доц., Київ, Україна)
Нєновскі Н. (д-р екон. наук, проф., Ам'єн, Франція)
Пантелеймоненко А.О. (д-р екон. наук, проф., Полтава, Україна)
Супрун Н.А. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Уманців Ю.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Филіук Г.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Шевченко О.О. (д-р екон. наук, проф., Краматорськ, Україна)

Зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про держреєстрацію КВ № 13980 – 2953 Р від 27.03.2008 р.

Відповідно до наказу Міністерства освіти та науки України № 627 «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 14.05.2020 р. збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включений до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України.

До збірника приймаються матеріали за такими спеціальностями:

051 Економіка; 072 Фінанси, банківська справа та страхування; 073 Менеджмент;
281 Публічне управління та адміністрування; 292 Міжнародні економічні відносини.

Зареєстровано в міжнародних наукометричних базах: Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ERIH PLUS. Збірник включений до системи «Бібліометрика української науки». Матеріали збірника представлені в українській базі наукових цитувань **Open Ukrainian Citation Index (OUCI)**. Бібліометричний профіль у **Google Scholar**: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=XnzQeWsAAAAJ&hl=uk>

Видавець: Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ISSN 0320-4421 (Print)

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування
НАН України», 2023

ISSN 2522-4271 (Online)

<http://ingedu.org.ua>

istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomîčnoï dumki Ukraïni

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56>
UDC (338.1:94)+330.8](477)(08)

History of economics and economic thought of Ukraine: Coll. of scient. works. Vol. 56 / Ch. Ed. Dr. Sc. (Econ.) O. Popova; Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv, 2023. 356 p.

Issue 56 presents the results of current scientific research in the field of economic history and the history of economic thought. A special part is devoted to the foreign experience of post-war reconstruction and European integration.

Chief Editor – Popova Olga (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Deputy Chief Editor – Nebrat Victoriia (Doctor of Sciences (Economics), Kyiv, Ukraine)
Responsible secretary – Gorin Nazar (PhD (Economics), Kyiv, Ukraine)

Editorial board:

Verbova Oksana (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Lviv, Ukraine)
Gaidai Tetyana (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Kyiv, Ukraine)
Holubka Stepan (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Didkivska Lesia (PhD (Economics), Kyiv, Ukraine)
Yelisieieva Liudmyla (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Lutsk, Ukraine)
Kichurchak Marianna (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Lviv, Ukraine)
Klimiuk Zbigniew (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Warsaw, Poland)
Krupin Vitaliy (Senior Researcher, PhD (Economics), Warsaw, Poland)
Maslov Anatoliy (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Kyiv, Ukraine)
Nenovsky Nikolay (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Amiens, France)
Panteleimonenko Andrii (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Poltava, Ukraine)
Suprun Natalia (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Umantsiv Iurii (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Fyliuk Halyna (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Shevchenko Olena (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kramatorsk, Ukraine)

Registered by the Ministry of Justice of Ukraine
Certificate of state registration KB № 13980 – 2953 P of 27.03.2008

According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 627 «On approval of decisions of the attestation board of the Ministry» from May 14, 2020, the collection of scientific works «History of Economics and Economic Thought of Ukraine» is included to the category «B» of the List of scientific professional editions of Ukraine.

The journal accepts new materials in the following specialties:

051 Economics; 072 Finance, banking, and insurance; 073 Management;
281 Public administration; 292 International Economic Relations.

Registered in international scientometric bases: Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ERIH PLUS. The materials of the journal are presented in the Ukrainian database of scientific citations **Open Ukrainian Citation Index** and the system «**Bibliometrics of Ukrainian Science**». Bibliometric profile of the journal in **Google Scholar**: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=XnzQeWsAAAAJ&hl=uk>

Publisher: Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine

ISSN 0320-4421 (Print)

© Institute for Economics and Forecasting,
National Academy of Sciences of Ukraine, 2023

ISSN 2522-4271 (Online)

<http://ingedu.org.ua>

istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomîčnoï dumki Ukraïni

Історичний досвід повоєнної відбудови та євроінтеграції

Піляєв І.С. Роль спеціальної дослідницької комісії в повоєнній відбудові Японії.....	9
Боднарчук Т.Л. Інтеграційні процеси в системі захисту національних економічних інтересів країн Західної Європи у повоєнний період.....	24
Дідківська Л.В. Зарубіжний досвід та національні традиції для повоєнного відновлення сільських територій та аграрного виробництва України.....	44
Шульц С.Л., Луцкієв О.М. Досвід повоєнного відновлення економіки країн Балканського регіону: фінансові та структурні особливості.....	62

Історія економічної думки

Клім'юк Зб., Сливка Т. Австрійська школа як напрям дослідження в економіці – правда та міфи.....	81
<i>Мова: Англійська</i>	
Гордіца К.А. Конкурентні програми реформування власності: вітчизняна наукова спадщина кінця XIX – початку XX ст.	107

Видатні постаті

Гайдай Т.О. М.Х. Бунге – видатний вітчизняний учений, педагог та державний діяч-реформатор (до 200-річчя від народження).....	128
Лопух К.В. Жінки перемагають: Клаудія Голдін – лауреатка премії з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля 2023 року.....	150
Небрат В.В. Реформаторські ідеї та подвижницька діяльність Василя Каразіна для розвитку економіки....	170

Новітня історія суспільних трансформацій

Петришин Г. Функціонування банківської системи України під час війни.....	189
<i>Мова: Англійська</i>	
Сафронова О.М. Організаційно-правові основи проведення корпоративної реформи в державному секторі економіки в умовах євроінтеграції України.....	208

Історія економіки

Супрун Н.А. Економічні причини та наслідки Голодомору в Україні (до 90-річчя Голодомору в Україні та 95-річчя Всеволода Голубничого).....	225
Теленько О., Курбет О. Постколоніальна теорія та її застосування до пострадянських держав.....	255
<i>Мова: Англійська</i>	
Кудласевич О.М. Поміщицьке підприємництво Макарівщини кінця XIX – початку XX ст.: історична спадщина.....	286
Корніяк О.В. Історія фондового ринку в Україні в контексті формування механізмів інвестування (друга половина XIX – початок XX ст.).....	299
Горін Н.О. Досвід фінансування військових витрат під час Першої світової війни.....	314

Додатки

Довідка про збірник	343
Редакційна колегія збірника	346
До відома авторів	348

≈ CONTENTS ≈

The historical experience of the post-war Reconstruction and European integration

Piliaiev I. The role of the special survey committee in the post-war reconstruction of Japan.....	9
Bodnarchuk T. Integration in the system of protection of the Western European countries national economic interests in the post-war period.....	24
Didkivska L. Foreign experience of post-war rural territory and agricultural recovery for Ukraine's reconstruction.....	44
Shults S., Lutskiv O. The experience of post-war economic recovery of the countries of the Balkan region: financial and structural features.....	62

History of Economic Thought

Klimiuk Zb., Slyvka T. The Austrian school as a field of study in economics – truths and myths.....	81
Gorditsa K. Competitive programs of property reform: Ukrainian scientific heritage of the end of the 19th – early 20th centuries.....	107

Outstanding scientists

Gaidai T. M.H. Bunge – an outstanding Ukrainian scientist, teacher and state reformer (to the 200th anniversary of the birth).....	128
Lopukh K. Women winning: Claudia Goldin awarded by sveriges riksbank prize in economic sciences in memory of Alfred Nobel 2023.....	150
Nebrat V. Reforming ideas and movement activities of Vasyl Karazin for economic development.....	170

≈ CONTENTS ≈

Recent history of Social Transformations

Petryshyn H. Functioning of the banking system of Ukraine during the war.....	189
Safronova O. Organizational and legal basis of corporate reform in the public sector of the economy under the conditions of Ukraine's European integration.....	208

Economic History

Suprun N. Economic reasons and consequences of the Holodomor in Ukraine (to the 90th anniversary of the Holodomor in Ukraine and the 95th anniversary of Vsevolod Golubnychy).....	225
Telenko O., Kurbet O. Postcolonial theory and its application to the Post-Soviet States.....	255
Kudlasevych O. Landlord entrepreneurship in Makariv district at the end of the 19th – beginning of the 20th century: a historical heritage.....	286
Korniyaka O. History of the stock market in Ukraine in the context of the formation of investment mechanisms (second half of the 19th – beginning of the 20th centuries).....	299
Gorin N. Experience of financing military expenditures during the First World War.....	314

Exhibits

The Reference about the collection	343
The Editorial board of the collection	346
To the attention of the authors	348

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.009>

УДК 338.22+339.9

JEL: N15, N45, O14, O53

Піляєв І.С., доктор політичних наук,
кандидат економічних наук, професор,
провідний науковий співробітник
сектору міжнародних фінансових досліджень
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7509-3158>
e-mail: igor.piliaiev@gmail.com

РОЛЬ СПЕЦІАЛЬНОЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМІСІЇ В ПОВОЄННІЙ ВІДБУДОВІ ЯПОНІЇ

Предметом дослідження є інституційний та концептуальний досвід початкового періоду повоєнної економічної відбудови Японії. Комплексно аналізуються передумови, інституційні механізми та результати діяльності Спеціальної дослідницької комісії (СДК) МЗС Японії, дається оцінка її впливу на повоєнну реконструкцію та феноменально успішну модернізацію японської економіки в контексті завдань повоєнної відбудови України. Для цього використовуються абстрактно-логічний, емпірико-історичний, міждисциплінарний методи, застосовано інструментарій політичної економії та теорії модернізації. Робиться висновок, що СДК МЗС Японії стала інтелектуальною, кадровою та програмною «точкою складання» для всього подальшого процесу національної відбудови. Відтак, це забезпечило японський уряд системним баченням місця країни в повоєнному світі, його економічній та фінансовій системі, національних орієнтирів, пріоритетів та механізмів повоєнної реконструкції. Незважаючи на потужний вплив військово-безпекових та геополітичних чинників, знадобився дуже високий рівень мобілізації, патріотизму і соціальної відповідальності японської національної еліти, щоб переконати Союзні держави в необхідності зробити важку індустріалізацію з опорою на передові технології основою післявоєнного відновлення Японії. Досвід діяльності СДК свідчить, що в кожному успішному кейсі національної повоєнної відбу-

Піляєв І.С.

дови слід відшукати та визначити ключову концептуальну та інституційну ініціативу, що запустила процес відновлення – не обов'язково в матеріальному, але принаймні в концептуальному та політико-вольовому плані, адже кожне велике та успішне будівництво розпочинається з розробки та ухвалення відповідного проекту. Автор виснує, що підготовлена СДК стратегічна доповідь щодо основних проблем економічної реконструкції Японії є актуальною рамочною моделлю, за якою може розроблятися, звичайно, з урахуванням місцевих особливостей, стратегія національної економічної відбудови, зокрема повоєнної відбудови економіки України.

Ключові слова: економічна реконструкція, конфуціанство, повоєнна відбудова, пріоритетне виробництво, Японія.

Piliaiev I.

THE ROLE OF THE SPECIAL SURVEY COMMITTEE IN THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF JAPAN

The article explores the institutional and conceptual experience of the initial period of Japan's post-war economic reconstruction. The prerequisites, institutional mechanisms, and performance results of the Special Survey Committee (SSC) of the Ministry of Foreign Affairs of Japan are comprehensively analyzed; its impact on the post-war reconstruction and the phenomenally successful modernization of the Japanese economy in the context of Ukraine's post-war reconstruction tasks is assessed. For this purpose, the abstract-logical, empirical-historical, interdisciplinary methods are used, and the tools of political economy and modernization theory are applied. It is concluded that the SSC has become the intellectual, personnel and program «assembly point» for the entire further process of Japan's national reconstruction. Thus, the SSC provided the Japanese government with a systemic vision of the country's place in the postwar world, in the latter's economic and financial system as well as of national landmarks, priorities, and postwar reconstruction mechanisms. Despite the powerful influence of military-security and geopolitical factors, it took a very high level of mobilization, patriotism, and social responsibility of the Japanese national elite to convince the Allied Powers of the need to make heavy industrialization based on advanced technologies the basis of Japan's postwar recovery. The SSC's experience testifies that in every successful case of national post-war reconstruction, one should find and define the key conceptual and institutional initiative that launched the recovery process – not necessarily materially, but at least in conceptual and political-volitional

terms, as every large-scale and successful (re)construction begins with the development and approval of the relevant project. The author concludes that the SSC's strategic report on the basic problems of Japan's economic reconstruction is a relevant framework model, according to which a strategy of national economic reconstruction, in particular post-war recovery of Ukraine's economy, may be developed, certainly, taking into account national and local characteristics.

Keywords: *economic reconstruction, Confucianism, post-war reconstruction, priority production, Japan.*

Постановка проблеми. За умов протистояння повномасштабному російському вторгненню в Україну пошук ефективних інституційних механізмів забезпечення повоєнного відновлення економіки України виступає одним із важливих завдань вітчизняної науки й вимагає міждисциплінарного підходу з боку суспільствознавців. Особливої актуальності в цьому контексті набуває вивчення інституційного досвіду забезпечення повоєнної відбудови в країнах, що спромоглися не лише в стислий історичний термін здійснити успішну повоєнну реконструкцію національної економіки, а й забезпечити на цій основі модернізаційний прорив у економічному та соціальному розвитку, що вивів їх до лав найбільш передових, інноваційних та конкурентоспроможних економік сучасного світу.

Як відзначав видатний американський соціолог та знавець Японії Роберт Белла, незважаючи на важливість мотиваційних факторів, вони самі дуже чутливі до інституційних механізмів, до інституційного спрямування мотивації [5, с. 53]. Водночас, важливою характеристикою економічної системи є її інституційна спроможність, тобто кількість змістовних норм, які суб'єкт може засвоїти, не порушуючи своєї ідентичності [3].

У цьому контексті на ретельний аналіз заслуговує досвід інституційного забезпечення повоєнної економічної відбудови Японії, зокрема пов'язаний із створенням та функціонуванням Спеціальної дослідницької комісії (далі – СДК) Міністерства закордонних справ Японії (серпень 1945 р. – березень 1946 р.), яка стала базовою інституційною платформою для розробки засад стратегії та економічної політики повоєнної відбудови країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інституційний досвід повоєнної відбудови японської економіки ґрунтовно досліджували в своїх наукових працях Джордж Аллен [2], Тацуро Учіно [14], Самнер Ла Круа, Акіхіко Каваура [8], Лонні Карлайл [6],

Майкл Беклі, Юсаку Хоріучі, Дженніфер Міллер [4] та ін. Безпосередньо створенню та діяльності СДК окрему увагу приділили вищезгадані Джордж Аллен [2], Тацуро Учіно [14], а також Юкіо Ногучі, Ейсукі Сакібара [13], Кенічі Оно [10; 11]. Стисла згадка про роботу СДК міститься у недавній праці відомого українського вченого-економіста Сергія Іванова, який на основі аналізу досвіду низки країн, що здійснили успішне повоєнне відновлення, робить такий досить прикметний висновок: «Відновленню передують політичне рішення, що базується на геополітичній доцільності та національному патріотизмі щодо визначення моделі розвитку» [1, с. 88].

Таким чином, у кожному успішному кейсі національної повоєнної відбудови слід відшукати та визначити ключову концептуальну та інституційну ініціативу, що запустила процес відновлення – не обов'язково в матеріальному, але принаймні в концептуальному та політико-вольовому плані, адже кожне велике та успішне будівництво розпочинається з розробки та ухвалення відповідного проекту.

Зважаючи на вищевикладене, **метою дослідження** є комплексний аналіз передумов, інституційних механізмів створення та результатів діяльності Спеціальної дослідницької комісії МЗС Японії, оцінка її впливу на повоєнну реконструкцію та феноменально успішну модернізацію японської економіки в контексті завдань повоєнної відбудови України. Для цього використовувалися абстрактно-логічний, емпірико-історичний, міждисциплінарний методи, застосовувався інструментарій політичної економії та теорії модернізації.

Основний зміст дослідження. Японія має унікальний досвід успішної повоєнної реконструкції національної економіки, здійсненої лише за одне післявоєнне десятиліття. Проте ефективно застосування цього досвіду не можливе без усвідомлення його ціннісного фундаменту.

За доби Едо (1603–1867 рр.) панівною ідеологією в Японії стало конфуціанство, що, на відміну від традиційних, сповнених містицизму вчень буддизму та синтоїзму, ґрунтується на раціоналізмі, світськості й спирається на цивільну бюрократію. Основними етичними принципами конфуціанства є відданість державі (імператору), повага до старших на всіх рівнях, перевага суспільних інтересів над індивідуалізмом. Це обумовило дивовижну

швидкість засвоєння західних технологій та систем освіти після Революції Мейдзі (1868 р.).

По закінченні доби японського милітаризму (1931–1945 рр.) мільйони японських солдатів, які роками існували між життям і смертю, аж ніяк не вважали монотонну роботу у цивільних фірмах, зайнятих повоєнною відбудовою, нестерпною. Фактично лояльність до фірм замінила лояльність до держави під час війни. Таким чином зміцнювався комунітарно-солідаристський характер конфуціанського капіталізму.

Проте поразка у війні призвела до серйозних змін у соціальній етиці. Головним фактором цього була здійснена союзною окупаційною адміністрацією на чолі з генералом Д. Макартуром демократизація економіки в сферах аграрної реформи (ліквідація напівфеодальних латифундій, передача землі у власність колишніх орендарів, масове запровадження фермерства), організації корпоративного менеджменту та трудових відносин (через реформування великих промислово-фінансових об'єднань *дзайбацу*, керованих власниками-главами сімейних кланів, у *кейрецу*, в яких управління передано менеджерам, а права працівників захищені профспілками) [13; 14]. Таким чином, було забезпечено масове, хоча й болісне, але надзвичайно швидке та ефективне переведення конфуціанської моделі відносин з військової сфери до реорганізованих цивільних виробництв, що стали головними рушіями повоєнної відбудови та модернізації економіки [9].

Відразу після поразки Японії у війні двоє молодих японських чиновників Сабуро Окіта та Йоноске Гото, за фахом інженери-електрики, організували дослідницьку групу для обговорення шляхів повоєнного відновлення японської економіки. Окіта та Гото перед закінченням Другої світової війни працювали в контрольованому японцями Пекіні. Усвідомлюючи, що Японія незабаром програє війну, вони повернулися до Токіо, щоб організувати спеціальну дослідницьку групу, до складу якої було запрошено ряд університетських професорів, посадовців та експертів з економіки та фінансів. Перше засідання дослідницької групи відбулося 16 серпня 1945 р., через день після поразки Японії¹. Темою були передбачувані наслідки Бреттон-Вудської угоди, укладеної роком раніше, і створення МВФ та Світового банку. Після цього

¹ Дата першого засідання дослідницької групи (16 серпня 1945 р.) була запланована за кілька днів до наказу японського імператора про капітуляцію (14 серпня 1945 р.), тобто ще в умовах триваючої війни.

щотижня в закритому режимі проводилися дослідницькі засідання на різні теми за участю відомих посадовців та науковців. Очолив роботу групи професор економіки Токійського університету Хіромі Арісава. Окіта та Гото надавали секретарські послуги, підсумовуючи ключові моменти кожної дискусії та складаючи звіт.

Група спочатку працювала на неформальній основі, як приватна ініціатива, в імперському міністерстві Великої Східної Азії², а після його ліквідації 26 серпня 1945 р. – у Міністерстві закордонних справ Японії. Згодом вона отримала офіційний статус Спеціальної дослідницької комісії (далі – СДК) МЗС Японії. Група зустрічалася більше сорока разів і в березні 1946 р. подала свої висновки у вигляді доповіді³ під назвою «Основні проблеми реконструкції японської економіки»⁴ Парламенту Японії та Верховному головнокомандуванню союзних сил в Японії, яке в 1945–1951 рр. очолював американський генерал Дуглас Макартур. Остаточну доповідь СДК (обсягом біля 200 с.) з незначними змінами було опубліковано у вересні 1946 р. Вона має таку змістовну структуру:

Вступ.

Частина перша. Передумови реконструкції японської економіки.

Розділ 1. Основні тенденції світової економіки.

Розділ 2. Міжнародне середовище японської економіки.

Розділ 3. Особливості японської економіки.

² Міністерство Великої Східної Азії було ліквідовано 26 серпня 1945 року наказом Верховного головнокомандувача союзними силами після капітуляції Японії, що поклала кінець закордонним володінням Японії. Оскільки з липня 1944 р. по серпень 1945 р. всі міністри закордонних справ Японії (за цей період змінилося чотири міністри) суміщали портфель міністра Великої Східної Азії, дослідницька група далі працювала в міністерстві закордонних справ Японії.

³ Упорядником доповіді став Сабуро Окіта, який пізніше посідав численні державні посади, включаючи начальника відділу досліджень Ради економічної стабілізації в 1947 р., начальника відділу економічного співробітництва Агентства економічного планування (АЕП) в 1953 р., генерального директора бюро планування АЕП в 1957 році, а потім в 1963 р. – генерального директора бюро розвитку АЕП, й зробив значний внесок у справу відбудови та подальшого динамічного розвитку повоєнної економіки Японії.

⁴ Проміжну доповідь СДК було підготовлено наприкінці 1945 р., а кінцевий проєкт – у березні 1946 р.

Розділ 4. Нові умови для японської економіки.

Частина друга. Заходи здійснення реконструкції.

Розділ 1. Основні проблеми економічної реконструкції.

Розділ 2. Забезпечення населення засобами існування.

Розділ 3. Реконструкція економіки.

Розділ 4. Специфічні проблеми економічної реконструкції.

Висновки.

У першій частині доповіді аналізується нова глобальна ситуація та історико-географічне положення переможеної Японії, ретельно вивчаються збитки від війни, а також відзначаються деякі позитивні аспекти. Друга частина містить пропозиції, в розрізі конкретних секторів, щодо сприяння розвитку промислових галузей та експортній орієнтації, з викладенням необхідних конкретних заходів економічної та фінансової політики. Отже, зовнішня та внутрішня ситуації аналізуються в частині I, а необхідні дії, включаючи стратегії для окремих галузей, обговорюються в частині II.

Як наголошується у доповіді, розробка ефективного плану повоєнної відбудови має починатися з системного аналізу місця країни «на перетині двох координат, а саме – в точці певного моменту історичного часу та її тодішнього місця в глобальному просторі» [12, с. 3], тобто з адекватного усвідомлення параметрів загального міжнародного середовища, особливостей, притаманних суспільству і економіці Японії, суттєво нових викликів, які постали перед країною, що далі обумовлюватиме й визначатиме шляхи та механізми повоєнної реконструкції національної економіки.

У доповіді домінують питання реального сектору економіки, тоді як монетарні та фіскальні проблеми розглядаються лише відносно незначною мірою. Прикметно, що Спеціальна дослідницька комісія працювала не при економічному чи фінансовому міністерстві, а при Міністерстві закордонних справ. За результатами її роботи було підготовлено стратегічний план економічної відбудови, основні положення якого згодом стали програмною основою урядового курсу на «японське економічне диво».

Основні ідеї доповіді можна підсумувати таким чином:

- Економічне бачення Японії має ґрунтуватися на глибокому аналізі мінливих глобальних тенденцій.
- Економічна реконструкція має взяти за основу участь Японії у світовій економіці в рамках системи Міжнародного валютного фонду (Бреттон-Вудської системи).

- Аби просувати принципи економічної демократизації (реорганізація великих корпорацій дзайбацу, аграрна реформа, запровадження демократичного законодавства про працю, заохочення масового створення профспілок на підприємствах тощо), Японія не повинна покладатися на аграрний сектор для поглинання надлишкового населення, а має взяти активну участь у міжнародному поділі праці шляхом зміцнення та модернізації своєї промислової структури.

- Необхідно розробити та реалізувати комплексну та конкретну стратегію відновлення. Вона має базуватися на індустріалізації з пріоритетним розвитком переробної промисловості, впровадженні нових технологій, активній участі у міжнародному поділі праці і динамічній трансформації структури зовнішньої торгівлі⁵.

- Слід ретельно проаналізувати кожну важливу галузь і запропонувати реалістичні та конкретні програми сприяння галузевому розвитку. Порівняльні переваги Японії в текстильній промисловості та сільському господарстві по завершенні війни були втрачені через очікувану появу на світовому ринку деокупованої решти Азії. Японія не повинна покладатися на аграрний сектор для поглинання надлишкового населення, а має націлитися на розвиток трудомістких галузей важкої промисловості з високим попитом на кваліфіковану робочу силу.

Запропонований магістральний напрямок руху національної економіки передбачав:

1. Заборону монополії в промисловості;
2. Обмеження втручання уряду в економіку;
3. Заохочення зростання професійних спілок;
4. Модернізацію сільського господарства шляхом заохочення викупу й передачі землі від феодалів у власність орендарів,

⁵ Аргумент авторів доповіді про те, що майбутнє Японії залежить від індустріалізації, а не від сільського господарства, торгівлі чи послуг, може нині здаватися очевидним. Але його слід тлумачити як опозицію американській політиці того часу щодо повної деіндустріалізації Японії (див.: [11, с. 149]). Адже союзні держави-переможниці спочатку були сповнені рішучості звести Японію до рівня аграрної економіки лише з легкою промисловістю. Знадобилося майже 3 роки наполегливих переговорів і неодноразових невдач для японського уряду, перш ніж відбулися відповідні серйозні зміни в окупаційній політиці.

відтак масове перетворення останніх у фермерів-землевласників;

5. Зменшення соціально-економічної нерівності шляхом вирівнювання розподілу доходів, посилення систем соціального страхування, страхування по безробіттю тощо.

6. Раціоналізацію споживання.

7. Заборону міжнародних картелів та обмежувальних міжнародних контрактів.

8. Створення рівних можливостей для іноземного інвестиційного капіталу.

Ось деякі ключові тези доповіді:

- «В умовах капіталістичної вільної конкуренції багато японських галузей промисловості буде придушено гігантами сучасних галузей іноземної промисловості, і таким чином промислова структура Японії буде деформована. Це вимагатиме ухвалення державної політики, яка дозволить зберегти в цілості принаймні базові галузі» [12, с. 85].

- Для успіху повоєнної відбудови «доведеться ствердити таке національне переконання, за яким усі японці не прагнутимуть яскравого споживацького життя, а задовольнятимуться мінімальними життєвими стандартами, споживатимуть консервативно та збільшуватимуть заощадження, відтак сприяючи відновленню економічної моці і не шукаючи фінансової допомоги від зовнішнього світу для цілей споживання» [12, с. 88].

- Щороку «потрібно буде формулювати комплексну та конкретну щорічну програму реконструкції, аби відродити японську економіку від крайньої бідності, в якій вона зараз опинилася. Марнотратство економічної влади, яке б стало результатом невтручання у вільну гру ринкових сил, не буде дозволено, аби вся мізерна економічна сила, що залишилася, могла бути зосереджена в напрямку розширеного відтворення, задля прискорення процесу реконструкції» [12, с. 94].

- «Основну роль в економічній реконструкції Японії відіграватиме промислове виробництво... Тому, коли японська політична та економічна системи будуть демократизовані, а їхній агресивний характер буде знищено, важкій промисловості країни слід дозволити розвиватися значною мірою... Оскільки японські галузі важкої промисловості, поза сумнівом, зіштовхнуться в майбутньому з міжнародною конкуренцією, з одного боку, і оскільки вигоду від адекватного державного захисту, як це було в

минулому, буде важко отримати, з іншого боку, їм доведеться розвивати – шляхом раціоналізації менеджменту та підвищення технологічного рівня – здатність протистояти конкуренції з боку іноземних товарів також за критерієм виробничих витрат» [12, с. 114].

Хоча рекомендації доповіді СДК формально не були прийняті японським урядом, однак її ключова ідея про вибіркоче використання обмежених ресурсів для перезапуску циклу розширеного відтворення була реалізована на практиці через запровадження системи пріоритетного виробництва⁶, розробленої під керівництвом професора Хіромі Арісава [11, с. 149–150], який очолював роботу СДК.

Практика пріоритетного виробництва, яка означала концентрацію людських, фінансових і матеріальних ресурсів у вугільній, металургійній промисловості та промисловості добрив, щоб забезпечити основними матеріалами для повоєнної економічної відбудови усі галузі промисловості та підняти продуктивність аграрного сектора, зробила значний внесок в успіх повоєнної реконструкції [7, с. 121–172].

Контроль за цінами і, відповідно, нормування сировинних товарів здійснювалися відповідно до плану, прийнятого урядом. Таким чином була реалізована політика виробничих пріоритетів: з метою збільшення виробництва вугілля та сталі матеріальні ресурси шляхом розподільчого контролю були зосереджені передусім у цих двох галузях.

Так само, коли в 1960-х роках Міністерство міжнародної торгівлі та промисловості (MITI) Японії⁷ сприяло машинобудуванню та електронній промисловості, метою було ефективно витримати потужну іноземну, передусім американську, конкуренцію у процесі загального зниження тарифів, яке вимагалось для вступу до

⁶ Система пріоритетного виробництва означала політику концентрації дефіцитних ресурсів у кількох стратегічно важливих секторах для забезпечення економічного ривка.

⁷ Міністерство міжнародної торгівлі та промисловості існувало з 1949 по 2001 р. й було однією з найпотужніших державних агенцій Японії, що на висоті свого впливу фактично керувало більшою частиною промислової політики Японії, фінансуючи дослідження та спрямовуючи інвестиції. У 2001 р. під час реформи центрального уряду це міністерство було об'єднано з рядом інших агенцій в рамках новоствореного міністерства економіки, торгівлі та промисловості.

ОЕСР та згідно з рішеннями Кеннеді-раунду багатосторонніх переговорів у рамках ГАТТ (1964–1967 рр.). Машинобудування та електроніка згодом стали міцними стовпами японської економіки з найбільш передовими виробничими технологіями у світі [10].

Доповідь, підготовлена СДК, стала яскравим прикладом японського стратегування розвитку. Вона й досі вважається актуальною рамочною моделлю, за якою має розроблятися, звичайно, з урахуванням місцевих особливостей, стратегія національної економічної реконструкції чи модернізаційного економічного прориву. Наприклад, сучасне дослідження провідних японських та в'єтнамських економістів, присвячене проблемам індустріалізації В'єтнаму в епоху глобалізації [10], має логічну послідовність, дуже близьку до викладеної в доповіді СДК щодо основних проблем: починаючи від визначення позиціонування В'єтнаму в глобальному та регіональному контексті, зовнішніх умов та внутрішнього потенціалу національної економіки і далі формулюючи амбіційні, але реалістичні плани індустріалізації країни на засадах пріоритезації розвитку найбільш перспективних галузей виробництва на базі передових технологій, нарощування конкурентоспроможного експорту та повноцінної інтеграції до світової економіки.

За аналогією з доповіддю СДК, логічну послідовність формулювання економічної політики відновлення чи прориву можна викласти таким чином:

По-перше, слід ретельно проаналізувати геополітичне та гео економічне становище країни, особливо ситуацію у регіоні її знаходження, становище найбільших економік й найважливіших політичних, економічних, фінансових та безпекових інституцій світу і регіону, ситуацію на ключових ринках, ділове та фінансове становище важливих постачальників прямих іноземних інвестицій і технологій. Також мають бути проаналізовані ключові міжнародні зобов'язання країни (такі як для України Угода про асоціацію між Україною та ЄС), відповідні зони вільної торгівлі, членство в СОТ тощо.

По-друге, у світлі вищезазначених зовнішніх обставин слід так само ретельно оцінити потенціал національної економіки. Зокрема, слід вивчити стан залучення прямих іноземних інвестицій, ситуацію в ключових та допоміжних галузях, стан розвитку інфраструктури, витрати на ведення бізнесу, пропозицію кваліфі-

кованої робочої сили, джерела економічного зростання, поточний ступінь участі в регіональних виробничих мережах.

По-третє, на основі цих зовнішніх та внутрішніх оцінок необхідно сформулювати амбітні, але реалістичні цілі розвитку промисловості, чітко визначити достатньо амбітні пріоритети національного виробництва з точки зору порівняльних конкурентних переваг, здатні забезпечити енергійний поступ нації до рівня значної – спочатку в регіональному, а згодом і світовому вимірі – індустріальної економіки. Зазначені цілі та пріоритети мають бути реалістичними в плані їх забезпечення поєднанням ефективної державної політики економічного зростання та серйозних вмотивованих зусиль з боку бізнесу й підприємств. Для досягнення цих цілей та пріоритетів необхідно розробити та реалізувати відповідні плани дій («дорожні карти»). Останні мають бути максимально конкретними з розумним графіком і проміжними цілями (із визначенням як інституціональних завдань, так і «жорстких» та кількісних показників економічного зростання: динаміки ВВП, обсягів експорту та зовнішньоторговельного обороту, залучення інвестицій в національну економіку, продуктивності праці, інновацій, доходів економічно активного населення, зайнятості тощо). Відповідно слід розробити та прийняти необхідні закони та виділити компетентні команди для виконання планів дій («дорожніх карт»).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, незважаючи на потужний вплив військово-безпекових та геополітичних чинників, знадобився дуже високий рівень мобілізації, патріотизму і соціальної відповідальності японської національної еліти, щоб переконати Союзні держави в необхідності зробити важку індустріалізацію з опорою на передові технології основою післявоєнного відновлення Японії.

По суті, Спеціальна дослідницька комісія МЗС Японії стала інтелектуальною, кадровою та програмною «точкою складання» для всього подальшого процесу національної відбудови, що забезпечило японський уряд системним баченням місця країни в повоєнному світі, його економічній та фінансовій системі, національних орієнтирів, пріоритетів та механізмів повоєнної реконструкції.

Реалізація конкурентних переваг національного господарства безпосередньо пов'язана з віднайденням та втіленням конкурентних переваг національного характеру, менталітету, госпо-

дарської культури. Попри істотні відмінності в історії та національних традиціях між Україною і Японією, комунітарно-солідаристська модель відбудови та розвитку економіки має значний потенціал для імплементації в Україні. Громадянська активність і соціальна енергія, національна консолідація і відданість, яку виявляють українські громадяни під час збройного протистояння російській агресії, мають бути трансформовані й скеровані на вирішення завдань повоєнної відбудови та розвитку високоефективної конкурентоспроможної економіки.

Істотні зрушення, що відбулися за два останні десятиріччя в структурі глобального економічного та фінансового лідерства на користь країн з переважно комунітарною системою цінностей та трудової етики, обумовлюють нагальну потребу перегляду домінуючих підходів в економічній науці, зокрема євроінтеграційній теорії, в бік більшої уваги до етичних, суспільно-політичних та інших конкретно-історичних умов та чинників економічної діяльності, активізації міждисциплінарних досліджень у цій сфері.

1. Іванов С.В. Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн: невтрачені можливості для України. *Економіка України*. 2019. № 1 (686). С. 75-89. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.075>.
2. Allen G.C. *Japan's Economic Recovery*. London; New York; Toronto: Oxford University Press, 1958. XII + 216 p.
3. Bartelme D., Costinot A., Donaldson D., Rodriguez-Clare A. The Textbook Case for Industrial Policy: Theory Meets Data. *MIT Economics Working Paper*. November 2021. 92 p. URL: <https://dave-donaldson.com/wp-content/uploads/BCDR.pdf>.
4. Beckley M., Horiuchi Y., Miller J. America's Role in the Making of Japan's Economic Miracle. *Journal of East Asian Studies*. 2018. Vol. 18. Issue 1. P. 1-21. doi: <https://doi.org/10.1017/jea.2017.24>.
5. Bellah R. N. *Beyond Belief: Essays on Religion in a Post-Traditional World*. Berkeley: University of California Press, 1991. XXI + 320 p. doi: <https://doi.org/10.1525/9780520911123>.
6. Carlile L.E. The Japanese labor movement and institutional reform. In: M. Blomström, S. La Croix (Eds.). *Institutional Change in Japan*. New York: Routledge, 2017. P. 177-201.
7. Gao B. *Economic Ideology and Japanese Industrial Policy. Developmentalism from 1931 to 1965*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. XIV + 364 p. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511665318>.

8. La Croix S., Kawaura A. Institutional change in Japan: theories, evidence and reflections. In: Blomström, Magnus & La Croix, Sumner (Eds.). *Institutional Change in Japan*. New York: Routledge, 2017. P. 15-44.
9. Morishima M. Confucianism as a Basis for Capitalism. In: D.I. Okimoto, Th.P. Rohlen (Eds.). *Inside the Japanese System. Readings on Contemporary Society and Political Economy*. Stanford, California: Stanford University Press, 1988. P. 36-38.
10. Ohno, K. Renovating industrial policy. In: K. Ohno, N. V. Thuong (Eds.). *Improving Industrial Policy Formulation*. Tokyo & Hanoi: Vietnam Development Forum, The Publishing House of Political Theory, 2005. URL: https://www.grips.ac.jp/vietnam/VDFTokyo/Temp/Doc/2005/BookMar05_IPF_EChapter2.pdf.
11. Ohno, K. *The Economic Development of Japan: The Path Travelled by Japan as a Developing Country*. Tokyo: GRIPS Development Forum; National Graduate Institute for Policy Studies, 2006. 243 p.
12. *Postwar Reconstruction of the Japanese Economy*. Ed. by the Special Survey Committee, Ministry of Foreign Affairs, Japan (September 1946). Compiled by S. Okita. Reprinted in 1990 by University of Tokyo Press. University of Tokyo Press, 1990. XIV + 194 p.
13. Sakakibara E., Noguchi, Yu. Organization for Economic Reconstruction. In: D.I. Okimoto, Th.P. Rohlen (Eds.). *Inside the Japanese System. Readings on Contemporary Society and Political Economy*. Stanford, California: Stanford University Press, 1988. Stanford, CA: Stanford University Press. P. 43-54.
14. Uchino T. *Japan's Postwar Economy: An Insider's View of Its History and Its Future*. Tokyo, New York, San Francisco: Kodansha International Ltd., 1983. 286 p.

References

1. Ivanov, S.V. (2019). Economic recovery and development of countries after armed conflicts and wars: unlost opportunities for Ukraine. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 1 (686), 75-89. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.075> [in Ukrainian].
2. Allen, G.C. (1958). *Japan's Economic Recovery*. London; New York; Toronto: Oxford University Press.
3. Bartelme, D., Costinot, A., Donaldson, D., Rodriguez-Clare, A. (November 2021). *The Textbook Case for Industrial Policy: Theory Meets Data*. *MIT Economics Working Paper*. Retrieved from <https://dave-donaldson.com/wp-content/uploads/BCDR.pdf>.

4. Beckley, M., Horiuchi, Y., Miller, J. (2018). America's Role in the Making of Japan's Economic Miracle. *Journal of East Asian Studies*, 18(1), 1-21. doi: <https://doi.org/10.1017/jea.2017.24>.
5. Bellah, R.N. (1991). *Beyond Belief: Essays on Religion in a Post-Traditional World*. Berkeley: University of California Press. doi: <https://doi.org/10.1525/9780520911123>.
6. Carlile, L.E. (2017). The Japanese labor movement and institutional reform. In: M. Blomström, S. La Croix (Eds.). *Institutional Change in Japan*. New York: Routledge, 177-201.
7. Gao, B. (1997). *Economic Ideology and Japanese Industrial Policy. Developmentalism from 1931 to 1965*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511665318>.
8. La Croix, S., & Kawaura, A. (2017). Institutional change in Japan: theories, evidence and reflections. In: Blomström, Magnus & La Croix, Sumner (Eds.). *Institutional Change in Japan*. New York: Routledge, 2017. P. 15-44.
9. Morishima, M. (1988). Confucianism as a Basis for Capitalism. In: Okimoto, D.I., & Rohlen, Th.P. (Eds.). *Inside the Japanese System. Readings on Contemporary Society and Political Economy*. Stanford, California: Stanford University Press, 36-38.
10. Ohno, K. (2005). Renovating industrial policy. In: Ohno, K., & Thuong, N.V. (Eds.). *Improving Industrial Policy Formulation*. Tokyo & Hanoi: Vietnam Development Forum, The Publishing House of Political Theory. Retrieved from https://www.grips.ac.jp/vietnam/VDFTokyo/Temp/Doc/2005/BookMar05_IPF_EChapter2.pdf.
11. Ohno, K. (2006). *The Economic Development of Japan: The Path Travelled by Japan as a Developing Country*. Tokyo: GRIPS Development Forum; National Graduate Institute for Policy Studies.
12. *Postwar Reconstruction of the Japanese Economy*. Ed. by the Special Survey Committee, Ministry of Foreign Affairs, Japan (September 1946). Compiled by S. Okita. Reprinted in 1990 by University of Tokyo Press. University of Tokyo Press.
13. Sakakibara, E., Noguchi, Yu. (1988). Organization for Economic Reconstruction. In: Okimoto, D. I., & Rohlen, Th. P. (Eds.). *Inside the Japanese System. Readings on Contemporary Society and Political Economy*. Stanford, California: Stanford University Press, 43-54.
14. Uchino, T. (1983). *Japan's Postwar Economy: An Insider's View of Its History and Its Future*. Tokyo, New York, & San Francisco: Kodansha International Ltd.

Стаття надійшла до редакції 15 жовтня 2023 р.

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.024>

УДК 339.924:33.025.3(4-15):341.38

JEL: F13, N44, N74

Боднарчук Т.Л., кандидат економічних наук,
доцент, науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-487X>
Researcher ID: ABG-3830-2021
e-mail: tatiana.bodnarchuk@gmail.com

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Затяжна війна посилює політичну та фінансово-економічну залежність України від країн-партнерів, що обумовлює важливість захисту національних інтересів та посилення власних конкурентних переваг. Водночас, подальша інтеграція країни до світового економічного простору є запорукою перемоги, національної безпеки та успішного повоєнного відновлення. Це обумовлює важливість історичної оцінки ролі інтеграційних процесів для національного економічного розвитку.

Мета статті – узагальнити результати впливу євроінтеграції на повоєнну економічну відбудову країн Західної Європи щодо подолання фінансово-економічної залежності регіону від зовнішньої допомоги та захисту національних інтересів. Теоретичною основою проведеного дослідження виступають концепції міжнародної економічної інтеграції. Методологія дослідження базується на використанні проблемно-логічного, історико-генетичного, порівняльного, статистичного аналізу.

Визначено, що формування регіональних європейських об'єднань та залучення західноєвропейських держав до інтеграційних процесів, що здійснювалося через зниження торговельних бар'єрів, укладення багатосторонніх угод, підписання договорів про режими найбільшого сприяння, було викликане

© Боднарчук Т.Л., 2023

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2023. Вип. 56

низкою умов та чинників, серед яких: важкі повоєнні соціально-економічні наслідки, дестабілізація американсько-європейської торгівлі та доларовий дефіцит, потужна зовнішня допомога у рамках Плану Маршалла, що сприяла відновленню промислово-торговельного потенціалу країн, спільна політика США та країн Західної Європи щодо безпеки, миру та процвітання тощо. Доведено, що в умовах повоєнної відбудови торговельно-економічна інтеграція стала детермінантою активізації внутрішньо-європейської торгівлі, формування єдиного європейського ринку, посилення технологічності експорту, що створило умови для подолання фінансово-економічної залежності регіону від США та ефективної реалізації національних конкурентних переваг країн Західної Європи у міжнародній торгівлі. Визначено, що інтеграційні процеси були вимушеною, проте об'єктивною відповіддю західноєвропейських урядів на повоєнні загрози та суперечності: хоча інтеграція передбачала деяке обмеження країн щодо правового регулювання та спільне проведення торговельної й валютно-фінансової політики, проте зумовила формування системи наддержавного економічного управління на засадах демократизації, гармонізації та консолідації, сприяла реалізації національних інтересів щодо політичної безпеки та економічного зростання.

Ключові слова: економічна історія, країни Західної Європи, повоєнна економічна відбудова, європейська інтеграція, національні інтереси.

Bodnarchuk T.

INTEGRATION IN THE SYSTEM OF PROTECTION OF THE WESTERN EUROPEAN COUNTRIES NATIONAL ECONOMIC INTERESTS IN THE POST-WAR PERIOD

The protracted war intensifies Ukraine's political, financial, and economic dependence on partner countries, which determines the importance of protecting national interests and strengthening this country's own competitive advantages. At the same time, further integration of the country into the global economic space means a victory, a national security, and a successful post-war recovery guarantee. This determines the importance of the historical assessment of the integration processes' role in national economic development.

The purpose of the study is to summarize the results of the European integration impact on the post-war economic reconstruction of the Western European countries in terms of overcoming the region's financial and economic dependence on foreign aid and protecting national interests. Concepts of international economic integration are the theoretical basis of the research. The research methodology is based on the problem-logical, historical-genetic, comparative, and statistical analysis.

The research determines that the formation of regional European associations and the involvement of Western European countries in the integration processes, which was carried out through the trade barriers reduction, the multilateral agreements, and the assistance regime agreements, was caused by a number of conditions and factors, including harmful post-war social and economic consequences, the destabilization of American-European trade and the dollar deficit, powerful foreign aid within the framework of the Marshall Plan, which contributed to the restoration of the industrial and commercial potential of countries, and the joint policy of the US and Western European countries regarding security, peace, and prosperity. It has been proven that in the post-war reconstruction terms, trade and economic integration became a determinant of the activation of intra-European trade, the formation of a single European market, the strengthening of export technology, which helped to overcome the financial and economic dependence of the region on the USA and the realization of the national competitive advantages of the Western European countries in international trade. The integration processes were an induced, but objective response of the Western European governments to post-war threats and risks. Although integration involved some limitations of countries in terms of legal regulation and the joint implementation of trade, monetary, and financial policies, it led to the formation of a system of supranational economic management based on democratization, harmonization, and consolidation, and contributed to the realization of national interests in terms of political security and economic growth.

Keywords: economic history, the Western European countries, post-war economic reconstruction, European integration, national interests.

Постановка проблеми. За сучасних реалій українська економіка та суспільство переживають колосальні людські, природні

та матеріальні втрати, а затяжний характер російсько-української війни ставить країну перед новими соціальними, політичними та економічними викликами. Сьогодні Україна утримує позиції як на фронті, так і в економічному тилу завдяки масштабній військово-технічній, гуманітарній, фінансовій та інвестиційній підтримці з боку партнерів, зокрема, США, Великої Британії, країн ЄС. Це дає розуміння того, що активні інтеграційні процеси та інтенсивне міжнародне співробітництво не мають альтернатив щодо забезпечення подальшого виживання країни, її успішного й швидкого повоєнного відновлення, гарантування безпеки та проведення ефективних структурних реформ. У той же час, війна перетворила Україну на довгострокового реципієнта міжнародної допомоги, а також посилила її різносторонню залежність від Заходу, що становить загрозу для національних інтересів. Саме тому важливо звернутися до історичної практики повоєнної відбудови країн, до прикладу, Західної Європи, для яких інтеграція та регіональне економічне об'єднання стали чинниками і механізмом відродження й подальшого процвітання. Зрозуміло, що цей досвід не може бути повністю впроваджений в українських реаліях, тому що набувався в інших історичних та політично-економічних умовах, проте його вивчення дасть розуміння виграшів та можливих ризиків, які створюють інтеграційні процеси для національного господарства у повоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтеграційні процеси як інструмент повоєнного відновлення та подальшого економічного зростання є об'єктом дослідження як іноземної, так і вітчизняної наукової спільноти. Зокрема, у своїх наукових роботах М. Дедман [1] розкриває історичні аспекти євроінтеграції у військово-політичному та фінансово-економічному контекстах, звертає увагу на основні концепції, причини та передумови торговельно-економічного об'єднання країн Європи, окреслює тенденції та шляхи розширення європейської спільноти. Д. Елвуд [2] дає ретроспективну оцінку процесів європейської федералізації у другій половині ХХ ст., акцентуючи увагу на механізмах і результатах повоєнної реконструкції національних економік. Дж. Мажерус [3] здійснює обґрунтування ролі європейських інтеграційних процесів як інституційної основи формування нового політико-економічного порядку в регіоні у повоєнний період. А. Мілвард [4] характеризує зміст, основні етапи євроінтеграції у перші повоєнні роки, виокремлює здобутки та прорахунки даного

процесу щодо впливу на національні економіки західноєвропейських держав.

Проблематику євроінтеграції, торговельно-економічного співробітництва, зовнішньоторговельної політики як чинників повоєнної реконструкції країн Європи розробляли й вітчизняні вчені-економісти, зокрема, В. Небрат [5] та О. Шаров [6] – у контексті власного бачення історичної цінності програм європейського відновлення; Т. Сливка [7], досліджуючи повоєнні інтеграційні процеси на європейському континенті з точки зору впливу науково-технологічних зрушень; Н. Супрун [8], А. Грубінко [9], Н. Горін [10], аналізуючи особливості та механізми національного економічного розвитку окремих країн Європи після війни. У той же час, сьогодні актуалізується питання подальшої наукової розробки євроінтеграційної проблематики, насамперед, з точки зору впливу торговельно-економічної об'єднаності на національні економічні інтереси.

Мета статті – обґрунтувати роль інтеграційних процесів у подоланні повоєнної торговельно-економічної залежності країн Західної Європи від зовнішніх партнерів (насамперед, США) та посиленні конкурентних позицій регіону на міжнародних ринках з точки зору важливості використання набутого історичного досвіду для України.

Виклад основного змісту дослідження. Важливою детермінантою повоєнної економічної відбудови країн Західної Європи стало їх залучення до міжнародних інтеграційних процесів, чому насамперед сприяли масштабні соціально-економічні наслідки Другої світової війни. Відбувся крах колоніальної системи, центр світової ваги змістився у бік США, натомість Західна Європа втратила свою колишню міць та підпала під тотальну політичну, військову та економічну залежність від американського уряду. 3/4 золотовалютних резервів було зосереджено у США, повоєнний рівень європейського виробництва складав лише 46% американського, а ВВП скоротився вдвічі [11, с. 2]. До війни на країни стерлінгової зони припадала понад третина загального обсягу світової торгівлі, а західноєвропейські картелі (британські, французькі, голландські) контролювали більше половини міжнародних товарних ринків. У повоєнні ж роки, зокрема, лише британський експорт оцінювався у 31% від колишнього рівня [12, с. 12]. Війна вичерпала європейські валютні резерви, швидкими темпами зростав дефіцит торгового балансу, що супроводжувалося лікві-

дацією закордонних активів та інвестицій, які становили приблизно чверть європейського довоєнного багатства. Натомість за роки війни американський експорт зріс у п'ять разів, повоєнне активне сальдо торгового балансу США досягло 10 млрд дол. США, тоді як торговий дефіцит Західної Європи складав 7,5 млрд дол. США [12, с. 14]. Регіон став залежний від американських кредитів, споживчого та технологічного експорту. Економічну вагу втратили й західноєвропейські монополісти. До прикладу, у другій половині 1940-х рр. п'ятірка найбільших американських нафтових корпорацій збільшила свою частку видобутку нафти на Близькому Сході з 31% до 60% у порівнянні з падінням питомої ваги британсько-голландських картелів з 66% до 31% [12, с. 12]. Зростали борги перед колишніми колоніями, поглиблювався дефіцит платіжного балансу. Після війни країни-переможниці, колишні західноєвропейські лідери стали економічними та технічними банкрутами, з країн-кредиторів перетворилися на країни-боржники. Крім того, у результаті війни сформувався значний дефіцит людського ресурсу у розмірі 110–120 млн чол., на 20–70% було зруйноване житло, знищено транспортну, ділову та торговельну інфраструктуру [11, с. 2]. До 1950-х років продовжувалися революційні рухи в Італії та Франції, громадянська війна у Греції, мільйони людей страждали від голоду (навіть виникло явище «голодних націй» (Португалія, Іспанія, Італія), відсутності житла, безробіття. Європейський регіон охопила масова міграція із східної до західної частини.

Такі негативні соціально-економічні риси повоєнного стану країн Західної Європи поряд із загостренням політико-ідеологічних протиріч з соціалістичними державами не залишали жодних інших альтернатив, крім американської фінансової допомоги, яка, з одного боку, стала життєво необхідним ресурсом повоєнної реконструкції, проте, з іншого боку, виступила чинником економічного експансіонізму та загострила проблему захисту європейських національних інтересів. Все частіше з уст політичних, громадських та економічних діячів звучала риторика, пов'язана із поняттями європейського федералізму та наднаціоналізму. Ще у 1946 р. У. Черчилль в одній зі своїх університетських промов наголошував на важливості формування «Сполучених Штатів Європи» – уніфікованого європейського континенту [13, с. 1]. Уряди провідних західноєвропейських держав розглядали євроінтеграцію як механізм виходу із повоєнної депресії,

насамперед, через формування єдиного консолідованого ринку, активізацію торговельного співробітництва, вільний обмін капіталом та працею, зближення країн євро регіону на демократичних засадах, спільних культурних, історичних і ментальних цінностях. Довоєнна система конкуруючих автаркічних блоків та політика економічного націоналізму не могли стати основою нового економічного порядку як у світі, так й Європі. А тому міжнародна, у тому числі й регіональна, інтеграція виступили інституційною основою забезпечення миру і порядку на засадах багатосторонньої взаємодії та торговельної лібералізації.

Передумовами міжнародної та регіональної інтеграції також стали: спільна політика Західної Європи та США щодо забезпечення стабільності й миру; активне торговельно-економічне співробітництво в межах Плану Маршалла; поступове нарощення виробництва та відновлення експортного потенціалу європейського регіону; взяття курсу країнами-партнерами на послаблення протекціоністського захисту національних ринків. Фактично саме План Маршалла варто розглядати як один із перших та основних механізмів залучення Європи до міжнародних інтеграційних процесів та запуску регіональних об'єднань. Імперативи американської політики повоєнної відбудови вимагали тісної співпраці між країнами Західної Європи, що забезпечило б розширення ринку, підвищення продуктивності та ефективності виробництва на основі економії на масштабі, розвиток динамічного висококонкурентного середовища та технологічний прогрес. Стимульовані інтеграційні процеси сприяли й досягненню інтересів США, серед яких посилення політичної та економічної гегемонії через просування на нові ринки збуту, розширення географії торговельних зв'язків, фінансово-економічне посередництво, пряме іноземне інвестування тощо. У той же час, економічна інтеграція відповідала загальним інтересам усього капіталістичного світу і була покликана забезпечити розвиток економіки на засадах процвітання, миру та взаємовигоди. В умовах конфронтації двох ідеологій (капіталістичної та соціалістичної) та початку Холодної війни об'єднання капіталістичного світу розглядалося як засіб формування нового політичного порядку та механізм досягнення довготермінових безпекових гарантій.

Поштовхом до налагодження системи європейських регіональних торговельно-економічних зв'язків як вихідного етапу євроінтеграції стало посилення дефіциту американсько-

європейської торгівлі, вичерпання золотовалютних запасів та іноземних кредитів. Як уже зазначалося, в умовах повоєнної стагнації країни Західної Європи залежали від американського імпорту, притік якого обмежувався наявним доларовим дефіцитом. Ближче до кінця 1948 р. економіка США пережила серйозний спад: через низьку платоспроможність європейського регіону виникла криза надлишкової пропозиції, яка зумовила подальше скорочення виробництва та зростання рівня безробіття. У той час, коли експорт на американський ринок був необхідний для країн Західної Європи як джерело дефіцитної іноземної валюти, уряд США ввів обмеження на імпорт. Таким чином, на відміну від риторики вільної торгівлі, за найменшої загрози національному ринку американська влада вдалася до протекціоністської політики. Відповідно, регіональні інтеграційні процеси стали кроком у напрямі захисту й реалізації національних економічних інтересів західноєвропейських країн та посилення їх конкурентних позицій на міжнародній арені, а також закладення фундаменту побудови єдиної, консолідованої та економічно сильної Європи.

Вихідним етапом європейської економічної інтеграції є франко-німецьке зближення, яке мало політико-економічні мотиви: попередження конфлікту між історичними суперниками за території (Рурський басейн), подолання імпортової ресурсної залежності (насамперед від США), важливість швидкого відновлення національного виробництва, захист власних інтересів у стратегічних галузях (зокрема, у важкій індустрії). Підписанням Паризького договору у 1951 р. уряди Західної Німеччини та Франції, до яких доєдналися Італія та країни Бенілюксу, задекларували спільну політику щодо розвитку важкої індустрії в європейському регіоні та посилення його позицій на міжнародній арені. Загалом саме Західна Німеччина, яка продовжувала володіти значним промисловим потенціалом (більшість фабрик і заводів залишилися неушкодженими після війни) та отримувала майже третину від загальної фінансової допомоги в рамках Плану Маршалла, стала ключовим гравцем у питанні європейської інтеграції. Швидке промислове нарощення німецького виробництва дало поштовх для західноєвропейського накопичення капіталу, подолання залежності від долара та американського імпорту за рахунок створення потужного внутрішньо-європейського ринку експорту.

Подальше укладення Римського договору у 1957 р. поглибило напрями та форми європейського економічного співробітництва: країни-учасниці об'єдналися довкола питання створення європейського спільного ринку, узгодження економічної та соціальної політики, співпраці у галузі ядерної енергетики. Система новостворених інституцій – Європейське співтовариство з вугілля та сталі, Європейський платіжний союз, Європейське економічне співтовариство та Європейське співтовариство з атомної енергетики – зумовила торговельно-економічне об'єднання Західної Європи, що передбачало вільний рух через національні кордони товарів і послуг, робочої сили та капіталу, скасування тарифних і нетарифних бар'єрів у взаємній торгівлі, поступову гармонізацію фіскальної, монетарної, торговельної та аграрної політик, формування єдиних європейських технічних стандартів та норм.

Регіональні інтеграційні процеси поряд з державною підтримкою національного виробництва та ефективною зовнішньоторговельною політикою сприяли досить швидкому відновленню європейських виробничих потужностей. Зокрема, починаючи уже з 1948 р. та протягом наступних чотирьох років у країнах Західної Європи спостерігається економічний підйом – щорічний рівень зростання економіки складав 10% [14, с. 3]. Відновлення виробництва зумовило посилення ролі внутрішньо-європейської торговельної взаємодії, яка стала детермінантою подолання високого рівня повоєнної імпортозалежності регіону (було практично усунуто залежність від імпортової сировини, матеріалів і палива), нівелювання екстенсивної структури зовнішньоторговельного обороту, інтенсифікації технологічного експорту, посилення конкурентних позицій Західної Європи на ринках країн, що розвиваються.

У перші повоєнні роки лідерські позиції щодо імпорту в країни Західної Європи займали США та Канада, в експорті ж переважали інші європейські держави (до прикладу, у вивізній торгівлі Великобританії – Нідерланди, Норвегія, Швеція, Швейцарія). Із США та Канади завозилося зерно, вугілля, текстиль, деревина, папір, сталь, машини, виробничо-технічне обладнання, цукор, жири, олія, вино, гума, руда, нафта тощо. Експорт до даних країн суттєво поступався імпорту. Здебільшого до США та Канади вивозилася промислова сировина – деревна маса, дорогоцінне каміння, вироблене та невироблене хутро тощо. Уже до 1948 р.

важливість США та Канади як основних торговельних партнерів дещо знизилася для окремих європейських країн. Зокрема, з 1938 р. до 1948 р. питома вага американських держав скоротилася з 14,6% до 12,7% в експорті Великобританії, з 29,8% до 20,5% – в експорті Бельгії, з 13,9% до 6,8% – в експорті Франції, з 15,3% до 11,5% – в експорті Нідерландів [15]. Натомість посилилася роль внутрішньо-європейської торгівлі (табл. 1).

Таблиця 1

Питома вага повоєнної зовнішньої торгівлі країн Західної Європи за географічними напрямками, %

Роки	Внутрішньо-європейська торгівля		Торгівля з іншими країнами світу	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
1938	35,0	45,0	65,0	55,0
1946	42,0	63,0	58,0	37,0
1947	44,0	63,0	56,0	37,0
1948	45,0	55,0	55,0	45,0

Джерело: Eichengreen B. (Eds.). Europe's post-war recovery. Cambridge: University Press, 1995. С. 51.

Негативна тенденція спостерігалася щодо торгівлі з країнами Східної Європи: у 1947 р. взаємний товарооборот склав лише 32% рівня 1938 р., у 1948 р. – 42%, що було пов'язано із поглибленням політико-ідеологічних та економічних протиріч між даними групами держав (табл. 2). Загалом ж попри позитивні відносні зміни обсяги зовнішньої торгівлі між країнами Європи у 1948 р. порівняно з 1938 р. скоротилися на 30,6%, у тому числі між західноєвропейськими країнами – на 28,2%, між країнами Західної та Східної Європи – на 58,3%.

Таблиця 2

Тенденції внутрішньо-європейської торгівлі у перші повоєнні роки

Рік	Європейська торгівля загалом		Між країнами Західної Європи		Між Західною і Східною Європою	
	млн дол.	у % до 1938 р.	млн дол.	у % до 1938 р.	млн дол.	у % до 1938 р.
1938	6,912	100	4,993	100	1,751	100
1947	3,789	55	2,964	59	566	32
1948	4,797	69	3,583	72	731	42

Джерело: United Nations. World Economic Report 1948. New York: Lake Success, 1949. P. 160.

Починаючи з 1948 р. відновлення промислового та сільськогосподарського виробництва у країнах Західної Європи до довоєнного рівня створило основу для нарощування обсягів вивізної торгівлі протягом 1949 р. та 1950-х років, особливо у внутрішньо-європейській торгівлі (табл. 3). До 1949 р. темпи зростання торгівлі відставали від темпів нарощування виробництва, насамперед тому, що формування надлишків продукції було обмежене вимогами реконструкції та потребою у відновленні нормального рівня споживання на внутрішньому ринку. Однак до останнього кварталу 1948 р. виробництво досягло або перевищило довоєнний рівень у більшості європейських країн, що зумовила суттєвий приріст експорту готової промислової продукції. Зокрема, до кінця 1948 р. порівняно з 1938 р. виробництво промислової продукції у Франції зросло на 8%, у Нідерландах – на 11%, у Великобританії – на 19%, проте у Західній Німеччині знизилася на 42%. Починаючи з 1949 р. темпи приросту промислового виробництва країн Західної Європи швидко зростають: уже у 1954 р. порівняно з тим же таки 1938 р. показник склав 48% у Франції, 76% у Нідерландах, 58% у Великобританії, а також 76% у Західній Німеччині [16, с. 57].

Таблиця 3

Індекс зростання експорту країн Західної Європи (1948 р. – 100%)

Країна	1938 р.	1947 р.	1949 р.	1950 р.	1951 р.
Країни Бенілюксу	110	81	108	123	149
Франція	125	87	108	123	149
Західна Німеччина	481	38	188	435	622
Італія	124	67	113	140	175
Нідерланди	156	69	151	204	242
Велика Британія	73	79	110	127	129

Джерело: United Nations. Economic Survey of Europe Since the War. Geneva, 1953. P. 225.

Як видно з таблиці 3, у кінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. найбільшим темпом росту характеризувалася вивізна торгівля Західної Німеччини. Саме на дану країну припадало 30–40% західноєвропейського промислового виробництва, що дозволило подолати залежність від американського імпорту та створити в Західній Європі потужний ринок експорту. У 50-х роках ХХ ст. торговий дефіцит Західної Німеччини з країнами دلارової зони збільшився втричі, а позитивне сальдо торгівлі із

Західною Європою зросло у 3,5 рази [12, с. 27]. Західна Німеччина стала основним постачальником промислової продукції для більшості країн Західної Європи: зокрема, у 50-х роках ХХ ст. щорічний приріст німецького експорту до Бельгії склав 14%, Франції – 16%, Австрії – 21%, Нідерландів – 13%, Швейцарії – 16%, Великобританії – 14% [12, с. 26]. Натомість уже у 1948–1949 рр. «неєвропейський» імпорту промислової сировини впав на 8% у Франції, на 61% у Західній Німеччині, на 19% у Нідерландах, на 15% у Великобританії [16, с. 57].

При цьому, відбулося й деяке скорочення негативного сальдо торговельного балансу. У 1948 р. експорт з країн Західної Європи до США склав 930 млн дол. США, а імпорту – 4105 млн дол. США, тобто обсяги ввозу у 4,4 рази перевищували обсяги вивозу, проте у першій половині 1950 р. експорт склав 935 млн дол. США, а імпорту – 3060 млн дол. США [17, с. 69]. Досягненням практичної рівності показників вдалося суттєво знизити негативне сальдо торгового балансу. Щодо решти світу, то спостерігається аналогічна позитивна тенденція. У 1948 р. експорт з країн Західної Європи склав 8535 млн дол. США, імпорту – 10775 млн дол. США, відповідно дефіцит балансу – 2240 млн дол. США. У першій половині 1950 р. величина експорту до країн світу (усіх, крім США) перевищила величину імпорту на 1465 млн дол. США [17, с. 69]. Середньорічна вартість експорту країн Західної Європи між собою у 1948 р. склала 3761 млн дол. США, проте до першої половини 1950 р. показник зріс на 16%, щодо решти світу, навпаки, за той же період обсяги вивозу знизилися на 2,6% [17, с. 81]. У товарній структурі європейського експорту домінувала споживча та технологічна продукція.

Завдяки торговельно-економічній об'єднаності Західній Європі вдалося усунути залежність від імпорту сировини, матеріалів і палива (особливо вугілля). Зокрема, обсяги імпорту між західноєвропейськими країнами у 1948 р. склала 3894 млн дол. США, до 1949 р. показник зріс на 11,3%, а до першої половини 1950 р. – на 16,2%. Щодо решти світу, то спостерігається протилежна тенденція: у 1948 р. обсяги ввозу склала 8394 млн дол. США, проте до 1949 р. показник знизився на 5%, до першої половини 1951 р. – на 17% [17, с. 86]. Загалом в імпорту як і в експорту посилилася роль внутрішньо-європейської торгівлі. У товарній структурі імпорту також відбулися значні зміни: якщо у перші повоєнні роки переважали продовольство (овочі та фрукти,

м'ясо, риба та молочні продукти, цукор та какао, зернові, олія) та сировина, то уже у 1949–1950-х роках – промислова продукція (споживчі товари, обладнання, машини, текстильні вироби), 60–70% якої припадало на країни Європи (табл. 4).

Таблиця 4

Тенденції зміни товарної та географічної структури імпорту до країн Західної Європи у 1949–1950 рр., млн дол. США

Період	Перша половина 1949 р.			Перша половина 1950 р.		
	Продовольство, напої, тютюн	Сировина	Промислова продукція	Продовольство, напої, тютюн	Сировина	Промислова продукція
Загалом	2158	2811	3016	2373	2927	3682
Західна Європа	361	588	1394	651	725	1929
США	743	538	596	382	394	555
Канада	31	21	39	23	13	21
Велика Британія	31	159	493	46	235	716

Джерело: United Nations. World Economic Report 1949-1950, 1951. P. 88.

Як видно з таблиці 4, за річний період обсяг внутрішньо-європейського імпорту харчових продуктів зріс майже у два рази, сировини – на 28,5%, промислової продукції – на 40,2%. Натомість, імпорту продовольства до Західної Європи із США знизився майже у два рази, сировини – на 26,8%, промислової продукції – на 7%.

З середини 1950-х років зміни у структурі виробництва та внутрішнього попиту країн Західної Європи зумовили суттєве похвалення внутрішньо-європейської торгівлі (табл. 5).

Таблиця 5

Середньорічний відсоток збільшення зовнішньої торгівлі між країнами Західної Європи у 50–70-ті роки ХХ ст., %

Країни	1954–1958 рр.		1959–1965 рр.		1966–1972 рр.	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
Всього	11,7	11,7	17,1	17,1	15,7	15,7
Бенілюкс	9,5	9,6	13,2	16,4	14,8	14,4
Франція	15,0	9,8	18,8	20,5	17,5	16,4
Західна Німеччина	15,2	13,2	19,9	15,9	15,6	15,3
Нідерланди	11,6	11,6	14,9	15,1	12,3	16,0

Джерело: Lucarelli B. Origins and Evolution of the European Single Market. 1999. P. 42.

У товарній структурі експорту домінували машини та транспортне обладнання, автомобілі, хімічна продукція, метали, промислові вироби, текстильна продукція; у ввізній торгівлі – обладнання, хімічна продукція, текстиль тощо.

Залучення Західної Європи до міжнародних інтеграційних процесів та активізація регіональних об'єднань заклали фундамент стабільного економічного зростання, мирного співіснування та демократизації європейського суспільства. Результатом підписання Паризького договору 1951 р. та Римського договору 1957 р., які задекларували прагнення Європи до об'єднання, стало формування єдиного політичного та ринкового простору, створення спільних адміністративних органів, фінансово-економічних та торговельних інституцій. Європейська інтеграція заклала основи нового економічного порядку на засадах гармонізації господарського законодавства та уніфікованої системи наддержавного управління. Спільна соціально-економічна політика, яка проводилася урядами європейських країн в рамках інтеграційного об'єднання, сприяла підвищенню ефективності територіального розміщення ресурсів і продуктивних сил та їх використання, тим самим підсилюючи конкурентні переваги регіону на міжнародних ринках; нарощенню ВВП; стабілізації споживчих цін; покращенню зайнятості; інтенсифікації обміну товарами й послугами.

Позитивні наслідки євроінтеграції уже у короткостроковому періоді були зумовлені своєчасною зміною регуляторного механізму економічного розвитку: якщо у повоєнний період важливість відновлення європейського господарства та подолання торговельно-економічної експансії з боку США вимагали звернення до політики державної підтримки національного виробництва та захисту національних інтересів, то уже з початку 1950-х років в умовах євроінтеграції система державного управління змінюється у бік економічного лібералізму. Зокрема, у внутрішньо-європейській торгівлі відбувається переорієнтація зовнішньоторговельної політики урядів від протекціонізму до фритредерства, що здійснювалося через зниження або ліквідацію митно-тарифних бар'єрів, укладання багатосторонніх торговельних угод, підписання договорів про режими найбільшого сприяння. В межах європейської зони вільної торгівлі товарами й послугами, капіталом та працею відбулося скасування усіх імпорتنих мит та кількісних обмежень, у той же час, кожна країна зберігала за

собою право прийняття власних митних тарифів щодо третіх країн. Свідченням зменшення торговельно-економічних бар'єрів у міжєвропейській взаємодії є позитивна динаміка коефіцієнта зовнішньоторговельних витрат відповідно до гравітаційної моделі міжнародної торгівлі (табл. 6).

Таблиця 6

Динаміка коефіцієнта зовнішньоторговельних витрат відповідно до гравітаційної моделі міжнародної торгівлі

Рік/Країни	Німеччина-Франція	Німеччина-Італія	Іспанія-Франція	ВБ-Франція	ВБ-Італія	ВБ-Норвегія
1929	0,99	1,10	1,18	1,00	1,22	0,87
1938	1,33	1,12	2,26	1,21	1,54	0,98
1950	1,12	1,27	1,55	1,22	1,36	0,98
1960	0,91	1,01	1,52	1,22	1,25	0,91
1970	0,73	0,79	1,24	1,10	1,21	0,90

Джерело: Badinger H., Nitsch V. Routledge Handbook of the Economics of European Integration. London & New York, 2016.

Попри лібералізацію спільна торговельна політика країн Західної Європи забезпечувала захист стратегічних виробництв від «шкідливої» іноземної конкуренції (через антидемпінгове та компенсаційне мито) та підтримку молодих і зростаючих галузей. Країни залишали за собою право впроваджувати конструктивні протекціоністські заходи з метою захисту національних інтересів. Зокрема, відповідно до положень ГАТТ дозволялося відхилення від лібералізму для досягнення таких цілей економічного розвитку, як повна зайнятість, стабілізація сільського господарства та промисловості, реструктуризація економіки, національна безпека.

Євроінтеграція передбачала перехід країн до централізованого прийняття економічних рішень на основі кооперації та консультування, вироблення спільної монетарної та фіскальної політики, формування системи внутрішньо-європейських багатосторонніх платежів, повної конвертації валют країн-членів, уніфікації кредитних та валютних операцій тощо. Було вироблено спільну політику щодо корпоративних податків (скасування подвійного оподаткування, уніфікація підприємницьких зборів), гармонізовано систему непрямого оподаткування (за винятком ПДВ, де значна різниця між країнами зберігалася), натомість збережено економічну автономію щодо податку на доходи фізичних осіб.

Європейська інтеграція не стала перешкодою для захисту національних інтересів країн Західної Європи, кожна з яких продовжувала зберігати політико-економічну автономію. Зокрема, у Західній Німеччині було успішно впроваджено концепцію соціального ринкового господарства, яка дала значні позитивні результати, що втілилися у поняття «німецького економічного дива». У Франції було реалізовано політику дирижизму, яка запустила низку позитивних змін, що виявилися у потужному економічному зростанні, стабілізації фінансової системи країни, низці соціальних трансформацій, виведенні країни на лідерські позиції у світовій економіці. Свою політико-економічну доктрину повоєнного відновлення, основу на ідеях етатизму, реалізувала й Велика Британія. Більше того, саме торговельно-економічне об'єднання Західної Європи виступило одним із важливих чинників успішної реалізації національних економічних політик.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволяє констатувати важливість інтеграційних процесів як детермінанти повоєнної економічної відбудови країн Західної Європи. Торговельно-економічному об'єднанню регіону сприяли спільна американсько-європейська політика щодо забезпечення стабільності й миру як у регіоні, так й у світі загалом; активне торговельно-економічне співробітництво в межах Плану Маршалла; поступове відновлення промислового та експортного потенціалу європейського регіону; торговельна лібералізація. Повоєнне послаблення геополітичних та економічних позицій країн Західної Європи, посилення дефіциту американсько-європейської торгівлі, вичерпання золотовалютних запасів та іноземних кредитів зумовило звернення європейських урядів до налагодження системи регіональних торговельно-економічних зв'язків на засадах білатеризму, взаємного сприяння, захисту національних інтересів та взаємної вигоди.

Економічна інтеграція заклала фундамент стабільного економічного зростання, мирного співіснування та демократизації європейського суспільства. Формування єдиного ринкового простору, створення спільних адміністративних органів, фінансово-економічних та торговельних інституцій зумовили обмеження національної автономії західноєвропейських країн щодо проведення торговельної та валютно-фінансової політики, однак заклали основи нового економічного порядку на засадах гармонізації господарського законодавства та системи наддержавного управлін-

ня. Регіональні інтеграційні процеси сприяли відновленню та нарощуванню європейських виробничих потужностей, формуванню єдиного європейського ринку та посиленню ролі внутрішньо-європейської торговельної взаємодії, що дозволила подолати високу імпортозалежність регіону, інтенсифікувати технологічний експорт, посилити конкурентні позиції Західної Європи.

Європейська інтеграція не стала перешкодою на шляху успішної реалізації національних економічних доктрин повоєнної відбудови, більше того, виступила одним із чинників досягнення позитивних результатів. Спільна соціально-економічна політика, яка проводилася урядами європейських країн в рамках інтеграційного об'єднання, сприяла підвищенню ефективності територіального розміщення ресурсів і продуктивних сил та їх використання, тим самим підсилюючи конкурентні переваги кожної країни на міжнародних ринках, нарощенню ВВП, стабілізації споживчих цін, покращенню зайнятості, інтенсифікації зовнішньоторговельної діяльності.

Історичне осмислення ролі інтеграційних процесів для повоєнної реконструкції країн Західної Європи обумовлює важливість подальшого військового, політичного та торговельно-економічного зближення України з європейськими партнерами як основи майбутньої політичної й економічної стабільності, гарантій безпеки, господарської модернізації на інноваційно-технологічних засадах.

1. Dedman M. The origins and development of the European Union, 1945–1995: a history of European Integration. London: Routledge, 1996. 145 p.
2. Ellwood D.W. Western Europe, America and postwar reconstruction. London: Routledge, 2014. 286 p. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315846569>.
3. Majerus J. The rebirth of Europe: division, reconstruction and integration of a Continent (1945–1949). Grin Verlag, 2012. 30 p.
4. Milward A.S. The reconstruction of Western Europe 1945–1951. London: Routledge, 2013. 560 p. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315019499>.
5. Небрат В.В. Американська політико-економічна доктрина у повоєнній відбудові Європи (друга половина 1940-х – початок 1950-х років): історичні уроки для України. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2022. Вип. 55. С. 9-38. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.009>.

6. Шаров О.М. Соціально-економічні причини європейської фінансової інтеграції. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2015. Вип. 22(3). С. 129-146.
7. Сливка Т.О. Вплив науково-технічної революції на зовнішньоекономічні зв'язки та міжнародну економічну інтеграцію у другій половині ХХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 255-275. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.255>.
8. Супрун Н.А. Ресурси та механізми повоєнного відновлення Західної Німеччини (1945–1962 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2022. Вип. 55. С. 39-62. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.039>.
9. Грубінко А. Роль Великої Британії у процесах європейської політичної інтеграції у повоєнний період (1945–1956 рр.). *Європейські історичні студії*. 2016. № 3. С. 6-19. doi: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2016.03.6-19>.
10. Горін Н.О. Досвід повоєнної відбудови та євроінтеграції Хорватії. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2022. Вип. 55. С. 161-184. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.161>.
11. Berend I.T. The economics and politics of European Integration: populism, nationalism and the history of the EU. Taylor & Francis, 2020. 288 p. doi: <https://doi.org/10.4324/9781003095378>.
12. Lucarelli B. Origins and evolution of the European single market. London, 1999. 144 p.
13. CupCaKey N. The European integration process, from 1945 to the 21st century. University of Southampton. 2012. 8 p.
14. Eichengreen B. (Eds.). Europe's postwar recovery. Cambridge: University Press, 1995. 357 p. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511759314>.
15. United Nations. World Economic Report 1948. New York: Lake Success, 1949. 320 p.
16. United Nations. World Economic Survey 1955. Department of Economic and Social Affairs. New York, 1956, 214 p.
17. United Nations. World Economic Report 1949–1950. New York, 1951. 261 p.

References

1. Dedman, M. (1996). The origins and development of the European Union, 1945-1995: a history of European integration. London: Routledge.

2. Ellwood, D.W. (2014). Western Europe, America and postwar reconstruction. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315846569>.
3. Majerus, J. (2012). The rebirth of Europe: division, reconstruction and integration of a Continent (1945-1949). Grin Verlag.
4. Milward, A.S. (2013). The reconstruction of Western Europe 1945-1951. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315019499>.
5. Nebrat, V.V. (2022). American political and economic doctrine in postwar reconstruction of Europe (the second half of 1940s - early 1950s): historical lessons for Ukraine. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 55, 9-38. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.009> [in Ukrainian].
6. Sharov, O.M. (2015). Social and economic reasons of European financial integration. *Naukovyj visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy - Scientific Bulletin of Diplomatic Academy of Ukraine*, 22(3), 129-146 [in Ukrainian].
7. Sliyva, T.O. (2019). The impact of scientific and technological revolution on foreign economic relations and international economic integration in the second half of the XXth century. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 52, 255-275. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.255> [in Ukrainian].
8. Suprun, N.A. (2022). Resources and mechanisms of the postwar reconstruction of West Germany. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 55, 39-62. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.039> [in Ukrainian].
9. Grubinko, A. (2016). Role of Great Britain in the processes of European political integration in the postwar period (1945-1956). *Yevropejs'ki istorychni studii - European Historical Studies*, 3, 6-19. doi: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2016.03.6-19> [in Ukrainian].
10. Gorin, N.O. (2022). Experience of the postwar reconstruction and European integration of the Republic of Croatia. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 55, 161-184. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.161> [in Ukrainian].
11. Berend, I.T. (2020). The economics and politics of European integration: populism, nationalism and the history of the EU. Taylor & Francis. doi: <https://doi.org/10.4324/9781003095378>.

12. Lucarelli, B. (1999). Origins and evolution of the European single market. London.
13. CupCakey, N. (2012). The European integration process, from 1945 to the 21st century. University of Southampton.
14. Eichengreen, B. (Eds.). (1995). Europe's post-war recovery. Cambridge: University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511759314>.
15. United Nations. (1949). World Economic Report 1948. New York: Lake Success.
16. United Nations. (1956). World Economic Survey 1955. Department of Economic and Social Affairs. New York.
17. United Nations. (1951). World Economic Report 1949-1950. New York.

Стаття надійшла до редакції 30 жовтня 2023 р.

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.044>

УДК 339.9:338.246.8]:[332.1+338.43]:338.246.8(477)

JEL: N54, O38, Q13, Q15, Q18

Дідківська Л.В., кандидатка економічних наук,
старша наукова співробітниця відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8384-9293>
e-mail: lesya_home@ukr.net

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ ДЛЯ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ТА АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ¹

Предметом дослідження є зарубіжний досвід відбудови європейськими країнами аграрного сектору економіки, зруйнованого внаслідок Другої світової війни. Метою статті є історико-економічна характеристика процесу відродження європейського сільського господарства у повоєнний період для визначення можливостей екстраполяції цього досвіду при відновленні сільських територій та аграрного виробництва України на сучасному етапі. Результатом дослідження є обґрунтування напрямів використання зарубіжного досвіду в сучасній Україні, виходячи з проведеного аналізу основних аграрних реформ, особливостей економічної політики європейських урядів для відновлення аграрного сектору економіки.

У статті представлено історичний досвід успішних практик та урядових заходів повоєнного відновлення сільського господарства та розвитку сільських громад, обґрунтовано доцільність та можливості його імплементації в Україні. Доведено, що важливими були аграрні реформи, що заклали підва-

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ держреєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

лини формування ефективного продуктивного фермерського виробництва, сприяли ринковій переорієнтації сільського господарства загалом, його модернізації на основі впровадження механізованої техніки та новітніх методів ведення сільськогосподарського виробництва. Перспективним для розвитку сільських територій України є запозичення та впровадження сучасних локальних екологічних, енергозберігаючих, соціальних та освітніх громадських ініціатив, що можна втілити завдяки синергії міжнародних і вітчизняних неурядових організацій та органів місцевого самоврядування. Перспективним для України є італійський досвід вирівнювання регіональних диспропорцій у економічному розвитку задля досягнення національної цілісності та єдності. Використання зарубіжного досвіду з урахуванням національних традицій сприятиме зміцненню продовольчої безпеки, підвищенню продуктивності сільськогосподарського виробництва, поширенню аграрного підприємництва, сталому розвитку сільських територій України.

Ключові слова: аграрні реформи, сільськогосподарська політика, господарська культура, історичний досвід, аграрне підприємництво, сільськогосподарське виробництво, сільські громади, фермерство, кооперація.

Didkivska L.

FOREIGN EXPERIENCE OF POST-WAR RURAL TERRITORY AND AGRICULTURAL RECOVERY FOR UKRAINE'S RECONSTRUCTION

The subject of the study is the foreign experience of rebuilding the agricultural sector of the economy by European countries, which was devastated during the Second World War. The purpose of the article is the historical and economic characterization of the process of the revival of European agriculture in the post-war period to determine the possibilities of extrapolation of this experience in the restoration of rural areas and agricultural production of Ukraine at the current stage. The research results in an analysis of key agrarian reforms, an exploration of the unique aspects of the economic policies of European governments in rejuvenating the agricultural sector, and a justification for the potential utilization of this foreign experience in modern Ukraine.

The article presents a positive historical experience of successful practices and government measures in post-war agricultural recovery and rural community development, substantiating the relevance and possibilities of its implementation in Ukraine. It has been demonstrated that pivotal agrarian reforms laid the foundation for the establishment of an effective and productive farming industry, contributed to the overall market reorientation of agriculture, and facilitated its modernization through the adoption of mechanized equipment and advanced agricultural production methods. Borrowing and implementing contemporary local ecological, energy-efficient, social, and educational public initiatives holds promise for the development of rural areas in Ukraine and can be achieved through the synergy of international and domestic non-governmental organizations and local government. The Italian experience in equalizing regional disparities in economic development to achieve national integrity and unity is beneficial for Ukraine. Leveraging foreign experience while considering national traditions will strengthen food security, increase agricultural productivity, promote agricultural entrepreneurship, and support the sustainable development of Ukraine's rural areas.

Keywords: agrarian reforms, agricultural policy, economic culture, historical experience, agrarian entrepreneurship, agricultural production, rural communities, farming, cooperation.

Постановка проблеми. Реалізація національного плану відновлення України та вирішення невідкладних завдань зміцнення продовольчої безпеки, відтворення екосистеми, відбудови житла та соціально-виробничої інфраструктури, створення безпечних умов проживання та діяльності в сільській місцевості, повернення населення на сільські території, що зазнали впливу війни, ставлять на порядок денний питання розвитку сільського господарства та сільських територій, що не обмежуються новою аграрною політикою [1].

Внаслідок збройної агресії РФ проблеми погіршення соціально-економічного та екологічного стану, визначені у Концепції розвитку сільських територій [2], значно загострилися. Повномасштабна війна РФ проти України обумовила тимчасове вилучення сільгоспземель із господарського обігу внаслідок окупації, ведення бойових дій, замінування, підриву греблі Каховської ГЕС та ін. Захоплення частини території, масовані обстріли всіх українських земель та руйнування критичної інфраструктури, у тому

числі логістичного забезпечення агровиробництва та експорту, виявили імперативний характер вирішення давніх системних проблем у сільському господарстві України, зокрема, таких як: високий рівень концентрації земельної власності, спеціалізація великих аграрних корпорацій на виробництві та експорті сільськогосподарської сировини, низький рівень переробки та, відповідно, доданої вартості в агропродовольчому секторі економіки, відсутність повноцінного конкурентного середовища та ін. Характер проблем і завдань, що постали перед агровиробниками, місцевими органами влади, мешканцями сільських територій, вимагає комплексного підходу до їх розв'язання. В умовах війни на виснаження очікувати її закінчення для початку відновлення територій і аграрного виробництва недоцільно й неможливо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Повоєнне відновлення аграрного сектору економіки є однією із ключових проблем у науковій доповіді «Відновлення та реконструкція повоєнної економіки України» ДУ «Інституту економіки та прогнозування НАН України» [3], зокрема увага зосереджена на структурній трансформації агросектора, модернізації сільгоспвиробництва, відновленні і збереженні природних ресурсів агровиробництва тощо. Зміцненню національної продовольчої безпеки в умовах війни присвячені праці С. Іванова, Г. Разумової [4], В. Хворостяного [5]. Еколого-економічні аспекти розвитку повоєнного сільського господарства розкрито у працях О. Бородіної, І. Прокопи [6], О. Попової [7]. Складність викликів, комплексний характер завдань вимагає системного підходу до їх вирішення. Це актуалізує звернення до апробованих практик і урядової політики країн у вирішенні завдань повоєнного відновлення сільських територій та аграрного виробництва, зокрема після Другої світової війни. У цьому контексті варто звернути увагу на наукові дослідження зарубіжних вчених, зокрема Б. Брунетау [8], М. Клірі [9] та інших. Такий підхід дозволить визначити можливості імплементації позитивного досвіду з урахуванням національних традицій та сучасних трендів сільського розвитку та аграрного підприємництва, а також представити історико-економічне обґрунтування шляхів вдосконалення державної політики, спрямованої на комплексний розвиток сільських територій.

Метою статті є історико-економічна характеристика процесу відродження європейського сільського господарства у повоєнний період для визначення можливостей екстраполяції цього

досвіду при відновленні сільських територій та аграрного виробництва України на сучасному етапі.

Виклад основного змісту дослідження. Західноєвропейські уряди впроваджували аграрні реформи після Другої світової війни з метою відродження та соціально-економічного розвитку сільських територій, забезпечення національної продовольчої безпеки країн, ефективного використання природних ресурсів, зокрема земельного фонду. Концепція аграрних перетворень передбачала збереження та відновлення земель, регіональний розвиток сільського господарства з урахуванням особливостей місцевості, а також впровадження технічних інновацій у аграрне виробництво. Становленню продуктивних дрібнотоварних фермерських господарств сприяли численні протекціоністські урядові програми, що забезпечували:

- субсидування систем підтримки цін на сільськогосподарську продукцію;
- стимулювання капіталовкладень фермерів у власні господарства;
- соціальний захист фермерів і осіб, зайнятих у сільському господарстві;
- об'єднання фермерських і дрібних сімейних господарств у кооперативи;
- розширення ринків збуту сільськогосподарської продукції та формування організованого аграрного ринку на загальноєвропейському рівні.

Реформи забезпечили ліквідацію системи великого землеволодіння в аграрному секторі економіки, перерозподіл земельної власності на користь дрібних сільськогосподарських товаровиробників, соціальний розвиток сільських територій та зміцнення продовольчої безпеки.

Французький досвід повоєнного відновлення сільського господарства шляхом формування стабільного ринку приватного капіталу у сільському господарстві, державної підтримки кооперативів, перерозподілу земель між різними формами господарювання з урахуванням національних інтересів і пріоритетів, видається найбільш релевантним відносно завдань, що стоять перед Україною. Основою аграрного устрою Франції була обрана модель розвитку фермерського господарства сімейного типу. У перші роки після Другої світової війни задля зменшення залежності від імпорту продуктів харчування з Канади та США ферме-

рів заохочували збільшувати обсяги виробництва, не орієнтуючись на ефективність сільськогосподарської праці, оскільки ви́торг від значних обсягів виробництва та інвестиції покривали будь-які збитки. Ціни на сільськогосподарську продукцію були гарантовані урядовими програмами, а обсяги виробництва до 1951 р. не досягли довоєнного рівня.

Для реалізації аграрної реформи було створено Агентство з управління земельними ресурсами та розвитку сільських територій (SAFER) – неприбуткову організацію, що підпорядковувалася Міністерству сільського господарства та Міністерству фінансів Франції. Зусиллями SAFER ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення став жорстко регульованим та орієнтованим на захист національного сільськогосподарського товаровиробника. На етапі становлення ринкового обігу земель були розроблені довгострокові цілеспрямовані програми, що передбачали надання пільгових кредитів на придбання земель місцевим фермерам. Ефективність діяльності SAFER забезпечила співпраця між центральними державними інституціями, місцевими органами влади та самоврядними спілками фермерів. Профспілки французьких селян відіграли вагомий роль у лобюванні інтересів сільськогосподарського товаровиробника та формуванні урядової сільськогосподарської політики. Найбільш проактивну позицію у модернізації сільського господарства займали Національна федерація профспілок фермерів (1946), Національний центр молодих фермерів (1956), Національна конфедерація спілок селянських робітників (1981) та інші [8].

Успішність політики формування стійкого ринку приватного капіталу у сільському господарстві Франції забезпечили нововведення щодо оренди земель сільськогосподарського призначення (1946), заохочення фермерів шляхом регулювання земельного ринку до розширення господарств, об'єднання фермерів у кооперативні та інші некомерційні структури, високий рівень бюджетної підтримки аграріїв, стимулювання капіталовкладень за допомогою субсидій. Кооперативи об'єднали фермерські господарства з метою розширення сфери їх діяльності та підвищення ефективності виробництва за рахунок спільного збуту продукції та придбання засобів виробництва. Уряд стимулював об'єднання фермерів у кооперативи такими конкретними заходами, як передача кооперативам безоплатно або в довгострокову оренду з викупом на пільгових умовах нерухомих, виробничих

і адміністративних об'єктів державної і муніципальної власності, зокрема молокопереробних заводів у гірських і депресивних районах. Крім того, було створено прозору заготівельно-збутову інфраструктуру на засадах кооперації та інтеграції з торгівлею, підприємствами харчової і переробної промисловості [9, с. 21]. Завдяки цілеспрямованій і послідовній аграрній політиці за кілька повоєнних років гарантовано продовольчу безпеку країни (у 1949 р. відмінено продуктивні картки), суттєво збільшено обсяги виробленої сільськогосподарської продукції (рис. 1).

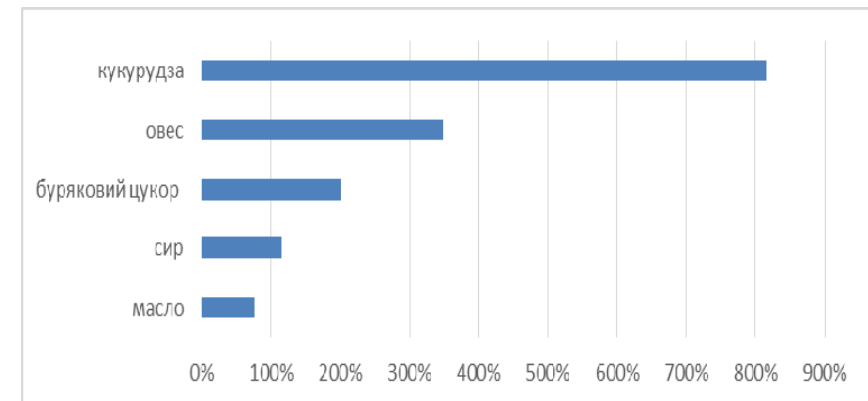

Рис. 1. Результат повоєнних аграрних реформ: збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у Франції, 1949–1957 рр.

Джерело: Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ: Наш Формат, 2022. С. 339.

Урядова політика сприяла технологічному вдосконаленню сільськогосподарського виробництва та впровадженню найновіших наукових розробок. Вагомою була роль Французького національного інституту сільськогосподарських досліджень (1946), який тісно співпрацював із аграріями у розбудові мережі високотехнологічних і високопродуктивних бізнес-ферм. Завдяки аграрним реформам, упровадженню новітніх методів ведення сільського господарства, його механізації на основі удосконалення сільськогосподарської техніки (у 1930–1961 рр. у Франції кількість тракторів, що використовувалися у сільськогосподарському виробництві зросла з 30 000 до 700 000 [10]), спеціалізації сільськогосподарського виробництва, мобілізації наукових дослі-

джен та поширенню спеціалізованих освітніх програм для фермерів було суттєво підвищено продуктивність фермерських господарств [11, с. 131], відбулася соціальна трансформація сільськогосподарських товаровиробників. Прийнятий у 1960 р. Закон «Про аграрну політику» сприяв подальшому підвищенню продуктивності сільського господарства; впровадженню технічних інновацій; розвитку ринків збуту сільськогосподарської продукції; підтримці сімейних ферм та розвитку сільських територій; регіональному розвитку сільського господарства з урахуванням особливостей місцевості. Загалом за 1958–1968 рр. виробництво продуктів сільського господарства зросло на 66%. Продуктивність праці сільськогосподарського товаровиробника також невпинно зростала (якщо у 1960 р. фермер годував п'ятнадцять людей, то на початку 2000-х – в середньому понад шістьдесят [12]). Більше того, за сприяння уряду у формуванні організованого аграрного ринку на загальноєвропейському рівні Франція стала світовим експортером сільськогосподарської продукції.

Італійський досвід репрезентує можливості ефективної політики вирівнювання регіональних диспропорцій у економічному розвитку задля досягнення національної цілісності та єдності. Так, на півночі зосередилися промислові підприємства, зокрема машинобудівна галузь в цьому регіоні процвітала навіть під час війни, оскільки значні обсяги виробництва та інвестицій покривали будь-які збитки. модернізація та реорганізація капіталістичної індустрії диктувала необхідність ліквідації архаїчних форм сільського господарства, його ринкової переорієнтації, адекватно розвитку промисловості та всієї економічної системи. Натомість південь Італії був здебільшого аграрним регіоном. Оскільки сільське господарство значно відставало від темпів розвитку промисловості (приріст сільськогосподарської продукції не перевищував 3% на рік). Завданнями повоєнної аграрної політики уряду Італії було подолання високої концентрації земельної власності та неефективних архаїчних форм господарювання шляхом формування прошарку власників дрібних, середніх і великих товарних селянських господарств переважно на півдні країни. Адже цей регіон був осередком бідності та соціальної напруженості для близько третини населення країни, яка проживала у шести областях південної частини Апеннінського півострова, на островах Сицилія і Сардинія. Парламентський запит 1954 р. виявив,

що 85% найбідніших сімей Італії жили південніше Риму [13, с. 288].

Для розв'язання соціально-економічних негараздів півдня Італії християнськими демократами було розроблено п'ятирічний план розвитку сільського господарства та осушення боліт, що стало передумовою ліквідації засилля латифундій та справедливого розподілу земельної власності в процесі реалізації аграрної реформи (1950–1955) урядом Альчіде де Гаспері. Аграрна реформа передбачала викуп державою земельних наділів площею понад 100 га та продаж її громадянам на виплат (отримали 1,5 млн га землі) з метою утворення прошарку власників дрібних, середніх і великих товарних селянських господарств. Крім того, дозволявся вільний продаж поміщицьких земель і селянам навіть надавався державний кредит на їх придбання. Однак на більшій частині колишніх великих сільськогосподарських угідь критично бракувало доріг, помешкань, був відсутній доступ до води, селяни не мали необхідних фінансових ресурсів для обробки земель. Селяни масово залишали свої землі та мігрували в північні міста «італійського дива» [14].

Уряд Італії ініціював створення окремого державного фонду Каси Півдня (1950) для централізованого фінансування економіки цього регіону на десять років (1952 р. пролонговано до двадцяти років; збільшено грошовий фонд з 1000 млрд до 1280 млрд лір; дозволено іноземні позики). У рамках реформи планувалось побудувати близько 400 сіл, 1250 км доріг і системи зрошення, організувати мережу сільськогосподарських курсів. Роботи виконувалися на основі контрактів, фінансованих через Каси Півдня. Із цього ж фонду надавалися державні субсидії на розвиток регіону. Реалізація цієї урядової ініціативи забезпечила державне працевлаштування для італійців південного регіону Італії (до середини 1950-х років вони становили 60% державних службовців країни). Крім того, з'явилися спеціалізовані кредитні установи для південної Італії, запроваджено «полюси росту» для стимулювання розвитку відсталого регіону, формування його галузевої та територіальної структури, підвищення інвестиційної привабливості, освоєння наукоємних виробництв, активізації інноваційного процесу тощо. Лише в 1952–1954 рр. частка державних капіталовкладень у сільське господарство зросла з 29,6% до 53% [15, с. 84–85]. У середині 1950-х років було ухвалено закон щодо підвищення пенсій та соціального забезпечен-

ня сільськогосподарських робітників. У результаті було закладено підвалини ефективного розвитку продуктивного фермерського господарства.

Таким чином комплекс структурних перетворень і регуляторних заходів держав забезпечив вирішення основних проблем повоєнного відновлення сільського господарства та, водночас, забезпечив перехід до більш прогресивної моделі агровиробництва та розвитку територій. Незважаючи на масове переміщення робочої сили із сільської місцевості у європейські міста, завдяки аграрним реформам, упровадженню новітніх методів ведення сільського господарства, його механізації на основі удосконалення сільськогосподарської техніки, спеціалізації сільськогосподарського виробництва, мобілізації наукових досліджень та поширенню спеціалізованих освітніх програм для фермерів було суттєво підвищено продуктивність фермерських господарств, відбулася соціальна трансформація сільськогосподарських товаровиробників.

На користь можливості імплементації зарубіжного досвіду розвитку високотехнологічного сільського господарства свідчить те, що в Україні інновації в рослинництві та тваринництві і до початку повномасштабної війни вже активно впроваджувалися не лише в агрохолдингах, а й навіть у невеликих компаніях, зокрема такі, як роботизовані ферми, дрони-обприскувачі, безпілотні технології, точне землеробство тощо. В умовах розвитку інноваційної моделі економіки потребує подальшого розвитку цифровізація агропродовольчої системи за підтримки уряду.

Разом з тим, потужним чинником розвитку європейського аграрного виробництва стало налагодження тісної кооперації самих виробників, об'єднання у кооперативи приватних фермерських господарств сприяло досягненню ефекту масштабу та розширенню ринкового охоплення. У межах аграрних кооперативів створювалися умови для оптимізації витрат виробництва, пришвидшення збуту, зменшення ризиків неприбутковості, ширшого впровадження інновацій та технологічних новинок. Таким чином європейський досвід засвідчує можливості поєднання національних господарських традицій із передовими технологіями сільськогосподарського виробництва.

Значний потенціал для сільського розвитку України мають традиційні форми громадської самоорганізації, притаманні національній господарській культурі (кооперація, толоки, волонтер-

ство, добротність). Кооперативна система організації як успішна форма національного господарського солідаризму та соціально відповідального підприємництва є узвичаєною для українських селян, оскільки максимально відповідає національному характеру та ментальності українців – насамперед працелюбству, ініціативності та підприємливості, ощадливості, господарському індивідуалізму, прагненню до особистої свободи й добробуту, намаганням підвищити культуру землеробства, навичкам самоорганізації, самопомогі та участі у всіх видах кооперації. Більше того, історичний досвід підтвердив, що українці особливо в кризових ситуаціях за давньою традицією демократичного самоврядування активно включаються в мережі об'єднаних асоціативних груп.

Для повоєнного відновлення українського села загалом і сільськогосподарського виробництва зокрема рушієм можуть стати сучасні світові тренди розвитку солідарної економіки:

- диверсифіковані напрями кооперації (енергетичні, оренді, житлово-комунальні кооперативи),
- організаційні господарські форми шерінгової економіки (економіка спільного використання ресурсів).

Перспективним для розвитку сільських територій України є запозичення та впровадження сучасних локальних екологічних, енергозберігаючих, соціальних та освітніх громадських ініціатив, що можливо втілити завдяки синергії міжнародних і вітчизняних неурядових організацій та органів місцевого самоврядування. Зокрема, уже сьогодні в Україні діють агрокластери, екосадиби, енергетичні кооперативи, реабілітаційні центри для воїнів ЗСУ, активно розвивається сільське крафтове виробництво.

Збройна агресія РФ нанесла непоправну екологічну шкоду вітчизняним земельним ресурсам, перетворює родючий український чорнозем на випалену землю, забруднену шкідливими речовинами. Такі виклики потребують ретельного вивчення та запозичення сучасних європейських практик екологізації сільського господарства. Передусім необхідно збільшити інвестиційний пакет на еколого-кліматичні проекти, започаткувати програми збереження земельного резерву (фермери отримують компенсації від держави за невикористання земель сільськогосподарського призначення), стимулювати екологічно безпечні способи ведення сільського господарства, сприяти розвитку органічного землеробства, контролювати якість землі тощо.

В умовах значного пошкодження російською федерацією енергетичної інфраструктури України об'єднання громад навколо енергетичних кооперативів могло б забезпечити їх енергетичними ресурсами (від твердого палива для обігріву домогосподарств до електроенергії для агробізнесів). Основною перешкодою до створення енергокооперативів в Україні є відсутність знань про світовий досвід, технічне та економічне забезпечення таких кооперативів, а також регулювання енергетичної сфери низкою обмежень. Для подолання цих викликів необхідно спростити регулювання діяльності таких кооперативів, що дасть змогу підтримати їх діяльність з боку держави та органів місцевого самоврядування. Розвиток енергетичних кооперативів має великі перспективи в Україні та може сприяти реалізації мети, націленої на забезпечення потреб суспільства та економіки в паливно-енергетичних ресурсах у технічно надійний, безпечний, економічно ефективний та екологічно прийнятний спосіб для гарантування поліпшення умов життєдіяльності суспільства. В умовах глобального потепління та змін клімату Україна також потребуватиме будівництва системи іригації, що також потребує кооперації зусиль і ресурсів.

Новітні напрями господарської діяльності значною мірою пов'язані з традиційними формами. Зокрема, станом на теперішній час сільськогосподарська кооперація в країнах з розвиненим аграрним сектором має суттєве значення в забезпеченні виробництва та реалізації продукції. Для прикладу, через сільськогосподарську кооперацію реалізується 80% аграрної продукції Скандинавії, 65% – Нідерландів, 50–52% – Німеччини, Іспанії та Франції. В тому числі, частка в загальному обсязі збуту молока та молочних продуктів становить від 65% у Бельгії до 100% у Норвегії, овочів і фруктів – від 32% у Німеччині до 80% у Нідерландах, свинини – від 15% в Італії до 96% у Данії, зерна – від 20% у Великобританії до 70% у Франції. У структурі переробленої продукції також домінують сільськогосподарські кооперативи. Зокрема, частка кооперативів у переробці молока в скандинавських країнах становить 90–100%, зернових у Швеції, Нідерландах, Франції – 60%, більше половини загального обсягу переробки овочів і фруктів у Данії, Бельгії, Нідерландах, Франції, Німеччині. Кооперативи країн «старої» Європи забезпечують 45–50% обсягу продукції харчової промисловості [16].

Таким чином, розбудова інституційного середовища сільськогосподарської кооперації, розвиток енергетичних кооперативів на засадах розподіленої генерації, формування культури солідарного землеробства, шерінгові форми ресурсного забезпечення формують потенціал повоєнного відновлення сільських територій та аграрного виробництва.

Висновки. Як засвідчив історичний досвід відновлення сільських територій і розвитку аграрного сектору економіки у країнах Західної Європи після Другої світової війни, повноцінний розвиток сільського господарства неможливий без ефективного функціонування дрібних індивідуальних (сімейного типу) та невеликих фермерських господарств. Піднесення цього сегменту аграрного виробництва забезпечує стабільність економічного відтворення у аграрній сфері, продовольчу безпеку країни, демографічний та соціальний розвиток сільських регіонів.

Основними проблемами на шляху розвитку цього сегменту постає потреба у підключенні, інтеграції невеликих сільських господарств до внутрішніх ринків збуту продовольчої продукції та забезпечення таких господарств агропромисловою технікою, придатною для використання в умовах дрібного виробництва. Вказані проблеми можуть бути вирішені лише за рахунок розбудови спеціальної ринкової інфраструктури, здатної акумулювати для дрібних сільськогосподарських виробників необхідні фінансові ресурси та інструменти (короткострокові кредити, лізинг агропромислової техніки, страхування ризиків, притаманних сільськогосподарському виробництву), створення механізмів збуту, а також системи надання консалтингових послуг правового, технологічного та економічного характеру.

Необхідним елементом такої ринкової інфраструктури мають стати *сільськогосподарські кооперативи*, які довели свою ефективність і в повоєнній Франції, і в Україні кінця XIX – початку XX ст. Перевага кооперативів полягає в тому, що вони дозволяють дрібним сільськогосподарським виробникам скористатися ефектом масштабу, при цьому кооперативи забезпечують найнижчий рівень трансакційних витрат і перешкоджають концентрації додаткової вартості в руках представників торгового капіталу (що є характерним для функціонування ринків із недосконалою конкуренцією).

Для досягнення та зміцнення *продовольчої безпеки України* необхідно посилити спроможності промислового сектору пере-

робки аграрної сировини, упроваджувати новітні методи ведення сільського господарства, стимулювати використання удосконаленої сільськогосподарської техніки, мобілізувати наукові дослідження для підвищення продуктивності сільського господарства, залучити фермерів до спеціалізованих освітніх програм, надавати гранти для фінансової та матеріально-технічної підтримки пріоритетних галузей агровиробництва, залучати неурядові міжнародні та вітчизняні інституції до розвитку сільських громад та місцевого агропідприємництва з урахуванням традицій і особливостей регіону.

Історичний досвід повоєнного відновлення сільських територій і розвитку аграрного виробництва на основі *підтримки фермерства* та малих сімейних господарств засвідчив ефективність таких заходів: субсидування систем підтримки цін на сільськогосподарську продукцію; стимулювання капіталовкладень фермерів у власні господарства, зокрема в технічну модернізацію аграрного виробництва; соціальний захист фермерів і осіб, зайнятих у сільському господарстві; об'єднання фермерських і дрібних сімейних господарств у кооперативи; розширення ринків збуту сільськогосподарської продукції та формування організованого аграрного ринку на загальноєвропейському рівні.

Імплементарним для України, схід та південь якої зазнав тотальних руйнувань, є італійський досвід вирівнювання регіональних диспропорцій у економічному розвитку задля досягнення національної цілісності та єдності. План повоєнного відновлення сільського господарства України повинен включати окрему програму розвитку деокупованих територій півдня та сходу нашої держави відповідно до пріоритетних цілей і галузей-драйверів реконструкції цих регіонів. У цьому контексті заслуговує на увагу досвід державного фонду Каси Півдня, спеціалізованих кредитних установ південної Італії, формування «полюсів росту» для стимулювання розвитку сільських територій окремого регіону, формування його галузевої та територіальної структури, підвищення інвестиційної привабливості, освоєння наукоємних виробництв, активізації інноваційного процесу тощо.

Перспективним для *розвитку сільських територій* України є запозичення та впровадження локальних екологічних, енергозберігаючих, соціальних та освітніх громадських ініціатив, що можна втілити завдяки синергії міжнародних і вітчизняних неурядових організацій та органів місцевого самоврядування. В умо-

вах значного пошкодження російською федерацією енергетичної інфраструктури України об'єднання громад навколо енергетичних кооперативів могло б забезпечити їх енергетичними ресурсами. Основною перешкодою до створення енергокооперативів в Україні є відсутність знань про світовий досвід, технічне та економічне забезпечення таких кооперативів, а також регулювання енергетичної сфери низкою обмежень. Для подолання цих викликів необхідно спростити регулювання діяльності таких кооперативів, що дасть змогу підтримати їх діяльність з боку держави та органів місцевого самоврядування.

Кооперативний рух, як традиційна форма громадської самоорганізації, притаманна національній господарській культурі, є комплементарним до сучасних трендів *розвитку солідарної економіки*: диверсифіковані напрями кооперації (енергетичні, орендні, житлово-комунальні кооперативи), організаційні господарські форми шерінгової економіки (економіка спільного використання ресурсів).

З метою реалізації цього потенціалу для відбудови сільських територій доцільним є розроблення урядових програм розбудови аграрної переробної промисловості у сільській місцевості, а також державне сприяння розвитку несільськогосподарського підприємництва в межах сільських громад. Такі заходи знизять рівень безробіття та ризик урбанізації, посилять соціальний захист сільських мешканців, забезпечать сталий розвиток сільських територій.

1. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Нова аграрна політика». Національна рада з відновлення України від наслідків війни. 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/new-agrarian-policy.pdf>.
2. Концепція розвитку сільських територій. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 р. № 995-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80#n8>.
3. Геєць В.М., Кораблін С.О. Відновлення та реконструкція повоєнної економіки України: наукова доповідь / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2022. 304 с. URL: <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2022/12/Vidnovlennja-ta-rekonstrukcsjapovojennoji-economiky.pdf>.
4. Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи: міжнародна колективна монографія / [редколегія, голова – д.е.н. В.В. Небрат]; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів.

- НАН України». Електрон. дані. Київ, 2023. С. 441-454. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>.
5. Хворостяний В. Продовольча безпека України, або гасіння пожежі без жодної стратегії. 2022. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/953-prodovolcha-bezpeka-ukrayiniabo-gasinnya-pojeji-bez-jodnoyi-strategiyi>.
  6. Бородіна О.М., Прокопа І.В. Соціоекономічна складова розвитку сільського господарства і села на засадах агроєкології: науково-прикладні аспекти. *Економіка України*. 2023. № 5. С. 82-96. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.05.082>.
  7. Попова О.Л. Не допустити екологічного «відступу». *Дзеркало тижня*. 12 березня, 2023. URL: <https://zn.ua/ukr/reforms/ne-dopustiti-ekolohichnoho-vidstupu.html>.
  8. Brunetau B. Les paysans dans l'État: le gaullisme et le syndicalisme agricole sous la Ve République. 1994. Paris: L'Harmattan.
  9. Cleary M.C. Peasants, Politicians, and Producers: The Organization of Agriculture in France since 1918. 1989. Cambridge: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511599354>.
  10. Bye P. Mécanisation de l'agriculture et industrie du machinisme agricole: le cas du marché français. *Économie rurale*. 1979. vol. 130, n. 1, p. 46-59. doi: <https://doi.org/10.3406/ecoru.1979.2625>.
  11. Fouilleux Ève et Goulet Frédéric. Firmes et développement durable: le nouvel esprit du productivisme. *Études Rurales*. 2012. № 190. P. 131-146. doi: <https://doi.org/10.4000/etudesrurales.9708>.
  12. Desriers M. L'agriculture française depuis cinquante ans: des petites exploitations familiales aux droits à paiement unique. *INSEE Références. L'agriculture française et l'Europe*. 2007. P. 17-30. URL: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/1372289?sommaire=1372309>.
  13. Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / Пер. з англ. Катерини Зарембо. Київ: Наш формат, 2022. 928 с.
  14. Дідківська Л.В. Італійське «економічне диво»: успішний досвід управління повоєнним відновленням. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2022. Вип. 55. С. 102-116. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.102>.
  15. Marciani G.E. L'esperienza di riforma agraria in Italia. 1966. Roma.
  16. Небрат В.В., Дідківська Л.В. Сільськогосподарська кооперація в Україні та фінансові механізми її державної підтримки в контексті зарубіжного досвіду. *Агросвіт*. 2010. № 16. С. 8-16. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/16_2010/3.pdf.

References

1. National Council for the Recovery of Ukraine from the War (2022). Project of the Recovery Plan of Ukraine. Materials of the working group "New Agrarian Policy". Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/new-agrarian-policy.pdf> [in Ukrainian].
2. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2015). Concept of development of rural territories, approved by the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 23, 2015. No.995-p. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80#n8> [in Ukrainian].
3. Heyets, V., Korablin, S. (2022). Renewal of the tactics of reconstruction of the military economy of Ukraine: Scientific report. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2022/12/Vidnovlennja-ta-rekonstrukcjapovojennoj-economiky.pdf> [in Ukrainian].
4. Nebrat, V.V. (Head), ed board (Ed.). (2023). Reconstruction for development: foreign experience and Ukrainian perspectives. Institute for economics and forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf> [in Ukrainian].
5. Hovorostyanyi, V. (2022). Food security of Ukraine, or putting out a fire without any strategy. Retrieved from <https://agropolit.com/spetsproekty/953-prodovolcha-bezpeka-ukrayiniabo-gasinnya-pojeji-bez-jodnoyi-strategiyi> [in Ukrainian].
6. Borodina, O., Prokopa, I. (2023). Socio-economic component of agriculture and rural development on the basis of agroecology: scientific and applied aspects. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 5, 82-96. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.05.082> [in Ukrainian].
7. Popova, O.L. (March 12, 2023). Prevent ecological «retreat». *Dzerkalo tyzhnia - Mirror of the week*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/reforms/ne-dopustiti-ekolohichnoho-vidstupu.html> [in Ukrainian].
8. Brunetau, B. (1994). Les paysans dans l'État: le gaullisme et le syndicalisme agricole sous la Ve République. Paris: L'Harmattan [in French].
9. Cleary, M.C. (1989). Peasants, Politicians, and Producers: The Organization of Agriculture in France since 1918. Cambridge: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511599354>.
10. Bye, P. (1979). Mécanisation de l'agriculture et industrie du machinisme agricole: le cas du marché français. *Économie rurale*,

- 130(1), 46-59. doi: <https://doi.org/10.3406/ecoru.1979.2625> [in French].
11. Fouilleux Ève et Goulet Frédéric. (2012). Firmes et développement durable: le nouvel esprit du productivisme. *Études rurales*, 190, 131-146. doi: <https://doi.org/10.4000/etudesrurales.9708> [in French].
12. Desriers, M. (2007). L'agriculture française depuis cinquante ans: des petites exploitations familiales aux droits à paiement unique. *INSEE Références. L'agriculture française et l'Europe*, 17-30. Retrieved from <https://www.insee.fr/fr/statistiques/1372289?sommaire=1372309> [in French].
13. Judt, T. (2022). Postwar: A History of Europe Since 1945. Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
14. Didkivska, L. (2022). Italian «economic miracle»: successful experience in managing post-war recovery. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 55, 102-116. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.102> [in Ukrainian].
15. Marciani, G.E. (1966). L'esperienza di riforma agraria in Italia. Roma [in Italy].
16. Nebrat, V.V., Didkivska, L.V. (2010). Agricultural cooperation in Ukraine and financial mechanisms of its state support in the context of foreign experience. *Ahrosvit - Agrosvit*, 16, 8-16. Retrieved from http://www.agrosvit.info/pdf/16_2010/3.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10 жовтня 2023 р.

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.062>

УДК [330.34:338.245]:[330.341.4+336](4)

JEL: F29, O52

Шульц С.Л., докторка економічних наук, професорка, завідувачка відділу регіональної економічної політики ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5603-5603>

e-mail: swetshul@i.ua

Луцків О.М., кандидатка економічних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця відділу регіональної економічної політики

ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8919-6761>

e-mail: lutolen@i.ua

ДОСВІД ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ КРАЇН БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ: ФІНАНСОВІ ТА СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ¹

Досвід повоєнної відбудови Західних Балкан є актуальним для України, зокрема як щодо структурних особливостей трансформації їхніх економік, так і в частині диверсифікації інструментів фінансової підтримки. З метою визначення можливостей апробації досвіду повоєнної відбудови країн Балканського регіону в Україні охарактеризовано основні втрати і наслідки військових дій для економік цих країн. В результаті про-

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР «Трансформація моделі просторового розвитку України» (№ держреєстрації 0122U002055) ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України».

ведених досліджень розкрито сутність підходів до трактування змісту поняття «повоєнне відновлення», обґрунтовано його пріоритети, критерії та засоби досягнення. На основі аналізу досвіду повоєнної відбудови цих країн виокремлено низку інституційних змін, які були впроваджені задля посилення економічної інтеграції Балканських країн з країнами-членами ЄС та охарактеризовані можливості диверсифікації фінансових ресурсів міжнародної допомоги через програмні та грантові інструменти підтримки.

Аналіз економічних втрат Боснії і Герцеговини, Хорватії та Сербії, зумовлених війною, дозволив визначити традиційні види економічної діяльності, що становлять економічну спеціалізацію цих країн. У статті узагальнено основні напрями використання та розподілу донорських коштів і коштів грантової підтримки, а також проаналізовано стратегічні документи, розроблені владою цих країн та міжнародними інституціями для досягнення повоєнної стабілізації. На основі аналізу секторальної структури ВВП Балканських країн, особливостей їх конкурентних позицій в загальноєвропейському економічному просторі, сформульовано висновки про специфіку динаміки повоєнної структурної перебудови економіки цих країн.

Досвід повоєнного відновлення економік Балканських країн засвідчив, що успіх повоєнної відбудови є результатом цілеспрямованої політики структурних реформ та послідовних регуляторних заходів держави щодо досягнення визначених цілей і пріоритетів відбудови. Отже, в умовах війни та після її завершення Україна має враховувати досвід країн Західних Балкан щоб пришвидшити цей процес та уникнути помилок.

Ключові слова: повоєнне економічне відновлення, поствоєнні країни, структурна трансформація, фінансова підтримка, міжнародна допомога, інституційні зміни.

Shults S., Lutskiv O.

THE EXPERIENCE OF POST-WAR ECONOMIC RECOVERY OF THE COUNTRIES OF THE BALKAN REGION: FINANCIAL AND STRUCTURAL FEATURES

The experience of the post-war reconstruction of the Western Balkans is relevant for Ukraine, in particular, both with regard to the

structural features of the transformation of their economies, and with regard to the diversification of financial support instruments. In order to define the possibilities of approving the experience of the post-war reconstruction of the countries of the Balkan region in Ukraine, the main losses and consequences of military actions for the economies of these countries have been characterized. As a result of the conducted research, the essence of approaches to interpretation of the meaning of the concept of «post-war recovery» was revealed, and its priorities, criteria and means of achievement were substantiated. Based on the analysis of experience of the post-war reconstruction in these countries, a number of institutional changes that were implemented to strengthen the economic integration of the Balkan countries with the EU member states are highlighted, and the possibilities of diversifying the financial resources of international aid through program and grant support tools are characterized.

Analysis of the economic losses of Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia caused by the war made it possible to determine the traditional economic activities that constitute the economic specialization of these countries. The article summarizes the main directions of the use and distribution of donor funds and grant support funds, as well as analyzes the strategic documents developed by the authorities of these countries and international institutions to achieve post-war stabilization. Based on analysis of the sectoral structure of the GDP in the Balkan countries, and the peculiarities of their competitive positions in the European economic space, conclusions are formulated about the specifics of the dynamics of the post-war structural restructuring of their economies.

The experience of the post-war recovery of the economies of the Balkan countries proves that the success of the post-war reconstruction is the result of a purposeful policy of structural reforms and consistent regulatory measures of the state to achieve the defined goals and priorities of the reconstruction. Therefore, in the conditions of war and after its end, Ukraine should take into account the experience of the countries of the Western Balkans in order to speed up this process and avoid mistakes.

Keywords: *post-war economic recovery, post-war countries, structural transformation, financial support, international aid, institutional changes.*

Вступ. Україна в перспективі вирішуватиме проблему економічного відновлення країни, її регіонів та окремих територіальних громад. Сьогодні території, що наближені до бойових дій, зазнають тотального руйнування, а тиллові регіони вирішують проблеми релокації підприємств, притоку трудових мігрантів, руйнування господарських зв'язків, зміни напрямів логістичних потоків тощо.

За цих умов досвід країн, які вирішували проблему повоєнного відновлення буде вкрай корисним для України. Зазвичай виклики, з якими стикаються повоєнні країни, є більш серйозними, ніж навіть ті, які виникають в бідних, але мирних країнах. Ці виклики зумовлені насамперед сильно ослабленими фінансовими можливостями повоєнних країн, зруйнованим інфраструктурним потенціалом, втратами людського та соціального капіталу, поширенням бідності, масовим безробіттям, загостренням екологічних проблем та низкою інших важливих перешкод для розвитку.

Крім того, тривалість, масштаби та інтенсивність військових дій впливатимуть на перспективи повоєнного відновлення країни. Досвід країн, які пережили війну свідчить, що процес відновлення був тривалим та поступовим, і тому потребує ефективної, цілеспрямованої та послідовної політики повоєнної відбудови економіки, в тому числі і щодо залучення масштабних інвестиційних ресурсів, раціонального та прозорого їх використання. Після завершення військових дій, постраждалі країни потребують масштабного інвестування в зруйновану інфраструктуру, у підтримку розвитку виробничого сектору економіки, а також у модернізацію системи державного управління.

Аналіз останніх публікацій. Проблематика повоєнної відбудови країн загалом, їх економіки, інфраструктури, міст і окремих територій перебуває у центрі уваги науковців, практиків і політичних діячів. Проблему структурної трансформації повоєнних економік досліджували іноземні науковці, а саме: Б. Айхенгрін, Т. Бекер, С. Джонсон, Дж. Еріксон, А. Креймер, Д. Пападімітріу, Г. Петракос, Б. Рашкован, К. Рогофф, С. Тотев, К. Скотт, С. Стефанович, М. Уваліч, В. Цвіянович та інші [3; 8; 13; 14; 16]. Ці вчені акцентували увагу на необхідності здійснення ефективних інституційних реформ, активізації міжнародної допомоги та поглиблення міжнародних відносин, формування сприятливого інвестиційного клімату тощо.

Ряд вітчизняних вчених (Т. Богдан [6], О. Булана, С. Дяченко, І. Крамаренко, Е. Лібанова, О. Охріменко, І. Підоричева, І. Сіренко, Н. Трушкіна [11], О. Циплицька [17, с. 249–261]) досліджували інструменти фінансової підтримки реконструкції економіки та аналізували інституційні зміни, які впроваджувалися у повоєнних країнах.

З огляду на сучасні виклики та загрози, які постали перед Україною внаслідок повномасштабного вторгнення РФ, розроблення цієї проблематики потребує ґрунтовного аналізу як позитивних, так і негативних уроків відбудови повоєнних європейських країн, а також вивчення їх досвіду щодо поглиблення євроінтеграційних процесів.

Мета публікації – аналіз структурних особливостей трансформації економік країн Балканського регіону та визначення можливостей і напрямів використання їхнього досвіду диверсифікації фінансових інструментів повоєнної відбудови.

Виклад основного матеріалу. У світі налічується близько 35 країн, які з початку 1990-х років перебували у постконфліктній або поствоєнній фазі економічного розвитку. Для відбудови економіки ці країни мобілізували як внутрішні людські і фінансові ресурси, так і залучили допомогу міжнародних партнерів. Стратегічні перспективи економічного відновлення повоєнних країн доволі часто ускладнювались і через довоєнні проблеми економіки цих країн.

Серед найвідоміших локальних воєнних конфліктів ХХ століття були війни в Кореї, Кіпрі, В'єтнамі, Афганістані, Сирії, Грузії, Балканських країнах. Економічні кризи внаслідок війни зазнали також Афганістан та низка африканських країн (Демократична Республіка Конго, Ліберія, Сьєрра-Леоне та інші). Хоча вказані військові конфлікти мали локальний характер, однак вони безумовно впливали на політичні та економічні процеси у глобальному просторі.

Аналіз світового досвіду країн, які зазнали впливу військових дій, дозволяє виокремити низку аспектів, які характеризують їх наслідки, а саме:

– зменшення офіційних можливостей працевлаштування, що призвело до втрати населенням засобів до існування та зростання рівня безробіття. За цих обставин спостерігалось зниження купівельної спроможності населення, в тому числі і через високі темпи інфляції;

– нарощення масштабів неформальної діяльності. Яскравим прикладом цього є Афганістан, де під час війни майже вся економіка була неформальною, а виробництво опіуму стало одним із найбільших секторів економіки, де працювало понад 3 мільйони людей (близько 20% населення). До того ж ключові економічні інститути, такі, як Центральний банк, податкова і митна служби, правоохоронні органи і судова системи виявились надзвичайно слабкими [1];

– зниження інституційної спроможності воюючих держав через концентрацію зусиль на військовому протистоянні та поширенні незаконної діяльності. Зазвичай, військові потреби до певної міри витісняли цивільні потреби, що обмежувало продуктивні можливості економіки;

– послаблення продовольчої безпеки країн, наприклад, через обмежений доступ до сільськогосподарських земель внаслідок їх захоплення та замінування, неможливість збуту продукції через руйнування логістики і ланцюгів поставок призвело до підвищення цін на споживчі товари. У країнах з традиційною сільськогосподарською спеціалізацією зміцнення продовольчої безпеки стало одним з основних пріоритетів економічного відновлення;

– погіршення екологічної ситуації внаслідок забруднення довкілля, деградації земель, знищення природних ландшафтів та ресурсів територій де відбувались активні бойові дії;

– відсутність фінансових можливостей держави підтримувати купівельну спроможність населення – від виплат заробітних плат, соціальних виплат і пенсій до проведення їх індексації, відповідно до зростаючих цін на споживчі товари.

Вирішення вищевказаних проблем закладено у зміст поняття «повоєнне відновлення» (табл. 1). Наведені підходи до розуміння сутності процесів повоєнного відновлення вказують на необхідність проведення комплексу довгострокових економічних, інституційних, правових і політичних реформ для відновлення потенціалу саморозвитку країн. Крім того, пріоритети економічної політики для країн, що перебували на стадії повоєнного відновлення включали мінімізацію ризику повторення військових дій та відновлення довіри до соціальних, політичних та економічних інститутів. За цих обставин вкрай важливо посилити здатність держави забезпечувати безпеку домогосподарств і громад, включаючи економічну безпеку, шляхом дотримання верховенства права та надання основних соціальних послуг.

Таблиця 1

Підходи до трактування змісту поняття «повоєнне відновлення»

Організаційна структура	Сутність поняття	Критерії та засоби досягнення
Бюро з попередження криз та відновлення [2]	Багатовимірний процес, що передбачає повну соціально-економічну трансформацію, а не лише повернення країни до довоєнних рівнів і тенденцій її розвитку. Відновлення є складним процесом і вимагає часу.	Темпи економічного зростання, які дозволяють подолати розрив з довоєнними темпами економічного розвитку. Ефективна та цілеспрямована політика держави.
Світовий банк [3]	Постконфліктна реконструкція, яку визначають як відновлення соціально-економічної структури суспільства та відновлення сприятливих умов для функціонування суспільства мирного часу.	Ефективна система самоврядування та верховенства права.
Програма розвитку ООН (ПРООН) [4]	Відновлення як процес повернення від нестабільності та конфлікту до «нормальної» траєкторії розвитку, де країна знову набуде спроможність розробляти та впроваджувати ефективну економічну політику як частину самопідтримуваного процесу економічного управління.	Розвиток внутрішнього потенціалу, відновлення верховенства права, формування послідовної макроекономічної політики та ефективної системи нагляду та підзвітності.
Звіт про запобігання кризам та відновлення [5]	Економічне відновлення розглядається як досягнення соціально-економічного добробуту в країні.	Продовольча безпека, розширення міжнародної торгівлі; ефективна система охорони здоров'я, освіти та соціального захисту для всіх громадян; реконструкція фізичної інфраструктури; створення нових робочих місць; відкриття ринків; проведення правових і регуляторних реформ; створення прозорих банківських і фінансових установ.

Джерело: складено за [2; 3; 4; 5].

Водночас пріоритети економічного відновлення мають бути сконцентровані на забезпеченні зайнятості населення, заохоченні продуктивних інвестицій, пом'якшенні бізнес-ризиків і зменшенні соціально-економічної нерівності.

Програми повоєнної реконструкції, які впроваджувалися в різних країнах протягом останніх десятиліть засвідчили, що досягнення позитивних результатів їх реалізації вимагає створення безпечного середовища за умов завершення військових дій, вироблення стратегічного бачення перспектив розвитку, запровадження політики «сильного лідерства» в процесах державотворення та перезапуску економіки. Значна увага при розробці програм реконструкції економіки повоєнних країн приділялась питанням активізації залучення приватних інвестицій у розвиток малих та середніх підприємств та створення нових робочих місць для населення, яке втратило роботу під час війни, для мігрантів, що повертатимуться в країну та для демобілізованих військовослужбовців [6].

Розглянемо досвід країн Західних Балкан в контексті оцінювання наслідків військових дій, структурних трансформацій та фінансових аспектів повоєнної відбудови.

Наслідками військових дій в Балканських країнах стали значні руйнування та людські втрати (2,3% від наявного населення вбито, понад 2 млн вимушено переселені, 2 тисячі пропали безвісті), високий рівень безробіття, зростаючий неформальний сектор економіки, низький рівень внутрішніх інвестицій та заощаджень (від 1% до 3% ВВП) [7]. Про зруйнований економічний потенціал країн свідчить те, що рівень промислового виробництва становив лише 25% від довоєнного рівня, а частка безробітних сягала 40% [1].

З метою подолання наслідків війни було запроваджено низку інституційних змін, пов'язаних із впровадженням заходів щодо наближення цих країн до ЄС та залучення фінансових ресурсів міжнародної допомоги. Серед таких новацій доцільно виділити:

– План стабілізації та асоціації Балканських країн – Stabilisation and Association Process (SAP), який був створений Європейською комісією в травні 1999 року і спрямований на захист миру і стабільності, активізацію економічного розвитку Західних Балкан і покращення умов для інтеграції країн до вступу в ЄС [1].

– Агентство з управління міжнародною допомогою, функції якого концентрувались на підтримці взаємодії з донорами в процесі формування і реалізації програм повоєнної реконструкції [6].

Найбільш постраждалою під час війни серед країн Балканського регіону була Боснія і Герцеговина. Прямі втрати країни після війни оцінювали у 50–70 мільярдів доларів, що у 15–20 разів перевищувало її ВВП; сукупне виробництво становило менше 20% від довоєнного рівня; 45% промислових об'єктів було зруйновано. ВВП на душу населення знизився з 1900 доларів США у 1991 році до 500 доларів США по завершенню війни. Виробництво електроенергії та вугілля скоротилося до 10%; поголів'я худоби – до 30% довоєнного рівня. Населення країни зменшилося на 23%, рівень безробіття становив 70–80% [8]. Така ситуація засвідчила значні втрати економічного потенціалу країни.

Фінансовими джерелами повоєнної відбудови країни були кошти фінансової допомоги від держав-донорів, зокрема: США, Німеччини, Великої Британії, Франції, а також Світового банку, МВФ, Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), Міжнародної групи управління та низки філантропічних ініціатив. Сумарно з 1996 по 2005 роки міжнародна фінансова допомога від них для післявоєнної відбудови Боснії і Герцеговини становила 9 мільярдів доларів США. Загалом у перші роки післявоєнного відновлення обсяги міжнародної допомоги перевищували 20% ВВП країни. У розрахунку ВВП на особу, сума міжнародної підтримки в різні роки коливалася від 140 до 279 доларів США [9]. Такі вкладення сприяли швидкому відновленню базової інфраструктури країни.

Кошти ЄБРР та Світового банку спрямовувались на підтримку тих секторів економіки, які зазнали найбільших збитків, а саме: транспортної інфраструктури, енергетики, сільського господарства, охорони здоров'я, соціального захисту населення, поліпшення довкілля. Також фінансування повоєнної відбудови країни забезпечували й інші джерела [1], зокрема, такі:

– гранти, які виступили домінуючою формою офіційної допомоги і їх сума до 2005 року досягла 5,95 млрд доларів США (82% загального обсягу міжнародного фінансування);

– програми підтримки ЄС, серед яких: PHARE, кошти якої були спрямовані на підтримку країни Східної та Центральної Європи у їх прагненні до вступу в ЄС; SAPARD, яка була орієнтова-

на на підтримку розвитку виключно сільського господарства і сільських територій; OBNOVA, що фокусувалася на формуванні громадянського суспільства, налагодженні міжрегіонального співробітництва в межах колишньої Югославії та була націлена на відбудову інфраструктури та вирішення проблеми повернення біженців [10; 11];

– неурядові та добровільні організації, які найбільш активно співпрацювали з місцевими органами влади у сферах відбудови інфраструктури, розвитку культури та розбудови громадянського суспільства.

Основні напрями використання донорських коштів та коштів грантової підтримки фокусувались на підтримці 10 ключових секторів економіки країни шляхом постачання матеріалів та обладнання для сільського господарства і забезпечення життєдіяльності сільських територій, а також реконструкції транспортних мереж, житлового фонду, енергетичних об'єктів, телекомунікацій, закладів освіти. Значна увага приділялась і розширенню регіонального співробітництва. Відзначимо, що висока інвестиційна активність спостерігалась у традиційному секторі економіки країни – сільському господарстві. Натомість недостатньо уваги приділялось підтримці розвитку промисловості, зокрема не було задіяно дієвих інструментів відновлення і реструктуризації промислових підприємств та залучення внутрішніх інвестицій. Фактично лише 3% офіційної допомоги для повоєнного відновлення Боснії і Герцеговини у 1996–2004 рр. було спрямовано у промисловий сектор [9].

Повоєнну відбудову Хорватії, 30% економіки якої було зруйновано, вирізняє:

– менший територіальний масштаб ушкоджених територій (лише 20% території країни). Регіони, які опинилися в тилу і зазнали менших втрат, активно включалися в економічну діяльність;

– наявність власної стратегії – Проекту соціального та економічного відновлення Хорватії (CSERP), пріоритетами якої стали інвестування громад, забезпечення соціальної згуртованості, розбудова потенціалу центральних, регіональних і місцевих органів влади, а також прийняття необхідних нормативно-правових актів для забезпечення прозорості процесу використання коштів міжнародної допомоги та прийняття ефективних рішень щодо їх цільового використання;

– диверсифікація джерел фінансування. Так, для повоєнної відбудови країни були використані: кошти програм ЄС, Світового банку та ЄБРР; бюджетні надходження у вигляді податку, який сплачували фізичні і юридичні особи, які здійснювали господарську діяльність на територіях, де не велись активні бойові дії; кошти неурядових організацій (наприклад, Arbeiter-Samariter-Bund Deutschland).

Структурними пріоритетами відновлення економіки Хорватії було визнано будівництво доріг, відновлення туризму та суднобудування. Основною статтею хорватського експорту була продукція суднобудівної галузі, обсяги експорту якої у 2000 році становили 7 мільярдів доларів США. Активно кредитувалися й інші сектори економіки, зокрема: сировинний, паливно-енергетичний, будівельний та виробництво товарів народного споживання [12].

Підводячи підсумок відзначимо, що Хорватія вже у 2003 році відновила ВВП до рівня 1990 року, а завдяки ефективній реалізації програм післявоєнного відновлення країна виконала умови вступу в ЄС і у 2013 році стала її членом.

Економічне повоєнне відновлення Сербії відбувалось повільніше, ніж в інших країнах Балканського регіону через відсутність легітимної влади впродовж двох років після завершення війни та високий рівень безробіття (70%) [12].

Крім того, через розрив ланцюгів доданої вартості та знецінення більшості промислових активів в країні не була повною мірою реалізована Програма приватизації та реструктуризації промисловості [13].

Світовий досвід економічного відновлення повоєнних країн засвідчує, що зростання ВВП на душу населення після війни не перевищував 2% на рік. Разом з тим слід відзначити і той факт, що в усіх без винятку аналізованих країнах середні постконфліктні темпи економічного зростання були вищими, ніж доконфліктні (табл. 2).

Як бачимо, на фоні спадних тенденцій ВВП на одну особу у всіх повоєнних країнах Балканського регіону лише у Боснії та Герцеговині спостерігалось зростання цього показника впродовж періоду військових дій (3,6%). У повоєнний період темпи економічного зростання країн відрізняються. Приміром, середньорічні темпи зростання ВВП в Боснії і Герцеговині становили 10,5%, у Хорватії – 4,5%, Грузії – 7,7%. Такі відмінності у темпах зростання ВВП країн зумовлені довоєнними темпами економічного роз-

витку, рівнем міжнародної допомоги, географічним масштабом охоплення військовими діями територій, а також інтенсивністю і тривалістю війни. На думку багатьох іноземних експертів зростання ВВП повоєнних країн понад 7% можливе лише за умов незначних руйнувань, успішних структурних реформ та регулярних надходжень коштів в рамках міжнародних програм і грантів [14].

Таблиця 2

Тенденції економічного розвитку країн у довоєнний, воєнний та повоєнний періоди

Середньорічні темпи зростання (падіння) ВВП на душу населення до конфлікту, %	Тривалість конфлікту (роки)	Середньорічні темпи зростання (падіння) ВВП на душу населення в умовах конфлікту	Кількість років після конфлікту	Середньорічні темпи постконфліктного зростання ВВП на душу населення, %	Відхилення повоєнного значення ВВП від довоєнного рівня ВВП (в.п.)
Країна, дати початку та закінчення війни					
Афганістан 1978–2001					
0,6	24	-6,5	6	10,4	9,8
Ангола 1975–2002					
3,4	28	-1,3	5	11,8	8,4
Азербайджан 1991–1994					
-2,2	4	-17,8	13	9,4	11,6
Боснія і Герцеговина 1992–1995					
-11,9	4	3,6	12	10,5	22,4
Камбоджа 1970–1991					
–	22	-4	16	4,8	–
Чад 1965–1990					
–	26	-0,3	17	2,3	–
Конго 1996–2001					
-4	6	-5,2	6	2,6	6,6
Хорватія 1991–1993					
–	3	-12,9	13	4,5	–
Ефіопія 1974–1991					
1,1	18	-0,9	16	2,3	1,2
Грузія 1991–1994					
2,4	4	-26,4	13	7,7	5,3
Ліван 1975–1990					
0	16	-5	17	3,7	3,7
Ліберія 1989–2003					
-2	15	-9,3	4	2,8	4,8

Закінчення таблиці 2

Середньорічні темпи зростання (падіння) ВВП на душу населення до конфлікту, %	Тривалість конфлікту (роки)	Середньорічні темпи зростання (падіння) ВВП на душу населення в умовах конфлікту	Кількість років після конфлікту	Середньорічні темпи постконфліктного зростання ВВП на душу населення, %	Відхилення повоєнного значення ВВП від довоєнного рівня ВВП (в.п.)
Країна, дати початку та закінчення війни					
Мозамбик 1976–1992					
1,6	17	-1,4	15	5,3	3,7
Руанда 1990–1994					
0,7	5	-8,4	13	4	3,3
Соломонові острови 1998–2003					
0,3	6	-5,7	4	3,2	3
Сьєрра-Леоне 1991–2001					
-0,1	11	-7,3	6	8	8,1
Таджикистан 1992–1997					
-2,3	6	-15,2	10	7,1	9,5
Уганда 1979–1991					
-1	13	-2	16	2,9	3,9
В середньому по країнах					
-0,8	12,7	-7	11,2	5,7	6,5

Джерело: складено за [14]; – дані відсутні.

Як свідчать дані табл. 2, існує залежність між тривалістю конфлікту та економічною динамікою. Європейські експерти вказують на закономірний негативний кумулятивний вплив тривалості військових дій на темпи відновлення економіки. Існує думка, що чим довші війни, тим вищим стає потенціал стійкості економіки країн. Це відбувається завдяки адаптації країн до наслідків війни та наявності стратегій повоєнного відновлення, які передбачають більш кардинальні кроки щодо модернізації економіки.

Аналіз секторально-галузевої структури ВВП у воєнний і повоєнний періоди дозволяє виокремити низку важливих висновків про специфіку структурної перебудови економіки таких країн. Так, здатність Балканських країн до повоєнного відновлення значною мірою залежала від структури економіки, яку вони успадкували від попередньої політичної системи, і змін, які відбулись внаслідок проведення реформ.

Структура економіки країн Західних Балкан у 90-х роках візнялась від структури економіки країн-членів ЄС високою часткою промисловості (в межах 50%) та сільського господарства, а також низькою часткою сфери послуг (рис. 1) [15]. Така структура економіки була характерна для більшості країн регіону, окрім Словенії, структура економіки якої була ближчою до економічної структури країн-членів ЄС. У той час як структура ВВП Польщі, Чехії та Угорщини, наближається до країн-членів ЄС, то структура ВВП і зайнятості Балканських країн залишається близькою до грецької структурної моделі економіки, яку характеризує домінування частки сільського господарства.

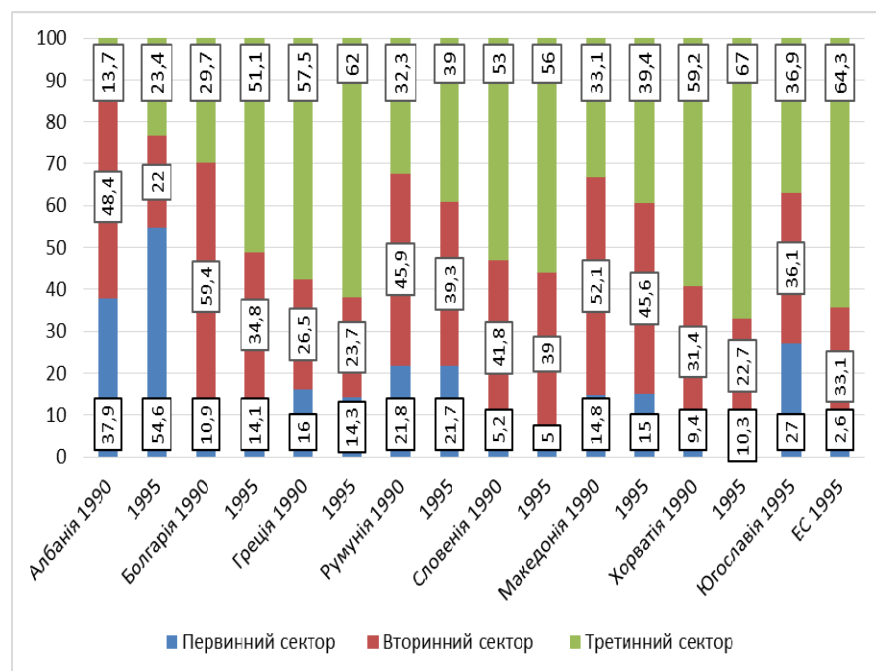

Рис. 1. Секторальний розподіл ВВП Балканських країн у період воєнного конфлікту

Джерело: побудовано за даними [15].

У повоєнний період структурні зміни в країнах Західних Балкан зазвичай були зумовлені:

- зменшенням абсолютного та відносного розміру вторинного сектора економіки, що свідчить про успішну адаптацію цих

країн до тенденцій сучасних структурних трансформацій. Скорочення частки промислового виробництва у ВВП стало прямим наслідком інтернаціоналізації економіки та тиску, спричиненого функціонуванням єдиного європейського ринку [16];

- скороченням частки промисловості різними темпами у різних країнах. Так, в Албанії спостерігалось найбільш помітне зменшення питомої ваги промисловості, тоді як в інших країнах ці процеси були менш відчутним;

- домінуванням сільського господарства в структурі ВВП Балканських країн. Залежність ВВП цих країн, окрім Словенії і Хорватії, від сільського господарства є вищою, ніж в країнах-членах ЄС. Албанія зберігала одну з найвищих часток сільського господарства у ВВП та одну з найнижчих часток промисловості та послуг у світі;

- низькими темпами розвитку третинного сектора, що зумовлено намаганням зберегти промисловість цих країн через її важливу роль у боротьбі з безробіттям. Виняток становили знов ж таки Словенія, Хорватія та Македонія, які вже мали на той час достатньо високі частки третинного сектора у ВВП в структурі їх економіки;

- зростанням міжтериторіальних диспропорцій через загострення конкуренції між фірмами, регіонами та країнами, у яких розташовані найефективніші європейські підприємства.

Отже, країни Західних Балкан мали менш розвинену економічну структуру, ніж країни Центральної Європи, а тенденції промислової реструктуризації повоєнних країн Балкан зберігались аж до початку 2000-х років. Крім того, секторально-галузеві дані вказують на існування відмінностей між Балканськими країнами на півночі і півдні цього макрорегіону.

Отже, констатуємо, що в новій просторовій економіці Європи внаслідок воєнних дій Балканський регіон залишається європейською периферією, яка досі має «найслабшу» структуру економіки.

Висновки. Досвід країн, які пройшли період повоєнного відновлення, свідчить, що їхній успіх став можливим завдяки наявності ефективних стратегій відновлення та модернізації економіки. У цьому контексті для України вкрай важливим питанням є розробка і прийняття ефективних управлінських рішень не тільки з реалізації розробленого Плану відновлення України, а й Державної стратегії регіонального розвитку, яка б враховувала по-

тенціал продуктивної спроможності регіонів і територіальних громад.

Позитивний результат цілеспрямованої політики держави може бути отриманий за умов поглиблення євроінтеграції та мобілізації фінансової міжнародної підтримки, зокрема шляхом розширення партнерства з країнами-членами ЄС та у взаємодії з Міжвідомчою координаційною платформою донорів. Важливу роль відіграватиме взаємодія з європейськими фінансовими інституціями через програмні та грантові інструменти підтримки.

Успіх повоєнної відбудови економіки України залежатиме і від ефективності структурних реформ та послідовності регуляторних заходів держави, спрямованих на створення нової інфраструктури для забезпечення життєдіяльності громад та регіонів, підтримку розвитку підприємництва та підвищення ресурсної продуктивності економіки загалом.

1. Post-war reconstruction of economy: case studies. URL: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ua/pdf/2023/01/post-war-reconstruction-of-economy-en.pdf>.
2. Bureau for crisis prevention and recovery – UNDP. 2022. Website. URL: <https://www.preventionweb.net/organization/bureau-crisis-prevention-and-recovery-undp>.
3. Kreimer, A., Eriksson, J., Muscat, R., Arnold, M., Scott, C. The World Bank's experience with post-conflict reconstruction. URL: <https://ieg.worldbankgroup.org/sites/default/files/Data/reports/postcon.pdf>.
4. Development programme United Nations. Website. 2010. URL: https://www.ilo.org/jobspact/partners/WCMS_122493/lang-en/index.htm.
5. Post-conflict economic recovery. Enabling local ingenuity. URL: https://reliefweb.int/report/world/crisis-prevention-and-recovery-report-2008-post-conflict-economic-recovery-enabling?gclid=CjwKCAjwgZCoBhBnEiwAz35Rwldyyk4RIB1rS1NiQZXxo06A13tVuYshwMtooALDbfesPQ3hcr6tRoCYm4QAvD_BwE.
6. Богдан Т. Післявоєнна відбудова: уроки з досвіду Балкан. (01.04.2022). URL: <https://biz.censor.net/m3330248>.
7. A fair exchange: AID to Yugoslavia for regional stability. *Balkans report* 2001. Jun. 15. N. 112. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/3de639664.pdf>.
8. Papadimitriou, D. The EU's strategy in the post-communist Balkans. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2001. 1(3). P. 69-94. doi: <https://doi.org/10.1080/14683850108454653>.

9. Mending Bosnia's post-war communities. Website. 2007. URL: <https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/mending-bosnias-post-war-communities>.
10. European commission – enlargement – CARDS. Website. 2007. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/cards_en.
11. Трушкіна Н. Пріоритетні напрями повоєнної розбудови економіки: досвід Боснії та Герцеговини. *Information activity as a component of science development: materials of the 13th International scientific and practical conference*. (April 04-07, 2003). Edmonton, Canada. International Science Group, 2023. С. 171-181. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/Downloads/Information-activity-as-a-component-of-science-development.pdf>.
12. Economic and social revitalization and reintegration of Croatia's war affected and disadvantaged areas. (15 Apr. 2011). *Post Conflict Reconstruction*. URL: <https://reliefweb.int/report/croatia/post-conflict-reconstruction>.
13. Stošić, I., Stefanović, S., Vukotić-Cotič, G. (2008). Privatization and restructuring of Serbian economy real and banking sector. *Challenges of economic sciences in the 21st century*, (pp. 125-131). URL: http://ebooks.ien.bg.ac.rs/204/1/is_2008_01.pdf.
14. Uvalić, M., Cvijanović, V. (March 2018). Towards a sustainable economic growth and development in the Western Balkans. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/14688.pdf>.
15. Eurostat. Website 2023. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat>.
16. Petrakos, G., Totev, S. Economic structure and change in the Balkan region: implications for integration, transition and economic cooperation. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2000. Vol. 24(1). P. 97. doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00237>.
17. Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи: міжнародна колективна монографія / [редколегія, голова – д.е.н. В.В. Небрат]; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2023. 571 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>.

References

1. Post-war reconstruction of economy: case studies. Retrieved from <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ua/pdf/2023/01/post-war-reconstruction-of-economy-en.pdf>.

2. Bureau for crisis prevention and recovery – UNDP. (2022). Website. Retrieved from <https://www.preventionweb.net/organization/bureau-crisis-prevention-and-recovery-undp>.
3. Kreimer, A., Eriksson, J., Muscat, R., Arnold, M. & Scott, C. The World Bank's experience with post-conflict reconstruction. Retrieved from <https://ieg.worldbankgroup.org/sites/default/files/Data/reports/postcon.pdf>.
4. Development programme United Nations. (2010). Website. Retrieved from https://www.ilo.org/jobspact/partners/WCMS_122493/lang-en/index.htm.
5. Post-conflict economic recovery. Enabling local ingenuity. Retrieved from https://reliefweb.int/report/world/crisis-prevention-and-recovery-report-2008-post-conflict-economic-recovery-enabling?gclid=CjwKCAjwgZCoBhBnEiwAz35Rwldyyk4RIB1rS1NiQZXxo06A13tVuYshwMtooALDbfesPQ3hccr6tRoCYm4QAvD_BwE.
6. Bogdan, T. (01.04.2022). Post-war reconstruction: lessons from the experience of the Balkans. Retrieved from <https://biz.censor.net/m3330248> [in Ukrainian].
7. A fair exchange: AID to Yugoslavia for regional stability (2001, Jun. 15.). *Balkans report*, 112. Retrieved from <https://www.refworld.org/pdfid/3de639664.pdf>.
8. Papadimitriou, D. (2001). The EU's strategy in the post-communist Balkans. *Southeast European and Black Sea Studies*, 1(3), 69-94. doi: <https://doi.org/10.1080/14683850108454653>.
9. Mending Bosnia's post-war communities. (2007). Website. Retrieved from: <https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/mending-bosnias-post-war-communities>.
10. European Commission - enlargement - CARDS. (2007). Website. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/cards_en.
11. Trushkina, N. (April 04-07, 2003). Priority areas of post-war economic development: the experience of Bosnia and Herzegovina. Information activity as a component of science development. Proceedings of the 13rd International scientific and practical conference, (pp. 171-181). Edmonton, Canada. International Science Group. Retrieved from file:///C:/Users/User/Desktop/Downloads/Information-activity-as-a-component-of-science-development.pdf.
12. Economic and social revitalization and reintegration of Croatia's war affected and disadvantaged areas. (15 Apr. 2011). *Post Conflict Reconstruction*. Retrieved from <https://reliefweb.int/report/croatia/post-conflict-reconstruction>.

13. Stošić, I., Stefanović, S., Vukotić-Cotič, G. (2008). Privatization and restructuring of Serbian economy real and banking sector. *Challenges of economic sciences in the 21st century*, (pp. 125-131). Retrieved from http://ebooks.iien.bg.ac.rs/204/1/is_2008_01.pdf.
14. Uvalić, M. & Cvijanović, V. (March 2018). Towards a sustainable economic growth and development in the Western Balkans. Retrieved from <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/14688.pdf>.
15. Eurostat. (2023). Website. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat>.
16. Petrakos, G., Totev, S. (2000). Economic structure and change in the Balkan Region: implications for integration, transition and economic cooperation *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(1), 97. doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00237>.
17. Ed. board, V.V. Nebrat, Head. (2023). Reconstruction for development: foreign experience and Ukrainian perspectives / NAS of Ukraine, SI Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. Retrieved from <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28 вересня 2023 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.081>

УДК 330.88(436):001.5

JEL: B130

Klimiuk Zbigniew, dr. hab. Economic Sciences, Associate Professor at the Institute of Labour and Social Studies in Warsaw, Poland

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8555-3522>

e-mail: zbigklimiuk@yahoo.pl

Slyvka Tetiana, Ph.D., researcher at the Department of Economic History, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6955-5539>

e-mail: SlyvkaTetiana@nas.gov.ua

THE AUSTRIAN SCHOOL AS A FIELD OF STUDY IN ECONOMICS – TRUTHS AND MYTHS

The article is concerned with studying of the Austrian school of economics, comparison of approaches of different representatives of the school to the analysis of basic economic phenomena and processes, and determining differences between scientists' views and their research methods. The importance of the ideas of Austrian economists for modern economic theory in the context of interaction between the state and the market is emphasized. The purpose of the article is to study the theoretical concepts of the Austrian school in the context of the search for new theoretical approaches to solve modern economic problems. The methods of comparative studies and the problem-personified approach to the study of the history of economic ideas are used. A comparison of the main ideas of the representatives of the Austrian school is carried out in historical and logical sequence. The results of the study give a description of the main theses of Carl Menger, Friedrich von Hayek, Ludwig von Mises and their scientific followers. The nature of prices and subjective valuation as well as price stabilization policy are revealed in the paper according to Austrian tradition. Attention is paid to the subjective approach, namely subjective information and costs. It is emphasized

© Klimiuk Zb., Slyvka T., 2023

ISSN 0320-4421. Істор. нар. gospod. ekon. dumki Ukr. 2023, 56

that entrepreneurship is a major force and the Austrian believe that an entrepreneur's profit comes from the assumption of simple identification of risk with error. Today, it is the Austrian approach that is of particular relevance, in accordance with which it is impossible to scientifically know what will happen tomorrow, since it depends mainly on knowledge and information that has not yet been created in the business process. The results of research are important for understanding the need to revive the interest in this strand of economics, which for decades had been treated marginally in textbooks of economic thought. Austrian theoretical approaches should be used to analyze the processes of modern economic development and solve complex multifaceted economic problems.

Keywords: *Austrian school of economics, History of economic thought, Austrian neoliberalism, Carl Menger, Friedrich von Hayek, Ludwig von Mises.*

Клім'юк Зб., Сливка Т.

АВСТРІЙСЬКА ШКОЛА ЯК НАПРЯМ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ – ПРАВДА ТА МІФИ

Стаття присвячена вивченню австрійської економічної школи, порівнянню підходів різних представників школи до аналізу основних економічних явищ і процесів, визначенню відмінностей між поглядами вчених та їх методами дослідження. Підкреслено важливість ідей австрійських економістів для сучасної економічної теорії в контексті взаємодії держави та ринку. Метою статті є дослідження теоретичних концепцій австрійської школи в контексті пошуку нових теоретичних підходів до вирішення сучасних економічних проблем. Застосовано методи компаративістики та проблемно-персоніфікований підхід до вивчення історії економічної думки. В історичній та логічній послідовності проведено порівняння основних ідей представників австрійської школи. Результати дослідження дають характеристику основним тезам Карла Менгера, Фрідріха фон Гаска, Людвіга фон Мізеса та їхніх наукових послідовників. Відповідно до австрійської традиції в статті розкривається природа цін і суб'єктивна оцінка, а також політика стабілізації цін. Приділено увагу суб'єктивному підходу, а саме суб'єктивній інформації та витратам. Підкрес-

люється, що підприємливість є головною силою, і австрійці вважають, що прибуток підприємця походить від припущення простого ототожнення ризику з помилкою. Сьогодні особливо актуальним є австрійський підхід, згідно з яким неможливо науково знати, що станеться завтра, оскільки це залежить головним чином від знань та інформації, які ще не були створені в підприємницькому процесі. Результати дослідження важливі для розуміння необхідності відродження інтересу до цього напрямку економічної науки, який десятиліттями мало розглядався в підручниках економічної думки. Австрійські теоретичні підходи доцільно використовувати для аналізу процесів сучасного економічного розвитку та вирішення складних багатограних економічних проблем.

Ключові слова: австрійська економічна школа, історія економічної думки, австрійський неолібералізм, Карл Менгер, Фрідріх фон Гаєк, Людвіг фон Мізес.

Introduction. Disproportionate development of countries and regions and changes in the world economy, which took place under the influence of the information and technological revolution, led to new challenges, the answer to which is becoming increasingly difficult within the prevailing economic paradigm, the priority of which is economic growth. The study of the importance of extra-economic factors for the development, socialization of the economy and the problem of social justice has not been given enough attention by economic theory for a long time. Today, the concept of a human-centered economy, building a socially oriented state, ensuring economic welfare, etc., is becoming more and more relevant. The study of the functions and role of the individual in the economy under the influence of the transformation of technological methods of production and socio-economic relations is becoming increasingly important for progressive development. That is why we consider it appropriate to turn to the origins of the subjective approach, the psychological-economic principle of marginal utility, methodological individualism, the priority of consumption, the psychologization of economic research, which are revealed in the works of representatives of the Austrian school of economic theory. This paper **aims** to study the theoretical concepts of the Austrian school in the context of the search for new theoretical approaches to solve modern economic problems.

Literature Review. Researches of the theories of the Austrian school are presented in the works of Banach W. [2; 3], Callahan G. [8], Kostro K. [14]. Studies of the ideas of Austrian economists are presented in the works of modern Polish scientists such as Megger D. [16], Wysocki, I. [25] and others. It should be noted the scientific works of the Ukrainian researcher Nesterenko O. [21; 22], that are devoted to research of the methodology of the Austrian school, the theory of entrepreneurship, social justice, spontaneous order, etc. of Austrian economists. The scientific analysis of economic theories, in particular of Austrian neoliberalism, is carried out in the works of Blaug M. [5; 6], Bochenek M. [7], Colander D.C. and Landreth H., [9], Ratajczak M. [23] and others.

Despite this, the output of the Austrian school is neglected by most Polish scholars. This seems to be a great loss because of increasing attractiveness of the ideas of the Austrian school and approaches to solving modern economic problems.

Results. The term «Austrian school» functions in economics as a conventional concept that is intended to define a certain way of looking at economics, the economy and the state. The term «Austrian school» itself comes from the fact that its first representatives who practiced a specific and specific way of thinking about economics were Austrians. Currently, saying that an economist is «Austrian» has nothing to do with the fact of origin, but only with the way of thinking and practicing science.

The emergence of the Austrian school is associated with the 19th-century «marginalist revolution», and its founder is Carl Menger, who presented the basic assumptions of the theory of marginal utility in the work Principles of Economics published in 1871. Another important economist of this school was Eugen von Böhm-Bawerk, who, inspired by Menger's works, studied, among others, such issues as value, capital and interest, formulated a theory of interest as a reward for refraining from consumption, which was important for the later development of the school. The most outstanding representatives of the 20th century Austrian school include Ludwig von Mises (born in Lviv), Friedrich von Hayek and Murray N. Rothbard. Of these three people, Friedrich Hayek is the most recognizable, for example due to the fact that he received the Nobel Prize in Economics in 1974. Hayek was also considered as one of the intellectual leaders of the liberal reforms of the 1980s that took place in Great Britain and

the United States under the governments of Margaret Thatcher and Ronald Reagan.

In the development of economic thought, the Austrian school is part of a broad deductive trend, the main assumption of which is to base economic research on deductive reasoning [10, pp. 28–31]. Economists of the Austrian school, unlike the Historical school, believe in the existence of unchanging economic laws. They consider logical analysis based on axioms as an appropriate method for discovering these laws. They also support the use of methodological individualism, which involves explaining economic phenomena by referring to the behavior of individuals. We also owe to the Austrian school the introduction to economics of the idea of opportunity costs, which is fundamental for efficiency analyses, and new perspectives on interest as compensation for deferring access to utility.

Nowadays, the term «Austrian school» is associated, first of all, with liberal social and political doctrine. Being an Austrian economist means becoming a defender of the free market. The second important contemporary meaning of the term «Austrian school» refers to the revival of interest in the ideals of Menger, Mises and Hayek, which occurred around 1970. Economists such as Murray N. Rothbard and Israel Kirzner are often referred to as the modern Austrian school or the neo-Austrian school. What they have in common with the mainstream is their full acceptance of the market, but their concept of its functioning differs. They understand the market process as a process of achieving equilibrium, and not a specific configuration of adjusted prices, quantities and qualities.

1. Menger's main theses. The starting point is a simple theory of needs. Menger wrote that all theoretical and economic searches begin with awareness of the fact of existence. Needs come from primal drives and desires. Then individual needs are transformed into the needs of various communities, and finally become general social needs. The next element of the system is the theory of goods, which starts from the set of things that constitute the human environment. Menger considers a simple human-thing relationship. If a person has knowledge of a need or its anticipation, if a thing has the objective properties of satisfying person's needs and person knows it, and finally, if this thing is available, it constitutes a good [23, p. 77]. The set of goods is divided into those directly available in unlimited quantities and economic goods that are rare and limited in quantity.

Another component of the general principles of economics are Menger's considerations on measuring the volume of needs and available goods. Human needs can be determined only within the limits of effective demand, i.e. based on the economic entity's real control over economic goods. The possession of goods of further orders, i.e. the means of production, determines the general limits of the availability of economic goods.

A fundamental part of Menger's system is his subjective theory of value. Utility and rarity are only general premises, because the value of an economic good is determined by the subjective point of view of the economic unit. Exactly this assesses the importance, i.e. the value of a good, using the knowledge of the rank of needs and the degree to which they are satisfied. According to Menger, when measuring value understood in this way, two moments should be taken into account – subjective and objective. The first one allows you to distinguish classes of needs depending on their importance. More important needs require more intensive satisfaction. It is also a rule that a person first meets the needs that are more urgent and important to one's life. Each act of satisfying a given need brings a smaller portion of satisfaction.

The second moment (objective) determines the limits of available resources of economic goods. Both moments should be taken into account in the calculus of an economic entity wishing to maximize its satisfaction in the conditions of existing constraints. Menger defined the content and role of production factors and the division of social income between them differently than the classics. «Capital» in a given period is the subordination of a stock of goods of further orders, which in the future will ensure the achievement of goods of a closer order. Menger also defined an original theory of computation, according to which the value of further-order goods is a consequence of transferring the subjective values of first-order goods to these goods [7, p. 132]. Menger recommended determining the contribution of individual production factors, the so-called by the remainder method, subtracting their previous combination from the current combination of goods constituting the first-order good. The subjective theory of value also explains the essence of exchange as receiving goods valued higher by both parties. Price is only a reflection of exchange value.

Friedrich Wieser's law of marginal utility is considered a valuable contribution to the study of subjective economics. Wieser devel-

ops the idea of the saturation of human needs and argues that in conditions of limited available resources, the process of satisfying needs must be interrupted not at the point of full saturation, but after using up the last available good and obtaining the last portion of utility, defined as «marginal utility». Calculating utility is more difficult than estimating value as value is simply an accounting form of utility. A lively discussion was sparked by the discovery of contradictions in the calculation of the value and utility of a stock of goods. The calculation shows that marginal utility decreases to zero and total utility increases until a good with zero marginal value appears. The paradox appears when estimating the total value of a stock of goods, i.e. when multiplying the marginal values of subsequent goods by their marginal utilities. It turns out that the value of the stock of goods increases to a maximum at half the size of the set, and then falls to zero.

Another leading figure of the Austrian school was Eugen von Böhm-Bawerk. He corrected Wieser's entry regarding the calculation of the total value of a stock of goods. Wieser used the product of the marginal utility of a good in a stock by the number of goods in that stock. Böhm-Bawerk assumed that the total value of a stock of goods is the sum of the utilities of all the goods in this stock. However, Böhm-Bawerk made a mark in the history of economic thought with his theory of interest. The starting point is the claim that there are only two elementary factors of production – land and labor. Capital is a derived factor that only binds elementary factors and enables the implementation of production processes that are extended in time but bring higher results [6, p. 525]. The time factor makes it easier to understand the essence of return on capital and the nature of interest. By interest he means all income constituting remuneration for capital. The production process produces the so-called original interest, while a loan gives derived interest.

2. Prices and subjective valuation. Carl Menger, who initiated the tradition of the Austrian school, claimed that the value of goods, and therefore their prices, depends on their subjectively perceived usefulness for the consumer, i.e. the price is shaped by demand resulting from the demonstration of preferences of people that are participating in the exchange. Menger's thesis concerned the general cause of phenomena occurring in the economy. A person buys this thing for a specific price because of subjectively perceived value for person at this moment that is greater than the amount a person has

to pay, and not because of the costs incurred by the producer. If the cost of producing good X was greater than the money that people would be willing to pay for it, the price would not increase, but its production would cease. A temporary increase in the prices offered by producers for their goods due to the increase in production costs cannot be ruled out, although any transaction wouldn't take place without the valuation of these goods by consumers.

Hayek argued that in the long run the selling price would be correlated with production costs [8, p. 96]. This happens when buyers are willing to pay much more for good Y than the seller demands – they raise the price through the demand, which causes a price discrepancy between production costs and the price of the good. There is an opportunity to make a profit for other entrepreneurs and they influence the reduction of the proposed prices for good Y by entering the market with their offer.

The continuation of this story shows the sense of Menger's thesis, because entrepreneurs who feel a possible profit from the production of good Y must purchase appropriate materials to start production, machines, employ people, so they must report demand for specific means of production, and thus increase their prices, which constitute the cost of producing good Y. Thus, even costs depend on subjective human valuation.

3. Hayek's tradition. In his evolving views, F.A. von Hayek pointed to the important role of knowledge in the functioning of society. He emphasized that in all political and theoretical projects of constructing society from above, both in terms of moral principles and the economic order, their creators show pride because they do not take into account the gaps in their knowledge. Hayek distinguished two orders: «taxis» – «order» established by reason, e.g. an enterprise, and «cosmos» – «order» established spontaneously. The spontaneity of Hayek's order does not assume the absence of any logical and rational action. Hayek does not deny that in one of the cases of «cosmos», i.e. the market, people act logically, rationally and purposefully. Although these are actions aimed at achieving certain goals, they are not aimed at market order itself. It arises spontaneously as the result of reasonable actions aimed at achieving individual goals [3, p. 202]. Hayek sees the sources of the constructivist ideas of market opponents in their contempt for the fact that the market order is not defined from above and in their exaggerated faith in the capabilities of the human mind. In his vision of the market sys-

tem, Hayek emphasizes the role of prices as a transmitter of information and a factor coordinating human actions. He even calls it the «telecommunications system» [14, p. 133] because prices reflect changes in the economy and producers can make decisions based on them.

Hayek emphasizes the economy of the market, i.e. entrepreneurs do not have to analyze infinitely many data about the economy when they have prices, because the prices provide them with accumulated knowledge about facts important for economic management. Based on price changes, the trader can adjust his actions to changed market conditions without any further knowledge about them. Information about the consequences of these events that is important for economic entities is provided by prices. In addition to the informational function, prices also play an important motivational function – for fear of losses, producers must use a given product more wisely, the price of which has increased, or use its substitute. And when they produce a good for which there is no demand at a price that covers production costs, producers are informed that their capital would be better spent in another profitable use. Prices stimulate socially desirable actions without the need for government coercion.

One of Hayek's more famous students is Israel Kirzner. In his analysis, he emphasizes the role of entrepreneurs in the economy. He argues that discrepancies between the market prices of certain goods and the costs of their production cause hypothetical producers to invest in the production of these goods, supply them to the market, reduce prices, and thus the economy comes closer to a state of equilibrium, although it never reaches this state. Kirzner defines market imbalance as a state of «widespread ignorance». He emphasizes that as a result of confrontation with the pricing system, entrepreneurs learn and adapt their plans to prices resulting from the actions of other people, that consequently results in the coordination of activities.

Kirzner's vision of the market is related to his vision of the entrepreneur. He proposes two explanations. Firstly, investors modify their behavior based on experience. Second, Kirzner theorizes the «profit opportunities» that attract entrepreneurs. There would be nothing strange about this concept if the idea was to buy cheaper and sell higher. However, this is not what Kirzner means. He does mention price discrepancies that attract traders, but these «profit opportunities» must have previously gone unnoticed. This suggests that

it is a phenomenon that cannot be noticed. When looking through stock quotes, there are some potential profit opportunities that only the minds of selected, true entrepreneurs have access to. Moreover, Kirzner's concept assumes the pre-existence of these opportunities for the acting man, who does not create them through his actions, but only discovers them.

The pricing system in this approach consists of two elements – equilibrium and non-equilibrium prices. In Kirzner's approach, equilibrium prices are signals enabling the coordination of decentralized decisions, while non-equilibrium prices are prices that stimulate discoveries made by producers [2, p. 132]. In an economy that, according to Kirzner, strives for balance thanks to entrepreneurs, such processes do not occur. It is worth emphasizing the difference between this approach to the role of the entrepreneur and the one presented by the Austrian economist J.A. Schumpeter. The Schumpeterian entrepreneur disturbed the balance in the economy and created disequilibrium, and later, thanks to entrepreneur's action, adjustment took place. So, Kirzner's vision is different. For him, an entrepreneur is someone who, in an economy that is in constant disequilibrium, introduces changes aimed at achieving balance. It is a factor that enhances, not disturbs, coordination.

The issue of equilibrium, raised in Kirzner's and Hayek's discussion of prices, is also central to Hayek's critique of socialism. While Mises can be found considering the state of the economy, which he calls the «uniformly rotating economy», this is not an equilibrium analysis in the neoclassical sense, because Mises does not consider the entire real economy in relation to the «uniformly rotating economy», but only uses this construction as a tool for considering the issue of interest rate. In particular, he does not use the Hayek's argument against socialism that a market economy is closer to equilibrium than a centrally planned one. For Mises, human preferences and decisions are constantly changing because human needs change, so any analysis of reality from the point of view of balance and making postulates based on them is wrong.

Kirzner agrees with Mises's vision of the economy, although his analysis of the market system gives a different impression. Namely, accepting equilibrium prices as certain signals means considering even a temporary equilibrium as a factual state. When we combine this approach with the fact that Kirzner considers that an important element of market coordination is the fact that people learn, and

therefore need time to learn and adapt their actions, this balance begins to become less and less temporary. It should not be confused with Mises's «ordinary state of dormancy», which is the state when the units involved in the exchange leave the market. After all subjectively useful transactions have been made, this is the state that always prevails. It may be accompanied by overproduction, so it is not an equilibrium either in the neoclassical sense or in the Kirzner's sense. Balance, according to Kirzner, therefore seems to be a potential static state, which is a kind of hidden pattern of the most effective use of goods discovered by entrepreneurs.

5. Mises's tradition. Although Hayek's students consider themselves disciples of Ludwig von Mises, some representatives of the Austrian school rely on the work of another of Mises's students, Murray Rothbard. They point to differences in the understanding of the economy by the Hayek and Mises. J.G. Hulsmann, J. Salerno or H.H. Hoppe criticize Hayek's concept of the price system as a system of transmitting knowledge. Hulsmann claims that we cannot talk about such a function due to the origins of prices. Prices arise as a result of human actions, but what is very important, and underestimated by Hayek's followers, are future actions. Thus, even if prices contain some information about the hypothetical Kirzner's equilibrium towards which they would guide producers, this would be an equilibrium of the past, irrelevant to the moment when producers made decisions.

In the analysis of price formation, a distinction should be made between the prices of consumer goods and production goods. Well, prices of consumer goods are shaped by consumers' preferences – some good meets their needs better, so they buy it. The situation is different with production goods. Producers do not buy them to satisfy their needs by consuming them, but to produce goods from them that they will sell. The most important issue for them is whether, when these manufactured goods appear on the market (in the future), the demand for them will be sufficient to cover the costs of their production and generate income. Misesian Austrians point out that certain trends can be read based on price changes and based on them predict future market conditions. Of course, such predictions may be wrong, but thanks to prices and economic calculations, producers can find out whether their predictions were correct or not. Knowledge provided by current or recent prices are consumer valuations, technologies, and supplies from the immediate past.

What interests the acting man who devotes his resources to the production of a good for sale is future prices, and the present commitment of resources is made by the entrepreneur, whose function is to predict future prices and to allocate these resources according to his predictions. This is the central role of the valuing entrepreneur, driven by the desire to make a profit and avoid loss, which cannot be fulfilled by the socialist planning office due to the lack of a market for the means of production. Without such a market, there are no true money prices and therefore no means by which the entrepreneur calculates and values in money. Moreover, the loss-making pricing system means that an entrepreneur who has incorrectly predicted future market conditions must cease his activity due to lack of funds. Instead, these funds are transferred to those producers who are successful. What should be emphasized here is the economy of the entire system through which income is distributed, without the participation in this process of costly institutions exogenous to market exchange, such as the state coercive apparatus.

Misesians notice the secondary role of information provided by prices, but emphasize the important role of another factor in the functioning of the market and the formation of money prices themselves. This factor is private ownership of the means of production. It is the fact that production goods are owned by private owners that causes prices as a result from the people's actions who manage their own resources, people who are keenly interested in the success of their ventures and feel the fear of losing their property. Misesians see private property as the source of the effective functioning of the market economy. They emphasize the fairness of this system. They conclude about its rationality in the following way – since there is competition between entrepreneurs for these resources and bidding is taking place on the market, the submission of the best offer by the entrepreneur means that he anticipates that his intended venture will be the most profitable among those that competed during the auction. This trend also includes a different view on the role of prices as a factor that rationalize management. A price expressed in money serves the function of excluding entities unable to pay from the use of the good for which it is designated. This exclusion is a mechanism limiting the «predatory management» of resources, without the need to establish a special «government agency for the protection of scarce goods».

6. Price stabilization policy. There is no shortage of supporters of influencing prices through monetary policy in the Austrian school. F.A. von Hayek believed that state control of money and credit was necessary. He also criticized the idea of a constant increase in the money supply. This criticism is astonishing in the light of Hayek's previously presented views on the price function. If prices change as a result of changes in the growth of the money supply, there will be disturbances in the price «telecommunications system» of the economy that may disturb its tendency towards equilibrium.

7. Theory of action. Austrian economic theorists understand economics as a theory of action rather than decision. This is one of the features that most clearly distinguishes them from their neoclassical colleagues. In fact, the concept of action encompasses not only the concept of individual decision, but much more. Firstly, the proper concept of action, apart from the hypothetical decision-making process operating in the environment of «given» knowledge about goals and means, also includes the perception of the structure of goals and means within which the allocation and management is to take place. Moreover, for Austrians, the most important factor is not making a decision itself, but doing it in action, i.e. a process (which may or may not achieve the goal) which consists of a number of interactions and coordination processes. According to Austrians, the study of the last one is the subject of economics. Therefore, economics, being a science distant from the theory of choice or decision, talks about the processes of social interactions, coordinated to a greater or lesser extent depending on the forethought of entrepreneurs participating in any venture.

For this reason, Austrians are particularly critical of the narrow, although generally known, concept of economics derived from J. Robbins, who defined it as the science of using scarce resources that have alternative applications in order to meet human needs. This approach assumes that knowledge about goals and means is known in advance, and therefore reduces the issue of management to a merely technical problem of allocation, maximization or optimization, under known constraints. In other words, Robbins's concept of economics is identical to the core of the neoclassical paradigm and is completely foreign to the methodology of today's Austrian School. Robbins's man is actually a robot, a caricature of a human being, only passively reacting to events. The position of Mises, Kirzner and other Austrians differs from Robbins's in that it views actual human

activity not as the constant sacrifice of given means for given ends, but rather as drawing conclusions from the past and using imagination to discover and shape (through activity) the future.

For Austrians, economics is part of a much broader science, that is, a general theory of human actions rather than human decisions. According to Hayek, if we need to name this general theory of human action, the term «praxeological sciences» (clearly defined and often used by Ludwig von Mises) seems to be the most appropriate one [20, p. 486].

8. Subjectivism. Another aspect of great importance to Austrians is subjectivity. In their opinion, the subjectivist concept is an attempt to build a science of economics that would see a flesh-and-blood human being as a creative individual who plays the most important role in all social processes. This is why, for Mises, economics is not the study of things and material objects. It is the study of people, their intentions and actions. Goods and wealth, as well as all other elements of action, are not part of nature, but only components of human intention and behavior. Whoever wants to deal with them cannot look at the outside world. One must look for them in the mind of the acting man. Therefore, for Austrians, boundaries in economics are not the creation of objective phenomena or material factors that are an element of the external world, but of entrepreneurial and subjective human knowledge [9, p. 167]. The subjectivist concept of the Austrians allows economics to be a general science that deals with every human action and to have objective validity, which may seem paradoxical at first glance.

9. Entrepreneur and the entrepreneur's mistake. In Austrian economic theory, entrepreneurship is a major force. It is a phenomenon which is typical of the real world, which is invariably outside the state of equilibrium, so it cannot play the slightest role in equilibrium models. There is a consensus among all Austrian economists on the classification of the belief that an entrepreneur's profit comes from the assumption of simple identification of risk with error. According to the Austrians, it is possible to make ordinary entrepreneurial mistakes if entrepreneurs do not find profit opportunities on the market. It is the existence of this type of error that makes pure profit for the entrepreneur possible.

10. Subjective information. Entrepreneurs are constantly generating new information that is essentially subjective, practical, diffuse and difficult to express. The subjective perception of information

is therefore a fundamental element of the Austrian methodology. This information is relevant, practical knowledge that is created, interpreted, known and used by humans in the context of a specific action. This is why Austrians criticise neo-classical information theorists for their inability to connect their theory of information to entrepreneurship, as Austrians have managed to do. Markets provide the opportunity to create potential profit opportunities that can be discovered and exploited by entrepreneurs in a continuously market-driven coordination process.

Economists from the Austrian school usually refer to the fact that entrepreneurial processes are moving towards equilibrium, although they acknowledge that this will never be achieved. The entrepreneurial process of social coordination will never cease or be exhausted. In other words, entrepreneurial action essentially involves the creation and transmission of new information that necessarily modifies the perception of ends and means by all members of society. This in turn leads to the constant emergence of further aberrations, signifying new opportunities for entrepreneurial profit, discovered and coordinated by entrepreneurs [11, p. 77]. This dynamic process, which repeats itself ad infinitum, is the driving force behind the progress of civilisation.

11. Entrepreneurial coordination. According to the Austrians, entrepreneurship plays a coordinating role. In fact, this ordering force not only creates and transmits information but, more importantly, is responsible for welding together the actions of the members of society. In effect, all social discoordination is materialised in the possibility of profit, which remains dormant until it is discovered by entrepreneurs. As soon as the entrepreneur realises that they can make a profit, and acts to exploit this opportunity, disorder begins to give way before the spontaneous process of coordination, which explains the market economy's drive towards equilibrium. In doing so, the coordinating nature of entrepreneurship is the only factor that makes possible the existence of economic theory as a science, understood as a theoretical set of laws of coordination to explain social processes. This approach explains the interest of Austrian economists in studying the dynamic concept of competition in understanding the competitive process.

For Mises, it makes no sense to construct economic theory on the basis of an equilibrium model in which all the information affecting the shape of the supply and demand function is assumed to be

given. The basic problem of economics for the Austrians is quite different: the study of a dynamic process of social coordination in which different individuals, in their search for ends and means relevant to their actions, constantly shape new information (never given in advance). Thus, without realizing it, they contribute to the emergence of a spontaneous coordination process. From the Austrian point of view, the basic problem of economics is not of a technical or technological nature. For Austrians, the fundamental problem of economics is not the maximization of a known target function depending on constraints that are also known. On the contrary, it is a completely economic issue. It occurs when we have many competing goals and means, and the knowledge about them is neither given nor constant, but dispersed among countless individuals constantly creating and generating it anew, so that all possibilities that exist or will exist and the relative extent of their use cannot even be known. What appear to be merely human maximization and optimization have an entrepreneurial component because the performer must have first become aware, however automatic, mechanical and reflexive they may be, that these are actions most appropriate to the specific circumstances in which he finds himself.

According to the Austrians, dividing microeconomics and macroeconomics into two non-intersecting sections makes no sense. Economic problems should be examined on a common basis, without division into micro and macro. Mises points out that the origins of this division lie in the use of concepts such as the general price level, which ignore the marginalist, subjectivist theory of the value of money and are attached to the pre-scientific stage of economics, when attempts were still made to conduct analyzes using global classes or aggregates of goods rather than their growing or marginal units. The neoclassical equilibrium model assumes that all information is given, both in terms of certainty and probability, and that the various variables are perfectly matched. From the Austrian point of view, the main disadvantage of this method is that if it is assumed that all variables and parameters are perfectly matched, it is easy to draw erroneous conclusions about the cause and effect relationships between different economic concepts and phenomena. Balance acts as a kind of curtain, preventing theorists from seeing the real direction of cause-and-effect relationships in the laws of economics.

12. Subjective costs. Another element of the Austrian methodology is the purely subjective concept of costs. For Austrians, cost is

a subjective value assigned by a person to the goals that he gives up when he decides to act. In other words, objective costs do not exist. Rather, they are an entrepreneurial discovery of each person. In fact, many opportunities may be unnoticed, but once discovered, they will radically change entrepreneurs' subjective perception of costs. Therefore, there are no objective costs that would determine the value of goals, and the actual situation is quite the opposite: cost is a subjective value that results from the subjective valuation of goals (consumer goods) that an entrepreneur strives for. According to Austrian economists, the prices of consumer goods are the market materialization of entrepreneurs' subjective valuations, and the cost (which they are willing to incur in order to produce them) depends on their prices.

13. Verbal formalism. At the very beginning of the formation of the Austrian school, its founder, Carl Menger, took care to demonstrate that the advantage of verbal language is its ability to express the substance of economic phenomena, which is not possible with mathematical language. Mathematical formalism is particularly suitable for expressing the states of equilibrium that neoclassical economist's study, but it does not allow for encompassing the subjective realities of time, much less the creativity of the entrepreneur, which is an essential feature of the Austrians' analytical reasoning. This means that for Austrians many of the theories and conclusions of the neoclassical analysis of consumption and production make no sense.

It is a fact that the theoretical foundations of the so-called «laws of equality of (price)-weighted marginal utilities» are very questionable. In fact, this law assumes that the entrepreneur is able to simultaneously value the utility of all the goods at his disposal, ignoring the fact that each action is sequential and creative, and the goods are valued one by one in the context of different periods and activities, and not in the same time, which would mean the equality of their supposed marginal utility. Therefore, not only may the corresponding marginal utilities be different, but they are simply incomparable. For Austrians, using mathematics in economics is wrong because it synchronizes and connects quantities that are diverse from the point of view of the entrepreneur's time and creativity.

14. Relationship with the empirical world. Another issue is the attitude towards the world of empirics and the possibilities of forecasting. The fact that the «observing» scientist is unable to acquire practical information that is continually being created and dis-

covered in a decentralized manner by the «observed» entrepreneurs effectively explains the theoretical impossibility of any empirical verification in economics.

Austrians believe that the same reasons that determine the theoretical impossibility of socialism explain why such empiricism and cost-benefit analysis or utilitarianism in their most faithful interpretation are useless in science. It does not matter whether it is a politician or a scientist who tries in vain to obtain practical information to give coordinating nature to orders or to fulfill the wish to verify one's theories. If such a possibility existed, it would also be feasible to use information to coordinate society using coercive methods (socialism and interventionism) and to empirically verify economic theories. However, for the same reasons: first, the enormous amount of information discussed; secondly, their nature (diffuse, subjective and hidden); thirdly, the dynamic nature of the entrepreneurial process (information that has not yet been generated by entrepreneurs in the process of continuous innovation cannot be transferred) and fourthly, the effect of coercion and scientific «observation» itself (distorting, disturbing, embarrassing or simply making it impossible creation of information by an entrepreneur), both the socialist ideal and the positivist or purely utilitarian ideal are impossible from the point of view of Austrian economic theory [12, p. 132].

The same arguments justify the Austrians' judgment that creating detailed forecasts is theoretically impossible in economics. It is impossible to scientifically know today what will happen tomorrow, because it depends mainly on knowledge and information that have not yet been generated in the entrepreneurial process and therefore cannot be known. In economics, therefore, one can only make general «trend forecasts», which Hayek calls pattern forecasts. They are essentially theoretical in nature and mainly concern predicting the disruptions and effects of social discoordination resulting from institutionalized violence (socialism, interventionism) hitting the market.

It is important to remember that there are no such things as directly observable objective facts of the real world, because according to Austrian subjectivism, the «facts» of economic research are simply ideas about the goals and actions of others. They can never be observed directly, but only interpreted in historical terms. To interpret a social situation that has been shaped by history, first a theory and an unscientific assessment of significance are necessary.

Austrians believe that empirical phenomena are constantly changing and therefore in social events everything is a «variable» and parameters or constants do not exist. Austrian economists try to base science on methodological rationalism and deduction. Their goal is to create a comprehensive logical-deductive system based on obvious knowledge acquired through introspection of the scientist's personal experience or taken for granted because no one can question an axiom without contradicting himself. This theoretical system is, according to the Austrians, necessary for the proper interpretation of the seemingly unrelated mass of complex historical phenomena that constitute the social world, thus making it possible to outline historical events and predict future ones with any chance of success. Now you can understand why the Austrians attach so much importance to history and their efforts to separate it from economic theory and use it appropriately.

Hayek calls the unauthorized use of natural science methods in the social sciences scientism. In the world of nature, we have constant and functional relationships that allow us to use the language of mathematics and perform quantitative laboratory experiments. According to the Austrians, similar relations (and therefore supply, demand, cost and other functions) in economics, unlike in the world of physics and natural sciences, do not exist. According to mathematical set theory, a function is just a one-to-one mapping between the elements of two sets, called «domain» and «counter-domain».

Knowing about the innate creative capabilities of man, constantly generating and discovering new information in each specific circumstance in which he acts using the means he considers using to achieve his goals, it is obvious that three elements necessary for the existence of a functional relationship are not present: a) elements domains are neither given nor constant, b) the elements of the counter-domain set are not given or constant, c) no relationships between the elements of two groups are given, but rather constantly change as a result of human activity and creative abilities. According to the Austrians, the use of functions in economics requires the assumption of the stability of information, which radically eliminates the main character of the entire social process: a person endowed with innate creative entrepreneurial abilities.

The great merit of the Austrians is to demonstrate that it is entirely possible to create a complete economic theory using the methods of logic, without any need to use functions or the need to as-

sume constancies contrary to the creative nature of man, the only true protagonist of all social processes studied by economic theory.

The Austrians place particular emphasis on the insufficiency of empirical research in the development of economic theory. At most, empirical research can provide information about some of the specific effects of social processes. However, they do not provide knowledge about their formal structure, i.e. what constitutes the research subject of economic theory. Statistics and empirical research simply do not provide any theoretical knowledge. Hayek rightly noted that aggregates that can be measured in statistical terms often have no theoretical sense and, conversely, many concepts of great theoretical importance cannot be measured and treated empirically.

The Austrian school seems to be relevant, if only because of the answers that the school's representatives give to the causes of the current financial crisis, their explanations about business cycles, or their tough defense of private property and the free market, which are different from the dominant trend. Where the market is now seen to be flawed and weak, Austrians see the government's flaws and weakness. First of all, they oppose the popular thesis that the unfettered free market is responsible for the current crisis. According to them, there is currently no unrestricted free market in any country in the world, and secondly, they believe that the cause of the current crisis is the greed of consumers or bankers and (above all) the erroneous monetary policy of the central bank. The problem is maintaining a banking system based on a fractional reserve system and, of course, money itself, the value of which is freely shaped by the monetary and political authorities. All Austrians believe that money and banking should be left to the free market and that government intervention in this area can only do harm. Mises argued as early as 1912 in *The Theory of Money and Credit* that when a central bank artificially lowers interest rates below market levels, it distorts the capital goods sector and creates a business cycle that must sooner or later end in economic decline when the market wrong investments happen [13].

In the 1920s, Mises and Hayek founded the Austrian Business Cycle Research Institute in Vienna, through which they demonstrated that the central bank was the source of the cycle. Hayek developed Mises' theories in the works «Prices and Production» and «Monetary Theory and Business Cycles», and Hayek's theory itself was called «the theory of business cycles as a theory of monetary overinvest-

ment». Hayek and the entire Austrian school reject the view that money is neutral for the economy; on the contrary, monetary expansion causes disruptions that have a strong impact on real allocation processes in the economy. The Austrian cycle theory states that if interest rates are at the right level, i.e. reflect the natural interest rate, a business cycle will not occur regularly in the economy. The Austrian school defines the natural rate of interest as the rate reflecting consumers' time preference. Therefore, if the authorities artificially lower the interest rate, they will trigger an inevitable business cycle. According to the Austrians, the quantity theory of money wrongly assumes that changes in the quantity of money affect only the general price level, while the impact of changes in the quantity of money on the price structure is ignored and, consequently, the subject of analysis is the influence of the quantity of money on the overall volume of production instead of on individual industries.

The Mises-Hayek model is based on the disproportion between the supply of consumer and investment goods in relation to the demand for them. Money changes relative prices and the time structure of production, which shifts consumption spending to investment spending. Consumer preferences for the future remain unchanged. A gap is created, which leads to an economic crisis and then to equilibrium again (fig. 1).

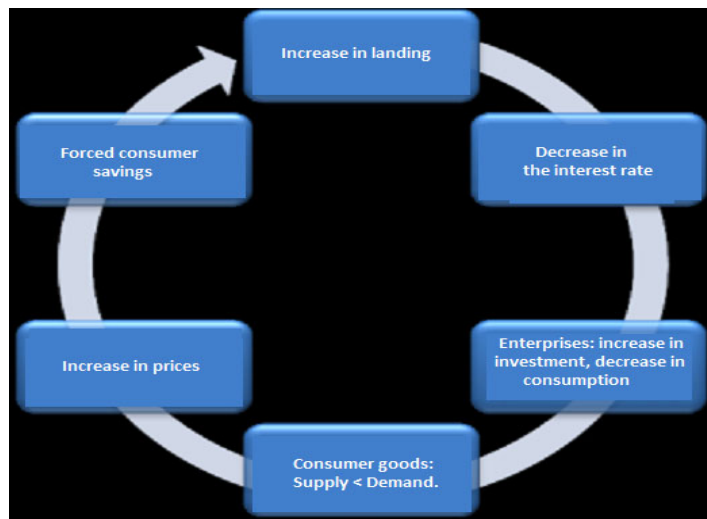

Fig. 1. The Mises-Hayek model

According to this school, any artificial boom (e.g. keeping interest rates low for a long time or «pumping» a large amount of funds into the economy) must end in a collapse. According to Hayek, an increase in lending causes the interest rate to fall below the natural level. Entrepreneurs interpret this as a shift of resources from consumption, which somehow forces them to make savings. Producers receive new capital injections in the form of credit. This will continue until the market interest rate increases. Previous investments will no longer be profitable and a crisis will begin. The state should not intervene to stimulate consumption, as this would worsen the situation. The longer the boom period, the more severe the economic downturn will be and the more difficult it will be to recover from it. According to Hayek, preventing the crisis should start in the boom period. Monetary policy should be neutral so as to minimize the impact of monetary disruptions.

Austrians point out that one of the basic problems of the modern economic system and the source of instability is the nationalized money market with a strong tendency to inflation. Already in the 1970s, Friedrich Hayek pointed out that containing inflation is not an economic or technical problem, but a political problem. Hayek primarily emphasized the disastrous effects of inflation and argued that if we want to maintain a free society, we must stop inflation caused by governments and monetary authorities at all costs. He pointed out that inflation primarily worsens the situation of creditors. He believed that as a result of inflation, long-term creditors – holders of government bonds – were partially expropriated. However, he pointed out that inflation undermines the credibility of accounting practices and, as a result, companies obtain false profits. On an accounting basis, currency depreciation can possibly be taken into account as a factor affecting the replacement cost of capital, but the tax authorities will always insist on taxing such pseudo-profits. For Hayek, an extremely dangerous effect of inflation was the deformation of the price structure, as he emphasised that prices never rise at the same time. Ludwig von Mises, on the other hand, pointed out that, at the beginning of the business cycle initiated by credit expansion, everyone feels happy, living in the belief that, at last, humanity has finally overcome the grim state of scarcity, having achieved eternal prosperity. In reality, however, all this astonishing wealth is fragile. There is no way to replace banknotes and deposits with non-existent capital goods.

Inflation is initially well perceived by businesses, product prices turn out higher than expected, a state of euphoria and a sense of prosperity is created. However, maintaining such a state requires rising inflation. Hayek stressed that not all inflation necessarily leads to hyperinflation, but if we want to maintain prosperity then unfortunately, we have to systematically increase the level of inflation. Causing inflationary phenomena, i.e. printing «empty money», is likened by Austrians to counterfeiting. Monetary expansion is regarded by the Austrian school as a gigantic system of hidden taxation imposed on fixed-income groups far removed from government spending and subsidies and targets savers. Austrians do not believe in the effectiveness of central banks' anti-inflationary policies. In their view, the claim professed by monetarists that central banks can fulfil the role in reducing the money supply that gold once did is a dangerous naivety.

According to Mises, the cause of economic crises is excessive credit expansion [19, pp. 75–76]. Inflation, as a consequence of monetary expansion, should be ruthlessly eliminated even at the price of high (albeit temporary) unemployment. In times of crisis, a policy of stimulating consumer spending (including public works) is harmful. Austrians call for the removal of government power over the money supply and the abolition of central banking, since, as they point out, economic cycles emerged in the eighteenth century with the establishment of the first central banks and became widespread and intensified in parallel with the development of central banking.

According to the Austrians, if we want to preserve a free society and a market economy, and avoid recurring dramatic business cycles, we should abolish the central bank and introduce free banking, return to the gold standard and guarantee full respect for property rights. As Murray Rothbard used to say, what is needed is an economic system based on the inviolable right of private property, on the right of everyone to own acquired property and to exchange the products of their labour.

Conclusions. This article reviewed the positions presented in the Austrian school on the issue of prices and the function they perform. From the precursors and their theses on the importance of subjective utility in price formation, to the «Hayekists» applying equilibrium analysis and emphasising knowledge and coordination as the most important research problems for them, to the «misesists» pointing to private ownership of the means of production as the most

important element of the economic order. There are differences between them not only in the views presented, but also in the research methods used. For example, Carl Menger and Murray Rothbard were proponents of Aristotelian empiricism, Ludwig von Mises modelled himself on the apriorism of Immanuel Kant, and Friedrich von Hayek drew on broad positivism.

The output of the Austrian school is neglected by most Polish scholars. This seems to be a great loss whether one agrees with the positions of its representatives or not, because even when there is a difference of opinion, the parties to the discourse can learn a lot from each other. The Austrian school is on the rise today. In policy terms, it seems increasingly attractive given the continuing conundrum of business cycles, the collapse of socialism, the cost and failure of the regulatory welfare-warfare state and the public frustration caused by government overextension.

Familiarising oneself with the views of economists from the Austrian school, who are highly critical of contemporary institutional solutions in the area of economy and the actions of authorities in the area of economic policy, seems particularly valuable in the face of events such as the economic crisis currently experienced by most countries in the world. Despite the presentation of the ideas of the Austrian school in the courses at Polish and Ukrainian universities and the leading universities of the world, the study of the approaches of Austrian scientists has not received due attention for a long time. The Nobel Prize awarded in 1974 to a representative of the Austrian school led to a revival of interest in this strand of economics, which for decades had been treated marginally in Polish university economics textbooks as well as in textbooks of economic thought.

References

1. Balicki, W. (2002). Wykłady z metodologii nauk ekonomicznych. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań [in Polish].
2. Banach, W. (2003). Koordynacja rynkowa w ujęciu szkoły austriackiej. W.A. Matysiak (red.), Działania zbiorowe - teoria i praktyka. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im Oskara Lange we Wrocławiu, Wrocław [in Polish].
3. Banach, W. (2003). Spontaniczność a planowanie. Wokół filozofii społecznej Friedricha von Hayeka. Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań [in Polish].

4. Bartkowiak, R. (2003). Historia myśli ekonomicznej. PWE, Warszawa [in Polish].
5. Blaug, M. (1995). Metodologia ekonomii. PWN, Warszawa [in Polish].
6. Blaug, M. (2000). Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne. PWN, Warszawa [in Polish].
7. Bochenek, M. (2004). Szkice o ekonomii i ekonomistach. MADO, Toruń [in Polish].
8. Callahan, G. (with Fijora, J.M.). (2004). Economics for Real People: An introduction to the Austrian School (tłum.). Fijor Publishing, Warszawa. (Original work published 2002) [in Polish].
9. Colander, D.C. & Landreth, H. (2005). Historia myśli ekonomicznej. PWN, Warszawa [in Polish].
10. Glapiński, A. (2006). Meandry historii ekonomii. Między matematyką a poezją. Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa. 2006 [in Polish].
11. Hayek, F.A. (1998). Indywidualizm i porządek ekonomiczny. Wydawnictwo Znak, Kraków [in Polish].
12. Hayek, F.A. (with Kuniński, M. & Zgubna, T.). (2004). Fatal Conceit. The Errors of Socialism (tłum.). Arcana, Kraków. (Original work published 1988). doi: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226321158.001.0001> [in Polish].
13. Instytut Edukacji Ekonomicznej im. Ludwiga von Misesa (n.d.). (October 25, 2023). Szkoła austriacka. Retrieved from <https://www.mises.pl> [in Polish].
14. Kostro, K. (2001). Hayek kontra socjalizm. Wyd. Dig, Warszawa [in Polish].
15. Kwaśnicki, W. (2000). Historia myśli liberalnej. PWE, Warszawa [in Polish].
16. Megger, D. (2021). Determinism, free will, and the Austrian School of Economics. *Journal of Economic Methodology*, 28:3, 304-321. doi: <https://doi.org/10.1080/1350178X.2021.1926528>.
17. Milewski, R. (Red.). (1998). Podstawy ekonomii. PWN, Warszawa [in Polish].
18. Milewski, R. (Red.). (2005). Elementarne zagadnienia ekonomii. PWN, Warszawa. 2005 [in Polish].
19. Mises, L. (2000). Interwencjonizm. Wyd. Arcana, Kraków [in Polish].
20. Mises, L. (2007). Ludzkie działanie. Instytut Ludwiga von Misesa, Warszawa [in Polish].
21. Nesterenko, O. (2019). Austrian tradition of economic analysis: philosophical and methodological imperatives. *Vcheni zapysky*

- Universytetu "KROK" - Scientists of Notes of the University "KROK"*, 4 (56), 25-33. doi: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2019-56-25-33> [in Ukrainian].
22. Nesterenko, O. (2019). Social justice and the liberal tradition: the view of F. von Hayek. *Ekonomichnyy visnyk Natsionalnoho hirnychoho universytetu - Economic Bulletin of the National Mining University*, 4 (68), 19-26. doi: <https://doi.org/10.33271/ev/68.019> [in Ukrainian].
23. Ratajczak, M. (Red.). (2007). Współczesne teorie ekonomiczne. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań [in Polish].
24. Soto, J.H. (2006). Spór metodologiczny (Methodenstreit) Szkoły Austriackiej. Fundacja Instytut Ludwika von Misesa, Warszawa [in Polish].
25. Wysocki, I. (2023). Justice vis à vis welfare: how Austrian welfare economics should fit in the Austro-libertarian framework. *Economia Politica*, 40, 445-467. doi: <https://doi.org/10.1007/s40888-023-00301-2> [in Polish].

*The article was received on September 12, 2023.
Стаття надійшла до редакції 12 вересня 2023 р.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.107>
УДК 33.021.8:3.073.5]:001(477)«18/19»
JEL: B19, B30, K11, P51

Гордіца К.А., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9816-2467>
e-mail: karol67@ukr.net

КОНКУРЕНТНІ ПРОГРАМИ РЕФОРМУВАННЯ ВЛАСНОСТІ: ВІТЧИЗНЯНА НАУКОВА СПАДЩИНА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.¹

Стаття присвячена вивченню та висвітленню питань власності в економічній думці України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Метою дослідження є ретроспективне узагальнення результатів критично-порівняльного аналізу вітчизняними вченими-економістами вказаного періоду альтернативних програм реформування власності в аспекті їх теоретичної обґрунтованості та прогнозних очікувань соціально-економічних наслідків. Представлено результати критичного перегляду вітчизняними вченими марксистської концепції власності як обґрунтування необхідності повного усупільнення засобів виробництва, зокрема недостатність трудової теорії цінності для економічного обґрунтування права власності робітничого класу на весь суспільний продукт та непридатність марксистської теорії розвитку капіталістичного ладу для доведення історичної необхідності ліквідації устрою, заснованого на приватній власності. Проаналізовано наукові дискусії навколо різних проектів націоналізації землі як часткового усупільнення засобів виробництва. Виявлено, що більшість вчених спростовували звинувачення приватної власності на землю та права зем-

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ держреєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

левласника на земельну ренту у недостатній моральній обґрунтованості і вважали недоцільним проведення націоналізації землі у будь-якій формі. Висвітлено розвиток в українській науці концепції багатоманітності форм власності як основи ефективного функціонування ринкової економіки. Обґрунтовано висновок, що розроблення економіко-правових основ змішаної економіки, заснованої на принципі рівноправного партнерства різних форм власності як запоруки практичної реалізації їх кращих сторін та вдосконалення суспільного поділу праці стало важливим здобутком української економічної науки.

Ключові слова: наукова спадщина, власність, форми власності, програми реформування власності, марксизм, націоналізація землі, змішана економіка.

Gorditsa K.

COMPETITIVE PROGRAMS OF PROPERTY REFORM: UKRAINIAN SCIENTIFIC HERITAGE OF THE END OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article is devoted to the study and coverage of property issues in the economic thought of Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The purpose of the study is a retrospective generalization of the results of a critical and comparative analysis by Ukrainian economists of the specified period of alternative property reform programs in the aspect of their theoretical validity and predictive expectations of socio-economic consequences. The results of a critical review by Ukrainian scientists of the Marxist concept of property as a justification for the need for full socialization of the means of production are presented, in particular, the insufficiency of the labor theory of value for the economic justification of the ownership of the working class over the entire social product and the unsuitability of the Marxist theory of the capitalist system development for proving the historical necessity of liquidating a system based on private property. Scientific discussions surrounding various projects of land nationalization as a partial socialization of the means of production are analyzed. It was revealed that the majority of scientists refuted the accusations of private ownership of land and the landowner's right to land rent as insufficient moral justification and considered it inappropriate to carry out land nationalization in any

form. The development of the concept of multifaceted forms of ownership as the basis for the effective functioning of the market economy in Ukrainian science is highlighted. The conclusion is substantiated that the development of the economic and legal foundations of a mixed economy, based on the principle of equal partnership of various forms of ownership as a guarantee of the practical realization of their best sides and improvement of the social division of labor, has become an important achievement of Ukrainian economic science.

Keywords: *scientific heritage, property, forms of property, property reform programs, Marxism, land nationalization, mixed economy.*

Одним із базових теоретичних постулатів світової економічної науки, перевірених практикою господарювання багатьох країн, є необхідність створення в економіці прозорої та ефективної системи розподілу прав власності як найважливішої запоруки стабільного функціонування національного ринку. Аналіз багаторічного досвіду трансформації відносин власності в ході становлення й розвитку в Україні сучасної соціально орієнтованої ринкової економіки засвідчує, що це завдання у нашій країні поки не знайшло адекватного вирішення: власність залишається непрозорою, недостатньо легітимною, не захищеною від політично мотивованого перерозподілу, а режим її функціонування не сприяє створенню масового «ефективного власника», заганяючи суспільство у «пастку олігархізму» [1; 2]. Отже, проблема реалізації економічного та соціального потенціалу інституту власності не втрачає актуальності, більше того, в очікуванні прогнозованого «перезавантаження» інституційної системи України в умовах глобальних геополітичних змін на порядку денному знов постає питання аналізу альтернативних шляхів реформування власності та пошуку оптимального саме для нашої країни.

В цьому контексті доцільно звернутися до вивчення вітчизняної наукової спадщини, зокрема досвіду теоретичного аналізу основних напрямів реформування відносин власності, здобутого наприкінці XIX та на початку XX ст., в період інтенсивного формування ринкового середовища, у подібних до теперішніх умовах економічної відсталості, соціального напруження, недосконалості суспільних інститутів та зумовлених цими обставинами широких наукових дискусій. Наукові праці М. Бунге, А. Антоновича, Д. Піхна, М. Цитовича, М. Туган-Барановського, О. Миклашевсь-

кого, В. Левитського, С. Булгакова, В. Железнова, К. Воблого, інших вчених, життя й діяльність яких пов'язані з Україною, містять, серед іншого, цінні зразки критично-порівняльного аналізу та творчого переосмислення відомих у світі теоретичних концепцій власності та практичних проектів її реформування.

Окремі аспекти поглядів вітчизняних вчених зазначеного періоду на власність висвітлювались у працях сучасних українських істориків-економістів В. Базилевича, Т. Гайдай, Л. Горкіної, С. Злупка, І.-С. Коропецького, Н. Супрун, деяких інших дослідників переважно в контексті аналізу питань ринку, конкуренції, підприємництва, кооперації, акціонерної справи, земельної реформи, соціалізму. Проте системних досліджень вітчизняної наукової спадщини кінця XIX – початку XX ст. з питань власності, за винятком низки публікацій автора, не проводилось, тому погляди на власність та можливі напрями її реформування, особливо тих вчених, які працювали в руслі ринкової економічної парадигми, потребують подальшого вивчення та висвітлення.

З метою доповнення і розширення цих досліджень автор має намір здійснити ретроспективне узагальнення результатів критично-порівняльного аналізу вітчизняними вченими-економістами кінця XIX – початку XX ст. альтернативних програм реформування власності в аспекті їх теоретичної обґрунтованості та прогнозних очікувань соціально-економічних наслідків.

1. Критичний перегляд вітчизняними вченими марксистського обґрунтування необхідності повного усупільнення засобів виробництва.

Найбільш бурхливі дискусії з питань власності точилися на рубежі XIX–XX ст. навколо вчення, що переживало в цей час глибоку кризу. З виходом у світ 3-го тому «Капіталу» К. Маркса як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі розпочалось активне обговорення теоретичних проблем марксизму – доктрини, яка висувала на перший план саме відносини власності. Її ідейним стрижнем було проголошене ще в «Маніфесті комуністичної партії» (1848 р.) гасло ліквідації приватної власності, науковим підґрунтям якого стали пізніше створені К. Марксом «теорія експлуатації» (що впливала з його теорії трудової цінності) та органічно пов'язана з нею концепція суспільно-економічного розвитку

(складена, своєю чергою, з теорій «зубожіння» пролетаріату і концентрації виробництва й капіталу, а також теорії криз).

Поступова втрата марксизмом наукового авторитету через виявлення в ньому суттєвих внутрішніх суперечностей, а також внаслідок поширення ідей австрійської школи, які заперечували принцип трудової цінності, призвела до ґрунтовного перегляду основних постулатів марксизму, в тому числі Марксової концепції власності, як опонентами марксизму, так і його послідовниками. Початок цьому процесу був покладений зусиллями вчених-економістів Київської школи політекономії – М. Бунге та А. Антоновича, надалі він отримав розвиток у працях їх учнів О. Білімовича та М. Цитовича. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ці дослідження набули особливої глибини та системності завдяки тому, що до них долучилися представники течії так званого «критичного» марксизму, зокрема С. Булгаков, С. Франк, М. Туган-Барановський, В. Железнов, а також представники широкого «соціально-історичного» напрямку – В. Левитський, О. Миклашевський, К. Воблий, інші вчені.

Серед найбільш вагомих аргументів, висунутих вченими проти основних положень трудової теорії цінності (та теорії додаткової цінності, що з неї випливає), створених К. Марксом з метою доведення нетрудового походження доходів власників капіталу та їх прагнення постійно збільшувати експлуатацію робітничого класу, слід згадати наступні.

По-перше, ідея виключної продуктивності праці, яка виправдовує право робітника на повний продукт виробництва, є хибною, оскільки в сучасному виробництві продукт створюється також за участю капіталу й землі, власники яких теж мають право на відповідну винагороду у вигляді частини цінності цього продукту. «Розглядаючи власність як цінність, – писав М. Бунге, – не можна не визнати, що вона створюється працею, капіталом, природою та суспільними умовами...» [3, с. 99]. Крім того, ця ідея є несправедливою по відношенню до всіх членів суспільства, не зайнятих безпосередньо фізичною працею, які теж мають право на винагороду, що міститься у додатковій цінності. «Сам по собі факт існування додаткової цінності не компрометує ще капіталістичного виробництва, бо він властивий різним економічним організаціям», – наголошував С. Булгаков [4, с. 339].

По-друге, вчення про працю як єдину субстанцію цінності слід відкинути через неможливість точного визначення і порів-

няння цінностей різних видів праці, зведення всіх видів робіт до «абстрактної праці» та обчислення показника «середньої суспільно-необхідної праці», введення якого, на погляд О. Білімовича, взагалі є фактичною відмовою від трудової теорії, оскільки при цьому вже не праця визначає мінову цінність, а стан суспільних потреб [5, с. 9]. До того ж, згідно з цим вченням, фактору праці (робітнику) повинно належати не все вироблене працею, а лише те, що є необхідним для відтворення робочої сили (а це суперечить попередньому положенню). А. Антонович називав цей парадокс вражаючим прикладом логічної саморуйнації вчення про цінність як уречевлену працю [6, с. 184].

По-третє, трудова теорія цінності К. Маркса не здатна розкрити реальне співвідношення між ціною та міновою цінністю, зберігаючи (подібно до теорії цінності Д. Рікардо) двоїсте пояснення товарних цін (середні ціни товарів регулюються витратами праці, а ринкові ціни коливаються під впливом попиту й пропозиції), що не тільки не охоплює всіх випадків обміну, а й не пояснює навіть «середніх» цін, оскільки на практиці вони не відповідають трудовим витратам. На це звертали увагу, зокрема, М. Туган-Барановський [7, с. 128] та С. Франк [8, с. 64].

Підсумковий висновок щодо наукового значення трудової теорії цінності К. Маркса був вдало сформульований М. Цитовичем. З огляду на те, писав вчений, що господарські цінності можуть виникати і без участі праці; що цінність майже ніколи не буває пропорційною праці; що кількість праці, витраченої на виробництво товару, не може бути визнана навіть рівнем, якого прагне досягти ціна, незважаючи на всі випадкові коливання; що, нарешті, розбіжності у цінності самої праці залишаються цією теорією не поясненими, – з усього цього, на його думку, «вже достатньо видно, що нападки на поземельну ренту і прибуток з капіталу, які ґрунтуються на «трудовій» теорії цінності, мають бути визнані, щонайменше, легковажними» [9, с. 64].

Особливе значення як для прибічників, так і для критиків марксизму мали результати перегляду історіософської частини Марксового вчення, яка стосувалася визначення законів розвитку капіталістичного ладу і була тісно пов'язана з проблемою власності, трудовою теорією цінності та «теорією експлуатації». Весь хід капіталістичного розвитку був змальований К. Марксом як результат свідомих намагань капіталістів постійно підвищувати «норму експлуатації» праці, і саме з теорією розвитку капіта-

лістичного ладу були пов'язані соціальні вимоги та система практичної політики марксизму, спрямована на повну ліквідацію приватної власності.

На основі аналізу значного масиву вітчизняних та зарубіжних статистичних джерел вченими було виявлено, що теорія концентрації виробництва, представлена К. Марксом як послідовний процес експропріації бідніших класів суспільства на користь багатших, знаходила практичне підтвердження лише частково, а саме у зростанні середнього розміру підприємств у більшості галузей промисловості [10, с. 85]. Проте, за спостереженням М. Туган-Барановського та В. Левитського, це не заважало зростанню зайнятості у дрібній промисловості, що продовжувала існувати і розвиватися поряд із великими підприємствами [10, с. 97, 122; 11, с. 451].

Поряд із тим, ця теорія суперечила провідним тенденціям розвитку сільського господарства, для якого в цей період як у Західній, так і в Східній Європі були характерні зворотні процеси. Такого висновку дійшли М. Туган-Барановський [12, с. 246], С. Булгаков [13, с. 456], В. Косинський [14, с. IV], К. Воблий [15, с. 114–115]. Крім того, відзначали В. Железнов та В. Левитський, бурхливий розвиток акціонерної справи та зростання кількості акціонерних компаній показали, що, завдяки можливості продажу на відкритому ринку значної кількості цінних паперів низької номінальної вартості та перетворення у такий спосіб пролетарів на дрібних власників, концентрація й централізація виробництва можуть супроводжуватись децентралізацією власності й доходу [16, с. 88; 11, с. 451].

Також вченими було з'ясовано, що встановлена К. Марксом тенденція погіршення соціально-економічного становища робітничого класу, відома як «теорія зубожіння пролетаріату», була спростована вже в XIX ст., головним чином у результаті збільшення заробітної плати, поліпшення умов праці та підвищення загального рівня культури й добробуту робітників у промислово розвинених країнах [17, с. 148; 15, с. 66–67]. Це сталося, на думку М. Туган-Барановського, внаслідок появи фабричного законодавства, діяльності професійних спілок, розвитку відносин кредиту та споживчої кооперації [10, с. 91]. Всупереч прогнозам щодо подальшої майнової поляризації суспільства було виявлено, поряд зі швидким зростанням кількості великих власників, одночасне скорочення відносної чисельності найбільш нужденного

населення і збільшення чисельності й доходів середніх класів [11, с. 451; 15, с. 87; 10, с. 102].

Марксова теорія криз, що мала довести неминучість руйнації капіталістичного ладу внаслідок загального перевиробництва товарів, була піддана ґрунтовній критиці у працях М. Туган-Барановського, С. Булгакова та О. Миклашевського в частині «закону» падіння норми прибутку [7, с. 160–171; 18, с. 551–554] та теорії «недостатності ринків» [7, с. 196; 19, с. 151–152]. Також вона була суттєво підірвана спростуванням прогнозу щодо збільшення частоти й інтенсивності промислових криз, які мали зрештою перетворитися на хронічну загальну кризу, але натомість змінилися періодичними депресіями, наслідки яких поступово пом'якшувались за допомогою соціально-економічної політики держави. На це звертали увагу В. Левитський [11, с. 452], М. Туган-Барановський [10, с. 118], О. Миклашевський [18, с. 517], В. Железнов [16, с. 553–556].

Таким чином, на підставі ґрунтовних досліджень вітчизняними вченими-економістами було доведено, що більшість висновків К. Маркса щодо законів і перспектив розвитку капіталістичного способу виробництва були спростовані або теорією, або економічною практикою, що підтверджувало історичну необхідність приватної власності та життєздатність заснованого на ній суспільно-економічного ладу. Зокрема М. Цитович наголошував, що лад, заснований на приватній власності, вільній господарській ініціативі та особистій відповідальності, ще не відіграв своєї історичної ролі, він є необхідним для людства, і його існування підтримується не лише «егоїзмом власників», але й внутрішньою доцільністю. Хоч індивідуалістичний господарський лад і позбавлений єдиного керівництва, якому підкоряються всі господарські одиниці, зауважував вчений, натомість «він спонукає кожного окремого підприємця... докладати всіх зусиль до того, щоб орієнтуватися відносно стану ринку, як місцевого, так і світового» [20, с. 26].

2. Наукові дискусії навколо проєктів націоналізації землі як особливого фактору виробництва.

Предметом ґрунтового аналізу в працях М. Туган-Барановського, О. Миклашевського, К. Воблого, М. Соболева, І. Янжула, інших вчених стала програма націоналізації землі, що

набула поширення у багатьох аграрних проектах, розроблених політичними партіями напередодні Столипінської реформи, і здобула підтримку на двох з'їздах (1905 р.) Всеросійської Селянської Спілки [21]. Аналізуючи ці проекти, К. Воблий зазначав, що між ними немає принципових розбіжностей: всі вони мають спільну основу – ідею знищення приватної власності на землю [22, с. 14]. Серед причин популярності цієї ідеї вчені називали відсутність у російському селянстві сталих традицій приватної власності, поширення в інтелігентському середовищі соціалістичних і народницьких ідей та загальний низький рівень правосвідомості суспільства [23, с. 708; 24, с. 60–61; 25, с. 110].

Аналізуючи теоретичні витoki ідеї націоналізації землі, вчені вбачали їх насамперед у негативному ставленні до приватної власності на землю, закладеному абстрактними теоріями цінності та ренти Д. Рікардо, де роль землевласника зрештою зводилась до простого привласнення продуктів чужої праці [26, с. 64]. Це стало науковим підґрунтям відродження проголошеного ще в 1775 р. Т. Спенсом гасла націоналізації землі, яке в XIX ст. здобуло підтримку чартистів і стало основою реформаторських проектів Г. Джорджа та А. Уоллеса [23; 27]. Значний внесок у поширення ідеї націоналізації землі був зроблений К. Марксом, теорія ренти якого цілком була спрямована на дискредитацію земельної власності та викриття «антисупільної» ролі великих землевласників та Дж. С. Міллем, який відрізняв земельну власність від інших її видів на тій підставі, що земля не створена людською працею, і тому висловлювався за перетворення її на власність держави [23, с. 708].

За винятком М. Туган-Барановського, який у відповідності до своїх соціалістичних переконань пропонував у розробленому ним проекті земельної реформи перерозподіл землі, що перевищувала певну «трудоу норму», на користь «трудоу землеробів» [28, с. 170], українські економісти загалом критично ставилися до ідеї націоналізації землі та основних варіантів її практичної реалізації, наводячи переконливі аргументи.

По-перше, вчені вважали безперспективним проект А. Уоллеса, що втілював ідею передачі всієї землі у власність держави, внаслідок чого держава перетвориться не лише на верховного господаря всієї землі, але й на організатора всього сільськогосподарського виробництва, якому, відповідно, належатиме і рента, і прибуток; реальний же обробник землі буде одер-

жувати тільки заробітну плату, тобто всі селяни-землероби фактично перетворяться на наймитів держави. Неприйнятність цього варіанту земельної реформи обґрунтовувалась насамперед складністю централізованої організації сільськогосподарського виробництва, бюрократизація якого зрештою може призвести до банкрутства всього господарства. Крім того, доведеться вдатися до викупу або конфіскації всієї землі, як поміщицької, так і селянської, з усіма будівлями, меліоративними спорудами, боргами тощо. Викуп потребуватиме величезних фінансових витрат, а конфіскація викличе опір як з боку землевласників, великих і дрібних, так і з боку капіталістів, оскільки значна частка капіталів знаходиться у закладних паперах на землю [29, с. 22–23; 28, с. 69].

По-друге, не був схвалений і запропонований Г. Джорджем проект конфіскації державою земельної ренти як «незаробленого доходу власника землі» шляхом введення «єдиного податку» на землю. Так, О. Миклашевський вважав, що переведення оподаткування виключно на ренту призведе до розорення дрібних землеробів: їм доведеться сплачувати державі орендну плату нарівні з великими землевласниками, які в змозі отримувати значно більший чистий дохід завдяки застосуванню у землеробстві капіталу [29, с. 25]. М. Туган-Барановський наголошував, що націоналізація земельної ренти не гарантує вирішення «соціального питання»: поки заводи й фабрики належать капіталістам, бідність, на його думку, залишиться [30, с. 27]. І. Янжул звертав увагу на той факт, що 2/3 суспільного багатства створюються не землеробством, а іншими галузями, тож для покриття всіх державних витрат довелось б встановити надзвичайно високий відсоток оподаткування землі, приблизно 30%, що спонукало б громадян, для яких податок на дохід ніколи не перевищував 10%, або до відкритого спротиву, або до ухилення від його сплати, що поставило б державний бюджет на хиткий ґрунт [31, с. 294–295].

До третього типу націоналізації землі О. Миклашевський відносив усі проекти передачі землі тим, хто її обробляє своїми руками, тобто пропозиції простого розширення дрібного селянського землеволодіння. На його погляд, це означало чисто «буржуазну» реформу, яка не потребує ні повного знищення великого землеволодіння, ні усунення найманої праці, у розвитку якої він бачив запоруку політичного й соціального прогресу; дискусійним залишалось питання про межі цього розширення, яке не повинно

було негативно позначитися на продуктивності праці та інтересах самих працівників [29, с. 34].

Що ж стосувалося висунутого більшовицькою фракцією російських соціал-демократів популістського гасла свавільного відчуження поміщицьких земель без будь-якого викупу, то воно українськими вченими-економістами рішуче заперечувалося. Зокрема, К. Воблий передрікав, що неминучими наслідками його здійснення будуть анархія, голод, соціальні уособиці та руйнація самих підвалин народного господарства [22, с. 18].

М. Бунге, А. Антонович, І. Миклашевський спростовували погляд на земельну власність як на результат насильства панівних класів над більшістю населення і вважали отримання земельної ренти закономірним атрибутом економічного ладу, заснованого на приватній власності [3, с. 54; 32, с. 182; 33, с. 662]. М. Цитович вбачав причини існування і виправдання земельної власності не в тому, чи є земля продуктом праці, а в тому, що власність на землю виконує цілу низку важливих економічних функцій, таких як стимулювання технологічного розвитку та підвищення продуктивності сільського господарства; забезпечення стабільного економічного становища землероба, його зацікавленості у збереженні продуктивних сил ґрунту на тривалу перспективу та свободи розпорядження землею, що сприяє її переходу до найбільш ефективних власників [24, с. 38–40; 34, с. 13–47].

Спираючись на подібні міркування, вітчизняні вчені дійшли спільного висновку, що одним з головних завдань державної господарсько-правової політики в галузі сільського господарства повинно стати затвердження принципу приватної земельної власності, створення міцного, вільного селянського господарства та забезпечення його культурного розвитку [24, с. 40; 35, с. 32; 36, с. 38]. При цьому вони підкреслювали необхідність законодавчого захисту права приватної власності. С. Булгаков називав правову забезпеченість селянства, гарантію прав особи і власності, яких воно було позбавлене за часів кріпосництва, неодмінною умовою розвитку селянського господарства, і наголошував, що відсутність цієї умови може докорінно знищити господарську самодіяльність [13, с. 283]. «Дрібний власник буде проявляти високу інтенсивність праці там, де забезпечено його особисту й майнову безпеку», – зазначав К. Воблий [15, с. 104].

3. Розвиток в українській науці концепції багатоманітності форм власності як основи ефективного функціонування ринкової економіки.

Посилення наприкінці ХІХ ст. впливу на вітчизняну економічну науку німецької історичної школи, почасти зумовлене загальним відступом європейського лібералізму, як у теорії, так і в економічному житті, та кризою марксизму 1890-х років, яка викликала перехід цілого ряду прибічників цього вчення з числа «легальних марксистів» на позиції історизму, сприяло зростанню лав «соціально-історичного» напрямку економічної думки. Його представники бачили вирішення суперечності між індивідуалізмом і колективізмом не в заміні одного другим, а в раціональному поєднанні обох цих принципів у народному господарстві, сподіваючись, що вже у найближчому майбутньому, за висловом В. Левитського, «усунення недоліків і недосконалостей капіталістичного ладу, які знайшли яскраве втілення у творах соціалістів, відбуватиметься шляхом обмежень і часткового усупільнення приватної власності та окремих галузей народного господарства як державою, так і комунальними органами» [11, с. 453].

Такий компромісний підхід до вирішення питання розподілу прав власності у суспільстві фактично відкривав шлях до об'єднання вчених, які належали до різних ідеологічних полюсів, у конструктивному руслі вільного, незаангажованого наукового пошуку, всебічного аналізу та відкритого обговорення актуальних економічних проблем, у тому числі проблеми визначення меж усупільнення різних галузей народного господарства та ефективної взаємодії у ньому підприємств різних форм власності. Так, М. Туган-Барановський, зберігаючи свої соціалістичні уподобання, запропонував, на противагу «ортодоксальному» марксистському уявленню про соціалізм як суспільний лад, що базується на єдиному, всеохоплюючому принципі цілковитого усупільнення, свою модель різноманітного, багатокладного, і тому більш гнучкого і мобільного економічного механізму, що являв би собою своєрідний симбіоз різних господарських форм – державних підприємств, кооперативів різного типу, дрібного індивідуального виробництва тощо, – тобто справжню модель змішаної економіки, або, як писав сам вчений, «складної економічної системи, побудованої на різних принципах» [12, с. 382].

Ідею раціонального сполучення різних форм власності в народному господарстві підтримували також економісти з числа поміркованих лібералів. Зокрема, М. Бунге одним з перших визнав, що навіть у суспільствах, чужих комуністичного принципу, державне та суспільне господарство обіймає поступово дедалі більшу кількість предметів і більш широке коло діяльності; однак це ще не означає, щоб цим утискалася сфера дій вільної людської особистості та знищувалися приватний інтерес, суперництво та особиста власність. На його погляд, переваги тих чи інших форм розподілу та їх відповідність господарським намірам людини полягають не в тому, щоб переважав принцип приватний або суспільний, а в тому, «щоб обидва отримали якомога повніший розвиток, тільки не на шкоду один одному» [3, с. 350].

Учні й послідовники М. Бунге плідно використовували цей підхід у своїх дослідженнях, залишаючись при цьому противниками знищення приватної власності і соціалістичного перевлаштування господарства. Так, Д. Піхно розвивав думку про те, що приватне і суспільне господарства є хоч і принципово різними, але не протилежними, а солідарними сферами, які об'єднані однією спільною метою, взаємно підтримують одна одну і органічно пов'язані між собою у здійсненні своєї діяльності [37, с. 5]. Визнаючи, що численні недоліки ладу, заснованого на приватній власності та вільній господарській ініціативі, залишають широкий простір для державного втручання в господарське життя, М. Цитович застерігав, що це втручання не повинно підривати у населення впевненості у міцності набутих прав, скасовувати приватну власність там, де цього потребують інтереси виробництва, перешкоджати розвитку господарської ініціативи і позбавляти людей особистої відповідальності за їх долю [20, с. 39].

Досліджуючи прикладні аспекти функціонування інституту власності в економіці, вчені приділяли значну увагу компаративному аналізу різних форм власності з точки зору їх народногосподарського значення. Вони порівнювали переваги й недоліки всіх існуючих на той час форм власності – державної, муніципальної, приватної одноосібної та колективної, в тому числі акціонерної, кооперативної, сімейної, общинної тощо, – особливості їх становлення й розвитку, перспективи подальшої трансформації та можливості їх функціональної взаємодії в межах однієї господарської системи. Ці дослідження були спрямовані на виявлення напрямів оптимізації дедалі більш складної сукупності відносин

власності з метою підвищення її економічної ефективності як в економіці в цілому, так і в окремих її галузях.

Концептуальні засади порівняльного аналізу форм власності були розроблені А. Антоновичем, який бачив у розмаїтті форм власності прояв розмаїття людських здібностей і вважав, що кожна з цих форм має своє природне призначення, а їх рівноправна взаємодія в економіці є запорукою практичної реалізації кращих їхніх сторін [32, с. 506–519]. Проводячи дослідження в руслі цього підходу, Д. Піхно віддавав перевагу в економіці приватним підприємствам, як більш енергійним, мобільним і заощадливим [37, с. 95–115]; В. Железнов підкреслював вигоди муніципалізації підприємств міського господарства, одержавлення залізниць, телеграфу, споруд загальної користі тощо [16, с. 286–289]; М. Туган-Барановський покладав особливі сподівання на кооперативну власність, яка органічно поєднує особистий інтерес та ініціативність із колективним способом виробництва й розподілу продукту [12, с. 366–371]; К. Воблий наголошував на неефективності трудових артілей і відзначав, що найбільш успішно розвиваються кредитні товариства та підприємства виробничо-підсобної кооперації [15, с. 130–132].

Цей підхід довів свою продуктивність і стосовно питань земельної власності. Так, І. Миклашевський наголошував, що зміст інституту приватної власності на землю істотно різниться залежно від видів земельного ресурсу та цілей його використання, і виступав за обмеження, з метою запобігання зловживань монопольним становищем, права приватної власності на міські та лісові земельні ділянки, при збереженні його на землі сільськогосподарського призначення [33, с. 662–663]. М. Соболев вважав, що кожний вид землеволодіння є доцільним у тих галузях сільськогосподарського виробництва, де він має перевагу над іншими [38, с. 339].

Усвідомлюючи необхідність інституційної модернізації сільськогосподарства та розвитку в аграрному секторі ринкових відносин, М. Бунге, Д. Піхно, О. Білімович, В. Країнський, С. Булгаков виступали проти штучної консервації колективістських традицій селянської общини, яка через властиву їй незабезпеченість майнових прав общинників гальмувала технологічний розвиток сільськогосподарства [3, с. 124–125; 39, с. 6–7; 35, с. 28–32], і відстоювали запровадження повної приватної власності селян на землю як основи становлення ефективного конкуренто-

здатного селянського господарства підприємницького типу та розвитку дієвої сільськогосподарської кооперації [13, с. 276; 40, с. 6; 41, с. 7–8].

На відміну від деяких представників соціального напрямку, які не уникнули певної ідеалізації «трудоного» селянського господарства і виступали за примусове відчуження поміщицьких земель на користь селян [28, с. 104–105; 42, с. 53; 14, с. 532], економісти Київської школи обґрунтовували необхідність збереження найбільш ефективних і високорозвинених великих господарств капіталістичного типу і підтримували заходи державної політики, спрямовані на розширення дрібного селянського землеволодіння шляхом організації купівлі селянами частини поміщицьких земель за допомогою державного кредиту [39, с. 39–40; 24, с. 12–14].

Практичне втілення ідеї вільного конкурентного розвитку в економіці аграрних підприємств різних розмірів і форм власності відкривало перед вітчизняним сільським господарством перспективи подальшого розвитку двома паралельними шляхами – «пруським», який віддавав перевагу великим поміщицьким підприємствам, та «американським», який передбачав пріоритетний розвиток дрібного фермерського господарства, що дозволяло врахувати особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів країни, зумовлені історичними традиціями їх заселення і господарювання.

Таким чином, ретроспективне узагальнення результатів критично-порівняльного аналізу вітчизняними вченими-економістами кінця XIX – початку XX ст. конкурентних програм реформування власності дозволяє зробити такі висновки.

1. Критичний перегляд основних складових марксистської концепції власності як обґрунтування програми повного усупільнення засобів виробництва виявив недостатність трудової теорії цінності для економічного обґрунтування права власності робітничого класу на весь суспільний продукт, непридатність теорій концентрації виробництва та «зубожіння» пролетаріату для доведення неминучої експропріації бідніших класів на користь багатих, а також хибність прогнозів щодо майнової поляризації суспільства та збільшення частоти й інтенсивності періодичних промислових криз, що свідчило про життєздатність ринкового устрою, заснованого на приватній власності.

2. Критичний аналіз вітчизняними вченими теоретичної обґрунтованості та можливих соціально-економічних наслідків втілення найбільш популярних проектів націоналізації землі як часткового усупільнення засобів виробництва виявив недоцільність проведення націоналізації землі у будь-якій формі, непродуктивність погляду на земельну власність як докорінно відмінну від власності на інші засоби виробництва, необхідність відкинути звинувачення приватної власності на землю у недостатній моральній обґрунтованості та сумніви щодо легітимності права землевласника на отримання доходу у вигляді земельної ренти, що є закономірним атрибутом ринкової економіки.

3. Важливим здобутком української економічної науки зазначеного періоду став розвиток економіко-правових підвалин концепції змішаної економіки, заснованої на принципі рівноправного партнерства різних форм власності як запоруки практичної реалізації їх кращих сторін та вдосконалення суспільного поділу праці. Принципові висновки вчених щодо необхідності чіткого визначення й державних гарантій прав власності, а також ефективного розподілу цих прав в економіці в цілому та в окремих її галузях у відповідності до переваг і недоліків кожної з форм власності не втрачають свого значення в умовах сучасної регульованої ринкової економіки і повинні скласти концептуальну основу державної регуляторної політики у цій сфері.

4. Низка рекомендацій вітчизняних вчених щодо напрямів оптимізації структури власності в економіці, зокрема необхідності й доцільності забезпечення провідної ролі в економіці приватних форм господарювання, повного або часткового одержавлення залізниць, муніципалізації підприємств міського господарства, державної регламентації прав власності на міські та лісові земельні ділянки, запровадження повної приватної власності на сільськогосподарській землі як правової основи розвитку інтенсивного фермерського господарства та сільськогосподарської кооперації тощо можуть надати суттєву допомогу у вирішенні сучасних практичних завдань удосконалення функціонування інституту власності в Україні.

1. Кіндзерський Ю.В. Інституційна пастка олігархізму і проблеми її подолання. *Економіка України*. 2016. № 12 (661). С. 22-46.
2. Гордіца К.А. Трансформація власності в Україні: підсумки інституційних змін. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2. С. 24-40. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.021>.

3. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. Санкт-Петербург, 1895. /2/, VI, 465 с.
4. Булгаков С.Н. Задачи политической экономии / От марксизма к идеализму: сб. статей (1896–1903). Санкт-Петербург, 1903. XXI, С. 317-347.
5. Билимович А.Д. С. Франк. Теория ценности Маркса и ее значение. Критический этюд. Санкт-Петербург, 1900. 17 с.
6. Антонович А.Я. Теория ценности. Критико-экономическое исследование. Варшава, 1877. II + 197 с.
7. Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. Санкт-Петербург, 1905. 160 с.
8. Франк С.Л. Теория ценности Маркса и ее значение: Критический этюд. Санкт-Петербург, 1900. VI, 370 с.
9. Цытович Н.М. Обзор учений о предпринимательской прибыли. Киев, 1889. IV, 283 с.
10. Туган-Барановский М.И. Современный социализм в своем историческом развитии. Санкт-Петербург, 1906. 260 с.
11. Левитский В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. 2-е изд. Харьков, 1914. 486 с.
12. Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему: сб. социально-философских произведений. Москва: РОССПЭН, 1996. 528 с.
13. Булгаков С.Н. Капитализм и земледелие. Т. 2. Санкт-Петербург, 1900. 460 с.
14. Косинский В.А. К аграрному вопросу. Вып. 1. Крестьянское и помещичье хозяйство. Одесса, 1906. 532 с.
15. Воблый К.Г. Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы. 2-е изд. Киев, 1918. 252, 4 с.
16. Железнов В.Я. Очерки политической экономии. 6-е изд., исправл. и доп. Москва, 1908. 858 с.
17. Булгаков С.Н. Краткий очерк политической экономии. Вып. 1. Основные черты современного хозяйственного строя. Москва, 1906. 152 с.
18. Миклашевский А.Н. История политической экономии. Философские, исторические и теоретические начала экономии XIX века. Юрьев, 1909. 638 с.
19. Булгаков С.Н. О рынках при капиталистическом производстве. Теоретический этюд. Москва, 1897. 260 с.
20. Цытович Н.М. Политическая реформа и социальный переворот. Киев, 1906. 43 с.
21. Свод аграрных программ. Сост., ред., изд. Л.А. Велихова. Санкт-Петербург, 1907. 110 с.

22. Воблый К.Г. Земельный вопрос в программах различных партий. Киев, 1917. 30 с.
23. Соболев М.Н. Национализация земли / Энциклопедический Словарь [Изд. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А.]. Т. 40. Санкт-Петербург, 1897. С. 708-710.
24. Цытович Н.М. Принудительное отчуждение и аграрный вопрос. Киев, 1907. 62 с.
25. Кистяковский Б.А. В защиту права / Вехи; Интеллигенция в России: сб. ст. 1909-1910. Москва: Мол. Гвардия, 1991. С. 109-135.
26. Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. 3-е изд. Санкт-Петербург, 1906. 271 с.
27. Туган-Барановский М.И. Земельная реформа. Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы. Санкт-Петербург, 1905. 205 с.
28. Туган-Барановский М.И. Национализация земли. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1906. 180 с.
29. Миклашевский А.Н. Земельная реформа и организация труда. Юрьев-Дерпт, 1906. 106 с.
30. Туган-Барановский М.И. Проповедник национализации земли. Москва, 1906. 30 с.
31. Янжул И.И. Социальный вопрос и единый налог. Открытое письмо Генри Джорджа к папе Льву XIII / В поисках лучшего будущего. Социальные этюды. Санкт-Петербург, 1893. С. 257-297.
32. Антонович А.Я. Курс политической экономии. Киев, 1886. VI, 654 с.
33. Миклашевский И.Н. Собственность поземельная / Энциклопедический Словарь [Изд. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А.]. Т. 60. Санкт-Петербург, 1902. С. 662-665.
34. Цытович Н.М. Экономические основания частной земельной собственности. Киев, 1918. 75 с.
35. Краинский В.В. Община и кооперация. Очерки по истории крестьянского хозяйства в Западной Европе и России. Санкт-Петербург, 1907. 143 с.
36. Косинский В.А. К вопросу о мерах к развитию производительных сил России. Статистико-экономический эскиз. Одесса, 1904. 43 с.
37. Пихно Д.И. Основания политической экономии. 2-е изд. Вып. 2. Киев, 1899. 260 с.

38. Соболев М.Н. Мобилизация земельной собственности и новое течение аграрной политики в Германии. Москва, 1898. 340 с.
39. Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России. Киев, 1907. 198 с.
40. Пихно Д.И. Главнейшие нужды сельского хозяйства. Киев, 1902. 84 с.
41. Билимович А.Д. По поводу книги Д.И. Менделеева «К познанию России». Киев, 1907. 16 с.
42. Левитский В.Ф. Аграрный вопрос в России, с точки зрения основных течений в развитии современного народного хозяйства. Харьков, 1906. 58 с.

References

1. Kindzerskyi, Yu.V. (2016). Institutional trap of oligarchism and problems of its overcoming. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 12 (661), 22-46 [in Ukrainian].
2. Gorditsa, K.A. (2016). Property transformation in Ukraine: results of institutional change. *Ekonomika i prohnozuvannya - Economy and forecasting*, 2, 24-40. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.021> [in Ukrainian].
3. Bunge, N.H. (1895). Essays on political-economic literature. Saint Petersburg [in Russian].
4. Bulgakov, S.N. (1903). Problems of political economy. In: *From Marxism to Idealism*. (pp. 317-347). Saint Petersburg [in Russian].
5. Bilimovich, A.D. (1900). S. Frank. Marx's theory of value and its significance. Critical study. Saint Petersburg [in Russian].
6. Antonovich, A.Ya. (1877). The theory of value. Critical-economic research. Warsaw [in Russian].
7. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1905). Theoretical foundations of Marxism. Saint Petersburg [in Russian].
8. Frank, S.L. (1900). Marx's theory of value and its significance. Critical study. Saint Petersburg [in Russian].
9. Tsytovich, N.M. (1889). Review of teachings on entrepreneurial profit. Kyiv [in Russian].
10. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1906). Modern socialism in its historical development. Saint Petersburg [in Russian].
11. Levitskiy, V.F. (1914). History of political economy in connection with the history of economic life. Kharkiv [in Russian].
12. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1996). Towards a better future: a collection of socio-philosophical works. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

13. Bulgakov, S.N. (1900). Capitalism and agriculture. Vol. 2. Saint Petersburg [in Russian].
14. Kosinskiy, V.A. (1906). On the agrarian question. Vol. 1. Peasant and landowner farming. Odessa [in Russian].
15. Voblyj, K.G. (1918). Basic course in political economy. History, theory, finance. Kyiv [in Russian].
16. Zheleznov, V.Ya. (1908). Essays on Political Economy. Moscow [in Russian].
17. Bulgakov, S.N. (1906). Brief outline of political economy. Vol. 1. Main features of the modern economic system. Moscow [in Russian].
18. Miklashevskiy, A.N. (1909). History of political economy. Philosophical, historical and theoretical principles of economy of the 19th century. Yuryev [in Russian].
19. Bulgakov, S.N. (1897). On markets under capitalist production. Theoretical study. Moscow [in Russian].
20. Tsytovich, N.M. (1906). Political reform and social revolution. Kyiv [in Russian].
21. Velihov, L.A. (Ed.). (1907). Set of agricultural programs. Saint Petersburg [in Russian].
22. Voblyj, K.G. (1917). The land question in the programs of various parties. Kyiv [in Russian].
23. Sobolev, M.N. (1897). Nationalization of land. In: F.A. Brokgauz, I.A. Efron (Ed.). *Encyclopedic Dictionary*. Vol. 40. (pp. 708-710). Saint Petersburg [in Russian].
24. Tsytovich, N.M. (1907). Forced expropriation and the agrarian question. Kyiv [in Russian].
25. Kistyakovskiy, B.A. (1991). In defense of the right. In: *Milestones; Intelligentsia in Russia: col. art. 1909-1910*. (pp. 109-135). Moscow: Mol. Gvardiya [in Russian].
26. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1906). Essays on the modern history of political economy and socialism. Saint Petersburg [in Russian].
27. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1905). Land reform. Outline of the land reform movement and practical implications. Saint Petersburg [in Russian].
28. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1906). Nationalization of land. Essay on the movement in favor of land nationalization and practical conclusions. Saint Petersburg [in Russian].
29. Miklashevskiy, A.N. (1906). Land reform and labor organization. Yuriev-Dorpt [in Russian].
30. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1906). Preacher of land nationalization. Moscow [in Russian].

31. Yanzhul, I.I. (1893). Social issue and single tax. An Open Letter from Henry George to Pope Leo XIII. In: *In Search of a Better Future. Social studies*. (pp. 257-297). Saint Petersburg [in Russian].
32. Antonovich, A.Ya. (1886). Course in Political Economy. Kyiv [in Russian].
33. Miklashevskiy, I.N. (1902). Land property. In: F.A. Brokgauz, I.A. Efron (Ed.). *Encyclopedic Dictionary*. Vol. 60. (pp. 662-665). Saint Petersburg [in Russian].
34. Tsytovich, N.M. (1918). Economic foundations of private land ownership. Kyiv [in Russian].
35. Krainskiy, V.V. (1907). Community and cooperation. Essays on the history of peasant farming in Western Europe and Russia. Saint Petersburg [in Russian].
36. Kosinskiy, V.A. (1904). On the question of measures to develop the productive forces of Russia. Statistical and economic sketch. Odessa [in Russian].
37. Pihno, D.I. (1899). Foundations of political economy. Vol. 2. Kyiv [in Russian].
38. Sobolev, M.N. (1898). Mobilization of land ownership and the new trend of agricultural policy in Germany. Moscow [in Russian].
39. Bilimovich, A.D. (1907). Land management tasks and land management legislation of Russia. Kyiv [in Russian].
40. Pihno, D.I. (1902). The most important needs of agriculture. Kyiv [in Russian].
41. Bilimovich, A.D. (1907). Regarding the book by D.I. Mendeleev "Towards the Knowledge of Russia". Kyiv [in Russian].
42. Levitskiy, V.F. (1906). The agrarian question in Russia, from the point of view of the main trends in the development of the modern national economy. Kharkiv [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 20 жовтня 2023 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.128>

УДК 330.8:001]Бунге

JEL: A11, B13, B30, B31

Гайдай Т.В., доктор економічних наук,
професор кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7413-3936>
e-mail: tgaidai@ukr.net

**М.Х. БУНГЕ – ВИДАТНИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ УЧЕНИЙ,
ПЕДАГОГ ТА ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ-РЕФОРМАТОР
(до 200-річчя від народження)**

У статті представлено значущість постаті М.Х. Бунге в українській історії та розвитку економічної науки. Розкрито основні здобутки вченого-реформатора з позицій сучасності. Показано роль Бунге в розвитку університетської освіти, творчо-критичному розвитку економічної теорії у другій половині XIX ст., розбудові вітчизняної ринкової інфраструктури, науковому обґрунтуванні та практичній імплементації економічних реформ. Формування Київської школи політекономії розкрито в контексті теоретико-методологічної синхронізації вітчизняної економічної теорії з визначальними трендами світової економічної науки, поєднання начал економічного лібералізму та державного інтervenціоналізму в трансформації господарського середовища. Аргументовано унікальність Київської політекономічної наукової школи на основі характеристики її методологічних засад.

Практична діяльність М.Х. Бунге представлена в історичному вимірі суспільних трансформацій. Зокрема, розкрито соціально-ринкову спрямованість економічних реформ, які розробляв і впроваджував М.Х. Бунге. Показано вплив політичних чинників на успішність економічних реформ та їх соціальні результати. Наголошено на ролі економічної науки в суспільному прогресі. Автор представив актуальні застереження М.Х. Бунге щодо соціального популізму та політичного ради-

© Гайдай Т.В., 2023

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2023. Вип. 56

калізму. У підсумку зроблено висновок, що постать і наукова спадщина М.Х. Бунге є ідейним і духовним камертоном сьогодення.

Ключові слова: М.Х. Бунге, інтелектуальна спадщина, економічна освіта та наука у Київському університеті, Київська політекономічна наукова школа, соціально-ринкові реформи, суспільна модернізація.

Gaidai T.

M.H. BUNGE – AN OUTSTANDING UKRAINIAN SCIENTIST, TEACHER AND STATE REFORMER (to the 200th anniversary of the birth)

The article presents the significance of M.H. Bunge in Ukrainian history and the development of economic science. It reveals the main achievements of this reformer from a contemporary perspective. The author demonstrates the role of Bunge in the development of university education, the creative and critical development of economic theory in the second half of the 19th century, the expansion of the Ukrainian market infrastructure, and the scientific justification and practical implementation of economic reforms. The formation of the Kyiv School of Political Economy is discussed in the context of the theoretical and methodological synchronization of Ukrainian economic theory with the defining trends of global economic science, combining the elements of economic liberalism and state intervention in the transformation of the economic environment. The uniqueness of the Kyiv School of Political Economy is argued based on the characterization of its methodological foundations.

The practical activities of M.H. Bunge are presented in the historical dimension of social transformations. In particular, the author reveals the social-market orientation of the economic reforms that Bunge developed and implemented. The influence of political factors on the success of economic reforms and their social outcomes is highlighted. Emphasis is placed on the role of economic science in social progress. The author presents M.H. Bunge's relevant warnings regarding social populism and political radicalism. In conclusion, it is asserted that the figure and scientific legacy of M.H. Bunge serve as an ideological and spiritual compass for today.

Keywords: M.H. Bunge, intellectual legacy, economic education and science at Kyiv University, Kyiv School of Political Economy, socio-market reforms, social modernization.

Сучасний державотворчий поступ України, яка продовжує виборювати свою незалежність, має спиратися на знання власної інтелектуальної спадщини. Йдеться про творче опанування і розвиток здобутків української економічної культури, зокрема наукової економічної думки, відродження кращих наукових, освітніх, модернізаційно-реформаторських та духовних традицій історичного минулого, відновлення та вшанування історичної пам'яті про його видатних представників.

У 2023 р. виповнюється 200 років від народження Миколи Християновича Бунге (1823–1895) – видатного вченого-економіста, педагога і просвітника, професора і ректора Київського університету Св. Володимира, фундатора його наукової слави, державного і громадського діяча-реформатора. Проте за своєю роллю та значенням історична постать М.Х. Бунге виходить далеко за межі своєї епохи – середини та другої половини ХІХ ст. Цивілізаційний вектор та діапазон його наукових інтересів і напрямів науково-практичної діяльності вражає своєю масштабністю, широтою та багатогранністю.

М.Х. Бунге народився 11 листопада 1823 р. у Києві у лютеранській родині відомого лікаря-епідеміолога Християна Георгійовича Бунге. Дід майбутнього вченого Георг-Фрідріх Бунге (1722–1792) був вихідцем зі Східної Пруссії. У Київ перебрався і оселився біля 1750 р., завідував першою в місті приватною аптекою на Подолі, згодом очолив німецьку громаду міста. У 1791 р. рід Бунге отримав почесне громадське визнання – був вписаний у книгу родоводів Київської губернії. Микола Бунге не тільки народився, але прожив більшість свого життя і за заповітом похований у Києві, в Україні, яка стала другою батьківщиною для його роду.

Родина Георга-Фрідріха Бунге була чисельною – вісім синів та чотири дочки. Голова роду не шкодував часу для їх виховання, прищеплюючи нащадкам любов до знань, працьовитість, високі моральні чесноти. Це дало щедрі наслідки – родина подарувала світу талановитих учених, професорів у різних галузях знань, двоє старших синів стали членами-кореспондентами Академії наук. Батько Миколи Бунге, Християн Бунге (1776–1857),

закінчив Петербурзький медико-хірургічний інститут (1796) та Йєнський університет у Німеччині (1798), отримав ступінь доктора медицини.

У батьківській родині Микола Бунге отримав якісну домашню освіту, рано виявивши високі інтелектуальні здібності, працездатність та схильність до мов. У 1841 р. із золотою медаллю закінчив Першу київську гімназію, будучи її кращим учнем від початку до завершення навчання. У 1845 р. успішно закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. Вже у студентські роки його старший наставник Іван Васильович Вернадський зміг прищепити юнаку палкий інтерес до молодого вітчизняних теренах економічної науки, з якою майбутній учений міцно пов'яже своє наступне життя.

М.Х. Бунге – як професор і ректор залишив глибокий слід в історії Київського університету. Він був випускником університету Св. Володимира, його науково-педагогічна діяльність як професора цього освітнього закладу тривала майже три десятиріччя – з початку 1850-х до початку 1880-х років. У 1850 р. у зв'язку з переїздом І.В. Вернадського до Москви для М.Х. Бунге відкрилась вакансія по кафедрі політичної економії та статистики, яку він посів у якості ад'юнкта. Захист М.Х. Бунге у 1852 р. у Київському університеті докторської дисертації «Теорія кредиту», що містила значний внесок у становлення і розвиток вітчизняної теорії фінансів і кредиту, ввів її автора у число визначних вітчизняних економістів свого часу. Після захисту докторської дисертації Бунге того ж року був затверджений у званні ординарного професора університету.

Очоливши на початку 1850-х років кафедру політичної економії та статистики, М.Х. Бунге став фундатором економічної науки в Київському університеті Св. Володимира у відповідальний та визначальний період її становлення. У 1856 р., ще на початку своєї освітньої та наукової економічної кар'єри, він виступив на засідання вченої ради Київського університету з проголошенням своєї першої програмної промови «Про місце, що займає політична економія у системі народної освіти, та про відношення її до практичної діяльності», яка згодом була опублікована окремою працею. У ній ученим було визначено та докладно обґрунтовано вагомий роль і значення, а також магістральні напрями розвитку та практичного застосування політичної економії як відносно нової наукової галузі для господарського розвитку країни.

Проблеми розвитку політичної економії і надалі постійно цікавили М.Х. Бунге. У 1857 р. він друкує «Листи про вивчення політичної економії», у 1858 р. – «Новини політико-економічної літератури». У ці ж роки виходять його статті, присвячені розвитку університетської освіти: «Про устрій навчальної частини у наших університетах» (1858), «Про сучасний напрям російських університетів та про потреби вищої освіти» (1858), «Листи до ректора» (1858).

Плідна науково-педагогічна діяльність М.Х. Бунге у Київському університеті Св. Володимира дозволила йому посісти достойне місце у плеяді видатних університетських педагогів другої половини ХІХ ст. М.Х. Бунге читав розроблені ним самим оригінальні курси лекцій з політичної економії, статистики, поліцейного (адміністративного) права спочатку на історико-філологічному, а з 1869 р. на юридичному факультетах. Як лектор він здобув величезне визнання слухачів надзвичайною змістовністю, логічністю, чіткістю та лаконічністю викладання навчального матеріалу. Жодним предметом студентська молодь не цікавилась у такій мірі, як дисциплінами, які викладав М.Х. Бунге, його лекції відвідували навіть студенти інших факультетів.

За власною ініціативою Бунге *першим в університеті впровадив практичні заняття зі студентами*. За свідченням сучасників, як ученого і педагога його вирізняли такі визначальні риси, як палка любов до науки, фахова компетентність і досвідченість, тісний зв'язок з практикою, високі просвітницькі ідеї та гуманізм, повага до студентської молоді, вміння відчувати у ній все здібне, талановите та сприяти його розвитку. Серед вихованців і послідовників Бунге були видатні вчені, професори Г.М. Цехановецький, Г.Д. Сидоренко, І.І. Патлаєвський, Д.І. Піхно, А.Я. Антонович, І.Т. Тарасов та інші. Науково-педагогічна діяльність М.Х. Бунге мала визначальне значення в історії розвитку університетської освіти та науки, сприяючи перетворенню університету на один з провідних центрів розвитку економічної науки не тільки в Україні, а і в Російській імперії.

М.Х. Бунге *впродовж трьох термінів як ректор очолював Київський університет Св. Володимира* (1859–1862, 1871–1875 та 1878–1880 рр.). У 1859–1862 рр. Бунге вперше очолив Київський університет, ставши в умовах скасування університетського самоуправління ректором за призначенням. Після повернення університетам виборчого права він ще двічі обирався ректором

Київського університету. Це стало красномовним свідченням його заслуженого високого авторитету, визнання і довіри серед колег. Ім'я М.Х. Бунге навечно вписано в історію розвитку цього флагмана вітчизняної освіти і науки. На чолі Київського університету протягом 60–70-х років XIX ст. Бунге відіграв визначну роль у розбудові системи університетської освіти, безпосередню сприяв її реформуванню та демократизації, брав безпосередню участь у розробці нового статуту університетів 1863 р., який сприяв відновленню скасованого у попередні роки університетського самоуправління.

М.Х. Бунге – видатний вітчизняний учений-економіст, чиї наукові заслуги та високий професіоналізм були відзначені обранням дійсним членом Академії наук. Діапазон наукових інтересів Бунге-вченого упродовж усього його життя був надзвичайно широким. Він сприяв започаткуванню в українській економічній думці середини XIX ст. таких фахових наукових економічних галузей, як політична економія, теорія статистики, теорія фінансів, кредиту і грошей, підприємництва, управління та інших. Ученому належать піонерні вітчизняні дослідження в ряді важливих наукових галузей: фінансів та кредиту – «Теорія кредиту» (1852), політичної економії – «Основи політичної економії» (1870), статистики – перший університетський «Курс статистики» (1864–1865) та інші. Слід особливо зауважити, що М.Х. Бунге до останніх років життя залишався вченим широкого, якщо не універсального, економічного спрямування. У галузі економічної теорії М.Х. Бунге поправу вважався сучасниками місіонером європейської науки. Він ніколи не йшов шляхом механічного запозичення «модних» закордонних ідей, а піддавав їх передусім «ретельному аналізу». Бунге шукав придатні для використання конструктивні ідеї «панівних політико-економічних учень», а наявні в них раціональні зерна завжди прагнув адаптувати до умов вітчизняної дійсності. З цих позицій він, як вчений-аналітик, вивчав шляхи сполучення «загального ходу економічного процесу» з «багатоманітними формами дійсності» на вітчизняному ґрунті.

Як учений-політеконом М.Х. Бунге стояв біля витоків вітчизняних теоретичних розробок в цій галузі. На початку свого творчого шляху в 50–60-х роках XIX ст. знаходився під переважаючим впливом ліберально-фритредерських ідей англосаксонської класичної політичної економії, передусім фізіократії та смітіанства, достатньо глибоко сприйняв фундаментальні ідейні засади

та наукові принципи класичної теорії, ставши послідовним прихильником пріоритетного розвитку приватної власності як основи економічної свободи, підтримки конкуренції (здорового економічного суперництва), приватного підприємництва, вільної торгівлі, скасування феодальних перепон капіталістичному розвитку тощо.

У процесі подальшої еволюції зрілі економіко-теоретичні погляди М.Х. Бунге набули ознак ідейної спорідненості з поглядами провідних представників історичного напрямку німецької економічної думки. У 70–90-ті роки XIX ст. учений послідовно пройшов наступну теоретичну еволюцію: творче сприйняття і опанування методології та наукового спадку історичного напрямку економічної думки Німеччини (Ф. Ліст, В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс, Г. Шмоллер та ін.). У подальшому вчений був одним з перших, хто свідомо піднявся до творчо-критичного синтезу раціональних елементів класичного ринкового лібералізму з ідеями національного економічного державництва та соціального реформування німецької політичної економії. І хоч з часом М.Х. Бунге відійшов від беззастережного захоплення англійською класикою, разом з тим він залишився відданим ідеї магістрального ринково-підприємницького розвитку економіки, зберігши назавжди визнання фундаментальних ринкових цінностей як визначального вектору економічного розвитку країни. Навіть у своєму політичному заповіті, «Загробних нотатках», Бунге висловлював глибоке переконання, що саме приватна власність становить передумову для індивідуального розвитку людини, що саме вона вивела людину зі стану рабства і залежності, а ринкова конкуренція є символом свободи особистості.

М.Х. Бунге – *засновник Київської політекономічної наукової школи*, яка на рубежі XIX–XX ст. отримала вітчизняне і світове визнання. Він виплекав і очолив науковий осередок професійно-фахової спільноти економістів-теоретиків – талановитих університетських учених, своїх учнів, послідовників та однодумців – на основі критично-творчого сприйняття провідних напрямів тогочасної світової економічної теорії – класичної політекономії, історичного напрямку, маржиналізму. Цей осередок згодом набув ознак наукової школи і став вагомим рушієм подальшого теоретичного розвитку української економічної теорії другої половини XIX ст.

Представниками започаткованої Бунге наукової школи були його учні та послідовники, видатні вчені Київського університету Д.І. Піхно, А.Я. Антонович, О.Д. Білімович, Є.Є. Слуцький та інші. Визначальною особливістю Київської школи став науковий пріоритет у сприйнятті, популяризації та подальшому розвитку ідей маржиналізму, суб'єктивно-психологічній теорії цінності та теорії граничної корисності. Це значною мірою синхронізувало її розвиток з провідними трендами європейської та світової економічної науки. За визначенням О.Д. Білімовича, з багатьох найбільш важливих питань як економічної теорії, так і економічної політики Київська школа різко розходилась з московською школою російських економістів, марксистською в теорії й народницькою в політиці. Унікальність Київської політекономічної школи полягала у тому, що для свого часу вона була чи не єдиною науковою економічною школою країни, визнаною на Заході.

М.Х. Бунге – *видатний фінансист свого часу* – науковець і практик, засновник вітчизняної фінансової науки та будівничий фінансової системи ринкового типу. «Теорія кредиту» (1852) М.Х. Бунге поряд з іншими численними публікаціями з проблем, кредиту, бюджетної політики, податків, грошей принесла йому авторитет і фахове визнання в галузі фінансів. У 1862 р. Бунге як досвідчений фінансист – теоретик і практик був призначений за сумісництвом управляючим Київською конторою Державного банку. Він зміг вивести її із збиткового стану та зробити прибутковою і зразковою за рівнем організації. На цій посаді Микола Бунге успішно поєднував науково-теоретичні дослідження та викладацько-педагогічну діяльність з господарською практикою. Пізніше, у 1866 р., під час тривалого закордонного відрядження управляючого Державним банком у Петербурзі Бунге тимчасово сам керував банком.

У «київський період» 1860–70-х роках М.Х. Бунге також активно й плідно *сприяв розбудові фінансово-кредитної інфраструктури ринкового типу*, становленню і розвитку приватних акціонерних банків, комерційних кредитних установ. За його ініціативою та особистим сприянням було засновано Київське міське товариство взаємного кредитування (1868 р.); перший у Російській імперії провінційний акціонерний банк – Київський приватний комерційний банк; Біржове товариство (1869 р.), якому він допоміг отримати земельну ділянку та кошти на будівництво будівлі біржі, а також Київський промисловий банк (1871 р.). Сам

же Бунге не мав з цього ніякого зиску, не займався на власну користь ніякою комерційною діяльністю і вважався людиною рідкісної безкорисливості. Поряд з науково-викладацькою та практичною економічною діяльністю Бунге брав активну участь у громадському житті Києва. У 1850-х роках він був секретарем і редактором статистичного і географічного відділів Комісії з опису губерній Київського навчального округу. За багаторічну благодійну роботу на користь міста Київська дума у 1880 р. обрала Миколу Бунге почесним громадянином Києва.

Нарешті, М.Х. Бунге – *видатний вітчизняний ідеолог та практик антифеодального, соціально-ринкового реформування економіки* країни. У середині половині XIX ст. Бунге як визнаний досвідчений фінансист та ідейний прихильник розкріпачення селян брав активну участь у розробці економіко-правових засад антифеодальної та антикріпосницької селянської реформи 1861 р. Зокрема, у підготовці закону про скасування кріпосного права, розробці системи викупних платежів селян за землю, активному сприянні їх зменшенню, організації для цього державного кредиту селянам та заснуванні з цією метою в Петербурзі першого Селянського банку. У 1880–1890-ті роки М.Х. Бунге, володіючи ґрунтовним знанням прогресивного європейського наукового і господарського досвіду, зміг не тільки ідейно здійснити розробку стратегії соціально-економічного реформування економіки, але й безпосередньо очолити її практичну реалізацію на вищих державних посадах – *міністра фінансів* (1881–1886 рр.), а згодом – *голови Комітету міністрів* Російської імперії (1887–1895 рр.). Він був переконаний, і втілював це переконання у власній науковій та державницькій діяльності, що лише творчо-критичне сприйняття цивілізаційних здобутків світового науково-теоретичного та суспільного розвитку в їх гармонійному поєднанні з національно-історичними особливостями може вивести країну на шлях історичного прогресу.

На вищих державних постах М.Х. Бунге як державник-реформатор очолив проведення економічних перетворень, спрямованих на розрив суспільства з феодальним минулим, його поступальний розвиток шляхом створення ринково-підприємницького конкурентного середовища та глибокого реформування соціально-економічних відносин. Саме на цьому шляху він прагнув залучення країни до когорти цивілізованих, економічно розвинутих націй. У складних умовах політичного

консерватизму Бунге неухильно підтверджував цей вибір основними напрямами власної економічної реформаторської діяльності, такими як: розробка основ аграрної реформи 1861 р.; подальше реформуванні аграрних відносин, поступальна ліквідація пережитків феодально-кріпосницької залежності селян у вигляді зниження викупних платежів колишніх кріпосних та переведення їх на обов'язковий викуп (1881 р.); розробка засад державної політики розвитку ринкових відносин та підприємницького середовища; розбудова фінансово-кредитної системи ринкового типу; перебудова постфеодальної податкової системи на ринкових засадах; скасування феодальної подушної податі та перехід до подоходного оподаткування (1880–1890-ті роки); реформування грошової системи, створення передумов грошової реформи С. Вітте; організація перших у країні акціонерних товариств і ощадних кас; розробка перших у Російській імперії нормативно-правових актів фабричного законодавства, трудового права (1882–1886 рр.) тощо.

Проте реалізувати повною мірою свій ідейний та практично-організаційний реформаторський потенціал М.Х. Бунге, на жаль, не зміг, оскільки його перебування на вищих державних посадах припало на 1880–90-ті роки – період реваншу політичної реакції та консерватизму в Російській імперії. Тому державницька діяльність Бунге і як міністра фінансів, і як голови уряду зазнавала постійної протидії вищого імперського профеодального консервативного політичного лобі, яке чинило їй потужний спротив, блокуючи значну частину прогресивних соціально-ринкових, ліберально-демократичних намірів, починань та перетворень реформатора. Зокрема, він віддав багато сил підготовці грошової реформи, яку йому не судилось реалізувати в умовах надзвичайного консервативного спротиву правлячої верхівки. Проте саме Бунге був заданий напрям та створені передумови для подальшої реалізації грошової реформи С.Ю. Вітте, здійснення економічних реформ П.А. Столипіна.

Слід зазначити, що все життя, навіть перебуваючи на державній службі, М.Х. Бунге залишався ученим за покликанням, не припиняв наукової діяльності та активної інтелектуальної практики. У кінця свого життя М.Х. Бунге, вже чотирнадцять років не будучи кабінетним ученим та обіймаючи вищі державні посади у 1880–90-ті роки, продовжував тримати руку на пульсі розвитку економічної науки, розуміючи її визначальну роль для господар-

ської практики. Свідченням цього є видання ним у 1895 р. (в останній рік життя) масштабної праці «Нариси політико-економічної літератури», яка була спрямована на глибоке творче наукове осмислення здобутків світової економічної думки у їх теоретичній різноманітності, глибині та складності. І хоч у неї увійшло написане з даної проблематики у різний час, цю фундаментальну наукову працю публікує нещодавній голова Комітету міністрів, де дає розгорнутий ґрунтовний критично-аналітичний огляд ретроспективи та сучасного стану провідних напрямів світової економічної теорії. Чи кожний прем'єр минулого і сучасності був би у змозі на таку інтелектуальну потугу?

У вступі до цієї праці М.Х. Бунге зазначив, що свідомо обмежився у її написанні теоретичною галуззю, шукаючи, за його словами, відпочинку у роботі думки, яка мала для нього особливу привабливість. При цьому на першій сторінці вступу містяться дивовижні слова автора про те, що під час її написання він «згадував про слухачів», пам'ять про яких йому дорога. Тобто йдеться про роки його власної педагогічної діяльності та дорогу пам'ять про слухачів – університетське студентство. Від цих зворушливих щирих слів віє непідробними демократизмом і людяністю людини, яка здобувши славу і вище визнання, залишилась Педагогом з великої літери, який з теплотою і щирістю згадує тих, кому самовіддано ніс світло наукового знання. І як заповіт науковій молоді, Бунге висловлює власне зріле переконання, що «знання набувається не вірою у догмати теорії, яка видається за щось безсумнівне, а ретельним аналізом явищ, вірними висновками з незаперечних основних положень та обережними узагальненнями».

Проявом великої громадянської відповідальності стало написання М.Х. Бунге наприкінці життя свого роду «політичного заповіту» вищому керівництву країни, відомого як «Загробні нотатки». У них Бунге виклав широку програму майбутніх реформ економіки і суспільства: реформування органів державного управління, адміністративну реформу, реформи місцевого управління, торгово-промислового законодавства, правового регулювання соціальної сфери, трудових відносин тощо. Цей відвертий і не підцензурний твір містив бачення Бунге перспектив подальшого розвитку і процвітання країни. Як реформатор М.Х. Бунге переймався збереженням суспільної стабільності, вбачав реальну загрозу її розхитування у радикальних формах соціалістичному

руху, а тому був їх переконаним ідейним противником. Тому у «Загробних нотатках» Бунге міститься розгорнута ідейна критика соціального популізму як «такого зла, від якого гинуть мораль, обов'язок, свобода, особистість». Але заходами дієвої «боротьби» з ним Бунге вважав здійснення широкого державного реформування соціальної сфери, врахування досягнень у цій галузі розвинутих європейських країн. Він вважав, що для успішної «боротьби» з небезпекою соціалістичного радикалізму «потрібні звичаї, заклади і закони, які б зміцнювали моральний і матеріальний добробут усіх і кожного, як класів, що володіють нерухомим майном, так і робітників». Така позиція видатного вченого і реформатора з відстані історичного часу сприймається не тільки як вкрай передбачлива, але пророча. Проте його далекоглядним порадам і рекомендаціям не судилось бути почутими та реалізованими.

І наостанок, історичний портрет масштабної постаті М.Х. Бунге був би далеко не повним без врахування його непересічних особистісних, людських якостей. У цій іпостасі Микола Бунге є вражаючим взірцем людяності та високих моральних чеснот. Це – люблячий та турботливий син, який роками відмовлявся від вищих державних посад через несприятливість для його матері петербурзького клімату. Це – педагог, який не тільки підтримував обдарованих студентів, а й переймався їх складним матеріальним станом. Будучи ректором, Бунге у 1872 р. провів перше в Російській імперії анкетування студентів, яке показало, що студенти переживають серйозну скруту. Після цього він постійно шукав шляхи допомоги нужденним студентам. Так, з ініціативи Бунге в Київському університеті для обдарованих студентів були засновані приватні іменні стипендії, одна з них його власним коштом, були впроваджені одноразові премії, дітям-сиротам для навчання надавалася фінансова допомога, створювались благодійні фонди для закордонних відряджень. Це – успішний засновник численних приватних комерційних закладів, який за свої установчі послуги місіонерськи-безкорисливо відмовлявся від усіх пропозицій матеріального зиску та участі у прибутках. Це – діючий прем'єр міністр, який зазвичай відмовлявся від пишного посадового почету та демократично користувався звичайною залізницею, їдучи звітувати імператору. Це – вищий державний чиновник, який по-протестантськи залишався надзвичайно скромним в особистому побуті та споживанні, але щедро витрачав вели-

чезні для свого часу кошти на благодійність, ніколи не піддаючи її розголошу. Реальні масштаби його багаторічної благодійної діяльності стали відомі тільки після його смерті. За своїм заповітом Бунге пожертвував на Київський університет 6 тисяч рублів. На відсотки від цієї суми була заснована щорічна премія за найкращу студентську роботу з економічної тематики та дві щорічні грошові допомоги нужденним студентам з відмінним навчанням. У 1910 р. було затверджено положення про заснування ще однієї щорічної стипендії імені М.Х. Бунге для незаможного студента університету. Значущі науково-практичні звершення М.Х. Бунге та його непересічні людські якості здобули йому не тільки заслужене визнання, але й вдячність та глибоку повагу колег, студентства, земляків та співгромадян, чому є багато свідчень сучасників.

Отже, незважаючи на відстань історичного часу, здається, що саме сьогодні постать М.Х. Бунге – місіонера європейської економічної науки на вітчизняних теренах, будівничого та модернізатора університетської освіти, візіонера, ідеолога та очільника прогресивних соціально-ринкових реформ, людини високих духовних цінностей та моральних чеснот – надзвичайно співзвучна і близька вітчизняній сучасності своїми устремліннями та звершеннями, а тому сприймається як ніколи на часі, як ідейний та духовний камертон сьогодення.

Наукові видання, присвячені М.Х. Бунге

1. М. Бунге: сучасний дискурс. Монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2005. 697 с. (Серія «Славетні постаті»). URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/elib/economics_f/bunge_suchasniy_2005.pdf; doi: <https://doi.org/10.1055/s-0036-1573548>.
2. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / [Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін.]; за ред. Л.П. Горкіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозування. Київ: ДУ «Ін-т екон. та прогнозування НАНУ», 2010. Розд. 1.1.2. Ринкова парадигма класиків в інтерпретації М. Бунге та економістів його школи; розд. 1.1.3. Нормативний аспект у політекономічній концепції М. Бунге. С. 49-72.
3. Антонюк С.Н. «Нариси політико-економічної літератури» як результат теоретико-економічних пошуків і узагальнень М.Х. Бун-

- ге – науковця, професора і реформатора. *Вчені записки: наук. зб.* Київ. нац. екон. ун-т; відп. ред. А.Ф. Павленко. 2004. Вип. 6. Київ: КНЕУ. С. 37-41.
4. Базилевич В.Д. Бунге Микола Християнович / Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія: у 3 т. / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України, Держ. навч.-наук. установа «Акад. фін. упр.»; за ред. Т.І. Єфименко. Київ, 2010. Т. 1. С. 89-97.
  5. Бунге Микола Християнович (1823–1895) / В.А. Короткий, О.Д. Рожко, Т.В. Самчук, А.Г. Соломаха / Актові промови в Університеті Св. Володимира: у 3 т.: навч.-метод. посібник / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; упоряд. і авт. вступ. ст.: В.А. Короткий (кер. авт. кол.), О.Д. Рожко, Т.В. Самчук, А.Г. Соломаха; за ред. Л.В. Губерського. Київ: Кандиба Т.П., 2019. Т. 2: 1855–1876. С. 61.
  6. Бурячок О. Генезис сучасних наукових досліджень, присвячених державно-правовим поглядам М.Х. Бунге. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 4. С. 114-117.
  7. Василик О.Д., Бойко Є.М., Онищук Я.В. Микола Християнович Бунге: фінансист, педагог, державний діяч. *Фінанси України*. 2004. № 5. С. 17–23.
  8. Вернигора Л. Місце М. Бунге в розвитку вітчизняної економічної думки другої половини XIX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2006. № 84. С. 34-37.
  9. Винниченко І., Винниченко Р. Німці в історії Київського університету (XIX – половина XX ст.) = Deutsche in der Geschichte der Kyjiwer Universität (19. Jhd. bis zur ersten Hälfte des 20. Jhd.). Київ: Геопринт, 2009. С. 31, 135-137. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008569>.
  10. Винниченко І. Німці в Україні: біобібліогр. довід. / Ін-т дослідж. діаспори. Київ: Геопринт, 2011. С. 58-59. (Серія «Діаспори в Україні»).
  11. Гайдай Т.В. Поєднання наукових традицій в умовах становлення вітчизняної економічної теорії другої половини XIX ст.: феномен М.Х. Бунге. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2006. Вип. 84. С. 12-16.
  12. Гайдай Т.В., Кудлак В.Я. М.Х. Бунге як теоретик і практик ринкового реформування вітчизняної фінансової системи у другій половині XIX ст. *Банківська справа*. 2006. № 3. С. 13-25.
  13. Гайдай Т.В. Видатний вітчизняний учений та реформатор: М.Х. Бунге. *Вища школа*. 2005. № 4. С. 72-77.
  14. Горкіна Л.П. Уроки минулого: погляди М. Бунге на генезис і завдання економічної теорії та економічної політики держави. *Вісник Української Академії державного управління при Президентові України*. 2003. № 4. С. 17-189.
  15. Горкіна Л.П. Від М. Бунге до М. Тугана-Барановського: еволюція поглядів на теорію розподілу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 193-211.
  16. Гражевська Н.І. М.Х. Бунге про роль та функції держави в трансформаційній економіці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2006. № 84. С. 21-24.
  17. Гринчуцький В.І., Пиндус Т.Б. Роль М.Х. Бунге у проведенні фінансових реформ в Російській імперії (наприкінці XIX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 245-253.
  18. Жила Т.В. Теоретичні засади соціального напрямку економічної думки України в дослідженнях М. Бунге. *Інвестиції: практика та досвід*. 2009. № 18. С. 31-34. URL: <http://www.investplan.com.ua/?n=18&y=2009>.
  19. Запара М.І. М.Х. Бунге – почесний член Університету Св. Володимира. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 7-10.
  20. Злупко С. Засновник київської школи в політичній економії: [про М. Бунге] / С. Злупко. Персоналії і теорії української економічної думки. Львів: Євросвіт, 2002. С. 109-113.
  21. Калінцева О.Ю., Калінцев Ю.О. Життя і діяльність Миколи Християновича Бунге в Україні. Київ, 1998. 36 с.
  22. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті: довідково-біографічне вид. / редкол.: Скопенко В.В. (голова), авт.-упоряд. О. Матвійчук, Н. Струк. Київ: Світ успіху, 2005. С. 123.
  23. Кудлак В.Я. Основні аспекти ринкових реформ видатного вітчизняного вченого-економіста та державного діяча М.Х. Бунге (кінець XIX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 70-82. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9296/07-Kudlak.pdf>.
  24. Кудлак В.Я. Теорія та практика ринкового реформування в економічній спадщині М.Х. Бунге: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. 250 с.

25. Кудлак В.Я. Еволюція економічних поглядів М. Бунге у контексті парадигмального розвитку економічної теорії другої половини XIX століття. *Актуальні проблеми економіки*. 2005. № 8. С. 3-8.
26. Кудлак В., Кудлак Г. Ринкові реформи М.Х. Бунге на посаді Міністра фінансів Російської імперії (кінець XIX ст.). *Галицький економічний вісник*. 2009. № 1. С. 100-108. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/273>.
27. Кудлак В.Я. Роль соціального чинника у реформаторській діяльності М.Х. Бунге. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 1 (55). С. 21-25.
28. Курбет О.П. Ідеї державного регулювання економіки у науково-практичному доробку М.Х. Бунге. *Економіка та підприємництво*. 2012. Вип. 29. С. 45-53. URI: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16778>.
29. Лопух К.В. Теорія кредиту у науковій спадщині М. Бунге: практичний аспект. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 72-86. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.072>.
30. Мойсієнко В.М. Ліберальні ідеї в теоретичній спадщині та реформаторській діяльності М.Х. Бунге. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 32-36. URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrasel_2005_9_12.
31. Небрат В.В. Вклад М.Х. Бунге у розвиток теорії грошей, кредиту та кредитно-грошового обігу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 253-264.
32. Небрат В. Теоретичні погляди М.Х. Бунге у контексті розвитку світової економічної думки. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2006. № 84. С. 56-59.
33. Небрат В.В. Бунге Микола Християнович. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 3: Історія державного управління / наук.-ред. колегія: А.М. Михненко (співголова), М.М. Білинська (співголова) та ін. 2011. С. 54-57.
34. Олексенко Р.І. Філософська рефлексія розвитку ринкового господарства в Україні у XIX-XX століттях у поглядах М. Бунге. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 15. С. 105-107.
35. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Аграрне питання в теорії та практиці управлінської діяльності М. Бунге: фінансово-правовий аспект. *Український селянин: зб. наук. пр.* / НАН України, Ін-т історії

- України НАН України, Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького; [редкол.: С.В. Корновенко (відп. ред.) та ін.]. 2020. Вип. 23. С. 35-41. Черкаси. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrasel_2020_23_7.
36. Петренко А.Г. М.Х. Бунге – педагог, учений, державний діяч. *Українська економічна і політична думка XIX–XX ст.*: Збірник наукових праць викладачів кафедри економічної теорії та політології. Вип. IV / Укл.: О.М. Гончаренко, М.О. Городецька, В.В. Єфремов та ін. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. С. 46-51. URL: http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/244/1/66_Ukrainska_ekonjmichna_dumka.PDF.
37. Самойленко О. Наукова та педагогічна діяльність М.Х. Бунге. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 132-136. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2004_16_24.pdf.
38. Супрун Н.А., Литвин Л.М. М.Х. Бунге: педагог, організатор та новатор освітянського процесу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2012. Вип. 45. С. 246-258.
39. Фицик Л.А. Основні напрями економічних реформ М. Бунге у 80–90-х роках XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 6. Ч. 3. С. 126-130.
40. Юрченко О. Розвиток засад поліцейського права у працях і діяльності Миколи Бунге. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 2(14). С. 74-82.

References

1. M. Bunge: Modern discourse. (2005). Monograph. The "Glorious figures" / Ed. V.D. Basilevich. Kyiv. Retrieved from http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/elib/economics_f/bunge_suchasny_2005.pdf; doi: <https://doi.org/10.1055/s-0036-1573548> [in Ukrainian].
2. Retrospective of market transformations in Ukraine: modern discourse. (2010) / [L.P. Gorkina, S.O. Bila, V.V. Nebrat, etc.]; Ed. L.P. Gorkina; NAS of Ukraine, Inst. and forecasting. Kyiv: State Institution "Inst. and NASU forecasting", Sec. 1.1.2: The market paradigm of classics in the interpretation of M. Bunge and the economists of his school; section. 1.1.3: The normative aspect in the political economic concept of M. Bunge, (pp. 49-72) [in Ukrainian].
3. Antonyuk, S.N. (2004). "Essays on Political and Economic Literature" as a result of theoretical and economic searches and generalizations of M.H. Bunge is a scientist, professor and reformer.

- Vcheni zapysky: nauk. zb. - Notes: Sciences. Coll.* Kyiv. Nat. ECON. University; Ans. ed. A.F. Pavlenko, 6, 37-41. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
4. Bazylevych, V.D. (2010). Bunge Nikolai Christian / Finance. Budget. Taxes: national and international terminology: in 3 volumes / Institute. Economics and International. relations of NAS of Ukraine, State. teaching science. The Academic Institution. Finn. Upr. Vol. 1, 89-97. Kyiv [in Ukrainian].
  5. Bunge Mykola Khristianovich (1823-1895). (2019) / V.A. Korotkyy, O.D. Rozhko, T.V. Samchuk, A.G. Solomakh / Act of Speeches at St. Vladimir University: in 3 volumes: teaching method. manual / Kyiv. Nat. Univ. Taras Shevchenko. Kyiv: Kandyba T.P., Vol. 2: 1855-1876, 61 [in Ukrainian].
  6. Buryachok, O. (2012). Genesis of modern scientific researches dedicated to the state-legal views of M.H. Bunge. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo - Entrepreneurship, economy and law*, 4, 114-117 [in Ukrainian].
  7. Vasylyk, O.D., Boyko, E.M., Onyshchuk, Ya.V. (2004). Nikolai Bunge: financier, teacher, statesman. *Finansy Ukrayiny - Finances of Ukraine*, 5, 17-23 [in Ukrainian].
  8. Vernygora, L. (2006). The place of M. Bunge in the development of domestic economic thought of the second half of the nineteenth century. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*, 84, 34-37 [in Ukrainian].
  9. Vynnychenko, I., Vynnychenko, R. (2009). Germans in the history of Kyiv University (XIX - half of the XX century). Kyiv: Geoprint, (pp. 31, 135-137). Retrieved from <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/ukr0008569> [in Ukrainian].
  10. Vynnychenko, I. (2011). Germans in Ukraine: biobibliogr. argument. / Inst. Diaspora. Kiev: Geoprint, (pp. 58-59). (Series "Diaspora in Ukraine").
  11. Gaidai, T.V. (2006). The combination of scientific traditions in the conditions of formation of domestic economic theory of the second half of the nineteenth century: the phenomenon of M.H. Bunge. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*. 84, 12-16 [in Ukrainian].
  12. Gaidai, T.V., Kudlak, V.Ya. (2006). M.H. Bunge as a theorist and practitioner of market reform of the domestic financial system in the second half of the nineteenth century. *Bankivska sprava - Banking*, 3, 13-25 [in Ukrainian].
  13. Gaidai, T.V. (2005). Prominent domestic scientist and reformer: M.H. Bunge. *Vyshcha shkola - High school*, 4, 72-77 [in Ukrainian].
  14. Gorkina, L.P. (2003). Lessons of the past: M. Bunge views on Genesis and the tasks of economic theory and economic policy of the state. *Visnyk Ukrayinskoyi Akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny - Bulletin of the Ukrainian Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 4, 179-189 [in Ukrainian].
  15. Gorkina, L.P. (2008). From M. Bunge to M. Tugan-Baranovsky: the evolution of views on the theory of distribution. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 41, 193-211 [in Ukrainian].
  16. Grazhevska, N.I. (2006). M.H. Bunge about the role and functions of the state in a transformation economy. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*, 84, 21-24 [in Ukrainian].
  17. Grynchutsky, V.I., Pyndus, T.B. (2005). The role of M.H. Bunge in financial reforms in the Russian Empire (at the end of the nineteenth century). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 37-38, 245-253 [in Ukrainian].
  18. Zhyla, T.V. (2009). Theoretical principles of social direction of economic thought of Ukraine in research by M. Bunge. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*, 18, 31-34. Retrieved from <http://www.investplan.com.ua/?n=18&y=2009> [in Ukrainian].
  19. Zapara, M.I. (2002). M.H. Bunge is an honorary member of St. Vladimir University. *Ukrayinskyi selyanyn - Ukrainian peasant*, 6, 7-10 [in Ukrainian].
  20. Zlupko, S. (2002). The founder of the Kiev school in political economy: [about M. Bunge] / S. Zlupko. Personalities and theory of Ukrainian economic thought. Lviv: European Svit, (pp. 109-113) [in Ukrainian].
  21. Kalintseva, O.Yu., Kalintsev, Yu.O. (1998). Nikolai Kristianovich Bunge life and activity in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
  22. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Unforgettable figures: reference and biographical species. (2005) / ed.: Skopenko V.V. (chairman), auth. O. Matviychuk, N. Struk. Kyiv: World of Success [in Ukrainian].
  23. Kudlak, V.Ya. (2007). The main aspects of market reforms of a prominent domestic scientist-economist and statesman

- M.H. Bunge (end of XIX century). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 39-40, 70-82. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9296/07-Kudlak.pdf> [in Ukrainian].
24. Kudlak, V.Ya. (2008). Theory and practice of market reform in the economic heritage of M.H. Bunge: dis. ... Candidate of Economics. Sciences: 08.00.01 / Taras Shevchenko Kyiv National University. Kyiv [in Ukrainian].
  25. Kudlak, V.Ya. (2005). The evolution of M. Bunge economic views in the context of paradigm development of economic theory of the second half of the nineteenth century. *Aktualni problemy ekonomiky - Actual problems of economy*, 8, 3-8 [in Ukrainian].
  26. Kudlak, V., Kudlak, G. (2009). Market reforms Bunge as Minister of Finance of the Russian Empire (end of the nineteenth century). *Halyskyi ekonomichnyi visnyk - Galician Economic Bulletin*, 1, 100-108. Retrieved from <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/273> [in Ukrainian].
  27. Kudlak, V.Ya. (2006). The role of the social factor in the reform activity of M.H. Bunge. *Aktualni problemy ekonomiky - Actual problems of economy*, 1 (55), 21-25 [in Ukrainian].
  28. Kurbet, O.P. (2012). Ideas of state regulation of economy in the scientific and practical work of M.H. Bunge. *Ekonomika ta pidpryyemnytstvo - Economics and entrepreneurship*, 29, 45-53. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16778> [in Ukrainian].
  29. Lopukh, K. (2019). Theory of Credit in M. Bunge scientific heritage: a practical aspect. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 52, 72-86. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.072> [in Ukrainian].
  30. Moisienko, V.M. (2005). Liberal ideas in theoretical heritage and reform activity of M.H. Bunge. *Ukrayinskyi selyanyn - Ukrainian peasant*, 9, 32-36. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/UkrSel_2005_9_12 [in Ukrainian].
  31. Nebrat, V.V. (2005). Deposit M.H. Bunge in the development of the theory of money, credit and monetary circulation. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 37-38, 253-264 [in Ukrainian].
  32. Nebrat, V. (2006). Theoretical views of M.H. Bunge in the context of the development of world economic thought. *Visnyk Kyyivskoho*

- natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of Kyiv National University. Taras Shevchenko. Series: Economics*, 84, 56-59 [in Ukrainian].
33. Nebrat, V.V. (2011). Bunge Nikolai Christian. Encyclopedia of Public Administration: in 8 volumes / Nat. Acad. State. UPR. under the President of Ukraine; scientific-ed. College: Yu.V. Kovbasyuk (head) and others. Kyiv: NADU, Vol. 3: History of Public Administration / Scientific Ed. College: A.M. Mikhnenko (co-chair), M.M. Bilinskaya (co-chair) and others, (pp. 54-57) [in Ukrainian].
  34. Oleksenko, R.I. (2017). Philosophical reflection of market economy development in Ukraine in the nineteenth and twentieth centuries in the views of M. Bunge. *Aktualni problemy filosofiyi ta sotsiologiyi - Actual problems of philosophy and sociology*, 15, 105-107 [in Ukrainian].
  35. Pasichnyk, N.O., Rizhnyak, R.Ya. (2020). Agrarian issue in the theory and practice of managerial activity M. Bunge: financial and legal aspect. *Ukrayinskyi selyanyn - Ukrainian peasant / NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, Cherkasy. State. Univ. Bohdan Khmelnytsky; [ed.: S.V. Kornovenko (ed.), Etc.]. Iss. 23, (pp. 35-41). Cherkasy. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/UkrSel_2020_23_7 [in Ukrainian].*
  36. Petrenko, A.G. (2009). M.H. Bunge - teacher, scientist, statesman. *Ukrayinska ekonomichna i politychna dumka XIX-XX st.: Zbirnyk naukovykh prats vykladachiv kafedry ekonomichnoyi teorii ta politolohiyi - Ukrainian economic and political thought of the nineteenth and twentieth centuries: Collection of scientific works of teachers of the Department of Economic Theory and Political Science / incl.: O.M. Goncharenko, M.O. Gorodetska, V.V. Efremov and others. Nizhyn: Publishing House of NDU. M. Gogol. Iss. 4, 46-51. Retrieved from http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/244/1/66_Ukrainska_ekonjmichna_dumka.PDF [in Ukrainian].*
  37. Samoilenko, O. (2004). Scientific and pedagogical activity M.H. Bunge. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy - Ethnic history of the peoples of Europe*, 16, 132-136. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2004_16_24.pdf [in Ukrainian].
  38. Suprun, N.A., Lytvyn, L.M. (2012). M.H. Bunge: educator, organizer and innovator of pedagogical process. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 45, 246-258 [in Ukrainian].
  39. Fytsyk, L.A. (2016). The principal directions of the economic reforms implemented by M. Bunge during the 80–90-s of the XIX-th

century. *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu - Scientific Bulletin of Uzhgorod National University*, 6, 3, 126-130 [in Ukrainian].

40. Yurchenko, O. (2010). Development of the principles of police law in the works and activities of Mykola Bunge. *Visnyk Akademiyi upravlinnya MVS - Bulletin of the Ministry of Internal Affairs Academy*, 2(14), 74-82 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14 жовтня 2023 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.150>

УДК 330.8+305-055.2

JEL: A11, J310, N300

Лопух К.В., кандидат економічних наук, доцентка кафедри економічної теорії, макро- та мікроекономіки Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4143-0309>
Researcher ID: ABV-3537-2022
e-mail: kseniia.lopukh.312@gmail.com

**ЖІНКИ ПЕРЕМАГАЮТЬ: КЛАУДІА ГОЛДІН –
ЛАУРЕАТКА ПРЕМІЇ З ЕКОНОМІЧНИХ НАУК ПАМ'ЯТІ
АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ 2023 РОКУ**

Стаття присвячена висвітленню основних біографічних подій та наукового внеску американської економічної історикі, професорки Гарвардського університету Клаудії Голдін на основі аналізу її ключових наукових робіт. Цього року вона була нагороджена Премією у галузі економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля за вагомі наукові досягнення у вивченні ключових причин гендерних відмінностей на ринку праці. Лауреатка вперше надала вичерпні, науково обґрунтовані свідчення про зміни у заробітній платі жінок та їхню участь на ринку праці США протягом двох століть, які до цього були майже невідомими. Використовуючи історико-економічний аналіз, К. Голдін показала, що незважаючи на технологічний розвиток, економічне зростання та збільшення частки зайнятих жінок у ХХ столітті, протягом тривалого періоду розрив у доходах між жінками та чоловіками майже не зникав. Разом з тим, рівень освіти жінок постійно зростає, і в більшості країн з високим рівнем доходу він зараз значно вищий, ніж у чоловіків. К. Голдін у своїх дослідженнях продемонструвала, що крім освіти, доступ жінок до протизаплідних препаратів відіграв важливу роль у прискоренні революційних змін, що давали нові можливості жінкам для планування кар'єри, шлюбу та родини.

К. Голдін змогла пояснити, що більша частина гендерного розриву в доходах до 1980-х років була викликана відмінностями

між жінками і чоловіками в освіті та виборі професії. Особливо ситуація змінювалася, коли жінки виходили заміж і не поверталися на ринок праці. Тому основну увагу у своїх дослідженнях гендерної нерівності в оплаті праці К. Голдін приділила аналізу поведінки заміжніх жінок і змін у їхніх доходах у зв'язку із заміжжям. Таким чином, дослідниця довела, що нерівність у доходах у сімейних парах (жінки і чоловіка) на сучасному етапі все одно існує, навіть якщо обоє мають високооплачувану роботу або займаються однією професією. Ця різниця у доходах виникає в основному з народженням першої дитини.

Ключові слова: Клаудія Голдін, економічна історія, гендерний розрив, зайнятість жінок, батьківство, «ненаситна робота».

Lopukh K.

WOMEN WINNING: CLAUDIA GOLDIN AWARDED BY SVERIGES RIKSBANK PRIZE IN ECONOMIC SCIENCES IN MEMORY OF ALFRED NOBEL 2023

The article highlights the main autobiographical events and scientific contribution of the American economic historian, Harvard University professor Claudia Goldin. This year, she has been awarded the Alfred Nobel Memorial Prize in Economic Sciences for significant scientific achievements in explaining essential causes of gender differences in the labor market. For the first time, the laureate has provided comprehensive evidence of changes in women's wages and their participation in the US labor market over two centuries, which previously were largely unknown. Using historical and economic analysis, C. Goldin showed that despite technological development, economic growth and an increase in the share of employed women in the 20th century, the income gap between women and men almost did not disappear over a long period. However, women's educational attainment has steadily increased, and in most high-income countries, it is now significantly higher compared with men. In her research, she demonstrated that, in addition to education, women's access to contraceptives played a crucial role in accelerating revolutionary changes that provided new opportunities for career, marriage, and family planning.

C. Goldin explained that most of the gender gap in income before the 1980s was caused by differences in education and career choices between women and men. Exceptionally, the situation changed when women got married and did not return to the labor market. Therefore, in her research on gender pay inequality, C. Goldin focused on analyzing

the behavior of married women and changes in their incomes during marriage. Thus, the researcher proved that income inequality in married couples (woman and man) still exists, even if they both have high-paying jobs or are engaged in the same profession. This difference in income occurs mainly with the birth of the first child.

Keywords: Claudia Goldin, economic history, gender gap, employment of women, parenthood, «greedy work».

За традицією, щорічно у жовтні Королівська Шведська Академія Наук оголошує лауреатів Нобелівської премії у різних галузях наукової діяльності, серед них – економічна наука. Цього року лауреаткою премії у галузі економіки стала Клаудія Голдін, американська економістка, професорка Гарвардського університету, «за поглиблення нашого розуміння наслідків виходу жінок на ринок праці». Таким чином, вона стала третьою жінкою в історії вручення премії і першою, яка отримала її індивідуально.

Присудження премії економістці важливе тим, що, по-перше, її дослідження є історико-економічним, яке охоплює 200 років в американській історії; по-друге, авторка аналізує саме зайнятість жінок у різні історичні періоди і під впливом різних факторів (різниця у заробітній платі, кар'єрні можливості, вплив шлюбу та появи першої дитини, технологій та наявності/відсутності вищої освіти тощо); по-третє, авторка виявила непрямі, але визначальні причини існування гендерного розриву в оплаті праці на основі аналізу неекономічних факторів, як-от проблема балансування розподілу сімейних обов'язків у стосунках і догляду за дітьми та розвиток кар'єри. У кого в родині має бути більше обов'язків, якщо обоє з батьків працюють і займаються кар'єрою? Існування цього проблемного питання Голдін пояснює «ненаситністю роботи» («greedy work») [1, с. 40], що відображає проблему нерівності в сімейній гетеросексуальній парі, і як наслідок, спричиняє до гендерної нерівності в оплаті праці. Тож Клаудія Голдін вперше ретроспективно дослідила зміни у розмірі доходів американських жінок та наслідків участі жінок на ринку праці за більш ніж 200 років та відстежила еволюцію гендерного розриву в оплаті праці серед жінок та чоловіків, продемонструвавши, як і чому гендерні відмінності в доходах і рівнях зайнятості змінювалися з часом.

Клаудія Дейл Голдін народилася у 1946 р. у Нью Йорку. Ступінь бакалавра отримала у Корнельському університеті, а ступінь магістра – у Чиказькому університеті. Після отримання ступеня магістра вступила до аспірантури Чиказького універси-

тету, де спочатку планувала досліджувати промислові організації, але згодом дещо змінила об'єкт дослідження, предметно ознайомившись з економікою праці, яку викладав Гері Беккер, нобелівський лауреат з економіки 1992 р. Вагомий вплив на формування наукових інтересів Голдін мав Роберт Фогель, історик економіки, її науковий керівник та лауреат премії імені Альфреда Нобеля з економіки 1993 року. Данину поваги вона віддала своєму наставнику в одній зі статей, присвяченій йому та Дагласу Норту за їхній внесок у розвиток нової економічної історії (кліометрії) [2].

У 1974 р. Фогель працював над дослідженням економіки рабства у США, а Голдін паралельно досліджувала пов'язану тему існування рабства у американських містах. Під час цієї роботи Голдін звернула увагу на вищий рівень зайнятості темношкірих жінок порівняно з кількістю зайнятих білих жінок у період від Реконструкції Півдня (1865–1877 рр.) до середини ХХ століття. Результатом цього дослідження стала публікація у 1976 р. першої книги (її дисертація) за темою «Рабство у містах Американського Півдня, 1820–1860: кількісна історія» («Urban Slavery in the American South, 1820–1860. A quantitative History»). Ступінь доктора філософії з економіки Голдін отримала у 1972 р. у Чиказькому університеті.

У 1970–80-х роках розвиток її кар'єри як професорки був пов'язаний з Принстонським університетом та Університетом Пенсильванії. З 1990 року вона стала першою жінкою – штатною професоркою – економічного факультету Гарвардського університету.

Свою наукову та викладацьку діяльність майбутня нобеліантка поєднувала з багатьма іншими активностями. Так, у 1984–1988 рр. вона була редакторкою Журналу з економічної історії (Journal of Economic History). У 1989–2017 рр. – директорка Програми розвитку американської економіки Національного бюро економічних досліджень (NBER). Клаудія Голдін також очолювала Американську економічну асоціацію (the American Economic Association) у 2013 р. та була президенткою Асоціації економічної історії (the Economic History Association) у 1999–2000 рр. Вона є членкинею Національної академії наук (the National Academy of Sciences) та Американського філософського товариства (the American Philosophical Society), а також членом Американської академії політичних і соціальних наук (the American Academy of

Political and Social Science), Американської академії мистецтв і наук (the American Academy of Arts and Sciences), Товариства економістів праці (the Society of Labor Economists), Економетричного товариства (the Econometric Society) та Кліометричного товариства (the Cliometric Society). Діяльність науковиці відзначена численними нагородами. Зокрема у 2009 р. Клаудія Голдін одержала Премію Мінцера за значний внесок у розвиток економіки праці; 2016 р. стала лауреаткою престижної премії IZA з економіки праці; 2019 р. отримала міжнародну премію за вагомий внесок у розвиток економічної науки (BBVA Frontiers in Knowledge award); 2020 р. – лауреатка престижної Премії Неммерса у галузі економічних наук (Nemmers Prize in Economics). Сьогодні Клаудія Голдін є однією з 10-ти найбільш впливових жінок-економісток у світі.

У 1970-х роках Голдін розпочала серію досліджень, які були присвячені різним вимірам, показникам і чинникам участі жінок у робочій силі США впродовж 200 років. У 1977 р. вийшла її стаття під назвою «Участь жінок у робочій силі: походження відмінностей між темношкірими і білими, 1870–1880» [3], яка стала серйозним внеском до аналізу участі жінок на ринку праці за ознакою раси. Це дослідження показало, що расова приналежність є дуже важливою для пояснення відмінностей участі жінок у робочій силі. Маючи дітей та зберігаючи трудовий дохід сім'ї, темношкірі жінки працювали більше порівняно з білими жінками. Відображені у статті результати вказували на те, що самі по собі економічні та демографічні відмінності не могли повністю пояснити показники участі темношкірих і білих жінок у робочій силі. Більш вірогідним, на думку авторки, було те, що ці відмінності потрібно відносити до непрямой спадщини рабства.

Певний період часу Голдінг займалася економічною історією та вивчала економіку американського Півдня та історію афроамериканців, кількісну соціальну історію та економіку сім'ї. Вже тоді авторка почала звертати увагу на роль темношкірих заміжніх жінок після емансипації. Працюючи над проблематикою економіки сім'ї, Голдін зосереджувалася на аналізі сімейних рішень наприкінці ХІХ – початку ХХ століть щодо зайнятості та освіти; коли діти залишають родину; умови проживання сім'ї тощо. У 1998 р. у своєму автобіографічному есе «Економіст – як детектив», Голдін писала: «Приблизно у 1980 році я зрозуміла, що щось випускаю з уваги. Я не помічала члена родини, який підда-

ється найбільшим змінам у довгостроковій перспективі – дружину та матір. Я їх не помічала, оскільки в архівах / ресурсах / історичних джерелах вони залишалися непоміченими. У даних завжди містилася інформація тільки про молодих та самотніх жінок, або жінок, які овдовіли. Але жінки майже «зникали» з архівних джерел після того, як одружувалися, оскільки вони не виробляли товари та послуги в секторах, які були або будуть частиною ВВП [4, с. 5]. Цей період ознаменувався виходом низки статей авторки, що свідчили про формування стійкого наукового інтересу до історико-економічного аналізу ролі жінок на ринку праці у різному соціальному статусі: «Робота та заробітна плата одиноких жінок» (1980) [5], «Історична еволюція жіночих функцій і професій» (1984) [6], «Економічний статус жінок у ранній республіці: кількісні докази» (1986) [7], «Участь заміжніх жінок у трудовій діяльності протягом життєвого циклу: історичні дані та значення» (1989) [8].

У 1990 р. Голдін публікує першу книгу на тему жіночої праці та існування ґендерного розриву протягом значного періоду часу – «Розуміння ґендерного розриву: економічна історія американських жінок» (1990) [24]. У ній вона показала, що історія ґендерного розриву в оплаті праці характеризується не постійним прогресом, а чіткими періодами, коли розриви зменшувалися, зокрема на початку XIX століття у зв'язку із механізацією праці (індустріалізацією), на початку XX століття – з розвитком канцелярської роботи, а в 1980-х роках – із підвищенням рівня освіти жінок.

Ця ідея знайшла своє продовження у статті 1995 р. «U-подібна функція жіночої робочої сили в економічному розвитку та економічній історії» [9]. Голдін дослідила, що участь жінок на ринку праці не мала висхідної тенденції протягом усього цього періоду, а натомість утворювала U-подібну криву. Участь заміжніх жінок зменшилася з переходом від аграрного до індустріального суспільства на початку XIX століття, але потім почала збільшуватися із зростанням сфери послуг на початку XX століття. Голдін пояснила цю закономірність як результат структурних змін та еволюції соціальних норм щодо жіночих домашніх та родинних обов'язків (рис. 1) [22].

До того, як Голдін опублікувала свою новаторську книгу, дослідники в основному вивчали дані за XX століття і дійшли висновку, що існує чіткий позитивний зв'язок між економічним зростанням і кількістю жінок, які працюють за наймом. Тобто, за

поступового зростання економіки все більше жінок працювали. Однак, оскільки дані за попередні століття майже не вивчалися, цей зв'язок залишався неясним протягом тривалого періоду часу.

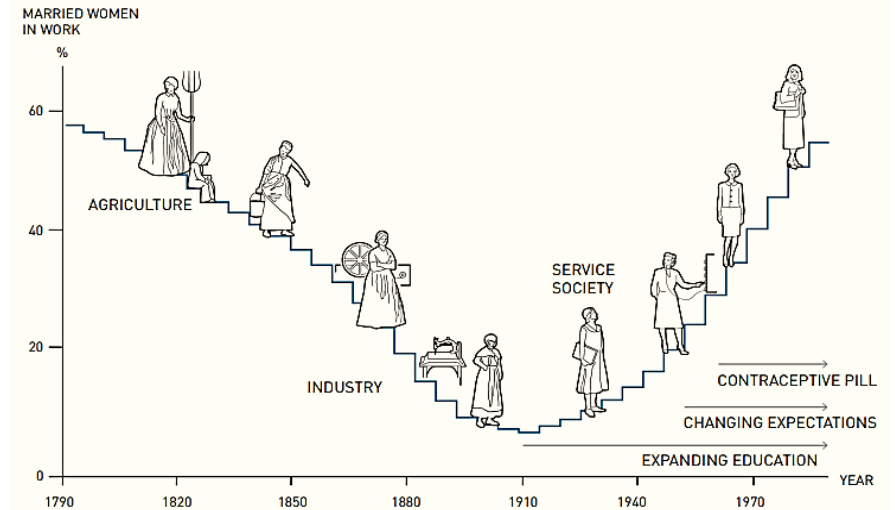

Рис. 1. Участь заміжніх жінок на ринку праці США протягом 200 років
Джерело: Johan Jarnestad / The Royal Swedish Academy of Sciences.

Першим спостереженням Голдін було те, що рівень зайнятості жінок в існуючих джерелах часто вказувався неправильно. Наприклад, у переписах населення та державних архівах професію жінок позначали як «дружину», але навіть якщо вони були заміжні, це не означало автоматично, що вони не виконують іншої роботи, окрім домашньої. Здійснивши низку історичних досліджень із використання робочого часу, промислової статистики та переписів, Голдін встановила, що наприкінці 1890-х років частка жінок у робочій силі США була значно більшою, ніж це було відображено в офіційній статистиці.

Відкривши дані аж до кінця XVIII століття, вона також змогла продемонструвати новий історичний факт: до підйому індустріалізації у XIX столітті жінки частіше брали участь у робочій силі. Однією з причин цього було те, що індустріалізація ускладнила багатьом заміжнім жінкам можливість працювати вдома й таким чином поєднувати роботу та родину. Голдін задокументувала це

в інноваційний спосіб, використовуючи дані понад десяти тисяч жінок, які були головами домогосподарств у Філадельфії XVIII століття. Голдін показала, що багато незаміжніх жінок були зайняті на виробництві в індустріальну епоху (у деяких американських штатах до 40% усіх молодих жінок працювали в промисловості), проте загальна кількість жінок у робочій силі зменшилася.

Таким чином, Голдін розробила історичну модель участі жінок у робочій силі США, яку описала за допомогою U-подібної кривої для двохсотлітнього періоду з кінця XVIII століття. Враховуючи, що протягом цього періоду економічне зростання було стабільним, крива Голдін показала, що немає історично послідовного зв'язку між участю жінок на ринку праці та економічним зростанням.

Важливе місце у наукових дослідженнях Голдін посідає історія освіти. Вивчення цієї сфери стало для економістки одним із визначальних факторів більш глибокого розуміння та, у подальшому, обґрунтування гендерної нерівності, зокрема в оплаті праці серед жінок і чоловіків протягом XX століття. Голдін згадує: «Після роботи над історичними аспектами безробіття, сезонності, заощаджень, імміграційних обмежень і нерівності в доходах я вирішила вивчити історію освіти у XX столітті. Коли я була аспіранткою у Чикаго, Гері Беккер сказав нам, що, хоча віддача від освіти була високою, вона, мабуть, була ще вищою до 1940 р., коли рівень освіти стрімко зростав. Але справа була в тому, що лише у 1940 р. під час переписів населення у США почали вносити інформацію про освіту чи доходи. Свідчень про період до 1940 р. майже не було» [4, с. 13]. І вона знову розпочала свою роботу «детектива».

Досліджуючи зміни у трансформації освіти США (загальної, середньої та вищої), вона виявила, що зміни, які відбулися в середній освіті з 1910 по 1940 рік, були значно швидшими, ніж у двох інших рівнях. Голдін вирішила проаналізувати розширення підтримки освіти на державному рівні та визначити сили, які спричинили ці надзвичайні зміни, оскільки вони вплинули на розвиток економіки США у XX столітті. Так, у статті «Як Америка закінчила середню школу: 1910–1960» (1994) авторка проаналізувала роль освіти в економічному зростанні різних американських штатів. Ті, в яких була потужно розвинена середня школа, найчастіше були багатими сільськогосподарськими штатами з високим доходом на душу населення, але з помірною промисловою

активністю. Якщо у 1920-х роках високий попит на робочу силу у промисловості негативно вплинув на вступ до середньої школи, то вплив Великої Депресії на середню освіту був кращим, оскільки відсутність роботи збільшила кількість учнів у школах. У цілому, як доводить Голдін, практично зростання рівня освіти населення у період з 1900 по 1970 рік стало можливим завдяки зростанню ролі старшої школи (high school), а не вищої освіти (college) [10, с. 27].

Із розгортанням феміністичного руху у 1970-х роках Голдін усвідомила, де вона може залишити свій слід: у вивченні участі жінок в економіці. Вона жила у період значних соціальних змін і трансформації уявлень про роль жінки.

У продовження своїх досліджень з історії американської освіти Голдін звернула свою увагу на залежність між вищою освітою жінок та народженням дітей. У статті «Кар'єра та родина: студентки коледжів дивляться в минуле» (1995) [11] авторка вперше висвітлила проблему, якою вона буде займатися протягом наступних 20 років, а саме – поєднання жінками кар'єри та родини. Її дослідження виявило, що мета більшості жінок – поєднати сім'ю з кар'єрою – залишалася недосяжною протягом всього XX століття. Голдін розробила когортний підхід¹ до аналізу зайнятості жінок, які виходили на ринок праці після закінчення коледжу у різні часові періоди протягом XX ст. та стикалися з різними життєвими обставинами, як-от шлюб, поява дітей, кар'єра, розвиток технологій. Наприклад, на початку XX століття більшість жінок працювали лише кілька років до шлюбу, а потім залишали ринок праці, що і впливало на їхні можливості продовжувати кар'єру. На думку Голдін, справа полягала в очікуванні:

¹ Когортний підхід – метод, який розробила К. Голдін для аналізу поведінки та можливостей жінок різних поколінь після отримання вищої освіти щодо їхніх можливостей до самореалізації в особистому житті та кар'єрному розвитку. На основі вивчення великого масиву даних, вона виділила п'ять поколінь (когорт) студенток (жінок), які змінювали своє ставлення до родини та кар'єри протягом століття. Кожна з цих когорт зіткнулася з різними обмеженнями, і кожна робила свій вибір щодо сім'ї та кар'єри з урахуванням цих обмежень у різні історичні періоди розвитку суспільства та економіки. Перша когорта: роки завершення університету – 1900-1919 – вибір «родина або кар'єра»; друга когорта – 1920-1945 – «робота, а потім родина»; третя когорта – 1946-1965 – «родина, а потім робота»; четверта когорта – 1966-1979 – «кар'єра, а потім родина»; п'ята когорта – 1980-1990 – «кар'єра та родина» [12, с. 21-22].

у періоди швидкого економічного розвитку жінки приймали рішення, засновані на очікуваннях, які згодом не виправдовувалися.

У другій половині ХХ століття суспільні зміни призвели до того, що заміжні жінки часто поверталися на ринок праці, коли їхні діти підростали. У багатьох молодих жінок у 1950-х роках матері були домогосподарками, і коли їхні матері повернулися на ринок праці, доньки вже обрали свій освітній шлях. Тобто, доньки не сподівалися на кар'єру, коли планували своє майбутнє, і тільки значно пізніше стало зрозуміло, що вони можуть мати кар'єру, яка буде довгою та активною. Молоді жінки 1970-х років більше інвестували у свою освіту. В останні десятиліття жінки також навчаються більше, а в країнах з високим рівнем доходу жінки, як правило, мають вищий рівень освіти, ніж чоловіки.

Проте, навіть якщо зміна суспільних норм, нові моделі ринку праці та підвищення рівня освіти вплинули на рівень зайнятості жінок, то новітні технології докорінно змінили їхні можливості як для планування, так і розвитку власної кар'єри. Який прихований фактор стоїть за успіхами жінок на ринку праці з 1970-х років? Клаудія Голдін вважає, що це – протизаплідні препарати, які стали справжньою інновацією та повністю змінили життєвий вибір жінок.

Очікування жінок на ринку праці змінилися наприкінці 1960-х років, коли були винайдені протизаплідні таблетки – простий у використанні спосіб планування сім'ї та контрацепції, який жінки могли контролювати самостійно. Голдін та її співавтор (і чоловік) Лоуренс Катц – професор Гарвардського університету, спеціаліст з економіки праці – продемонстрували «силу таблетки» (power of the pill) у своїй статті «Сила таблетки: оральні контрацептиви та рішення про кар'єру і шлюб жінок» (2002) [13]. Ця стаття є свого роду революційною. Голдін в одному зі своїх інтерв'ю [14] зазначила, що хоч такі фактори, як, розвиток фемінізму, антидискримінаційні закони та зміни норм на ринку праці були важливими для зростання активності жінок (зокрема, заміжніх) на ринку праці, наслідки цих змін важко проаналізувати. Лише поява оральних контрацептивів – таблеток – є вірогідним та вимірним поясненням.

Голдін та Катц виявили, що оральні контрацептиви спричинили зміни у поведінці жінок, а саме, вони почали відкладати шлюб і народження дитини, обирали професії, які вважалися «не жіночими», наприклад економіку, право та медицину для вивчен-

ня. Автори досліджували групи жінок, які народилися у 1950-х роках та мали доступ до таблеток, коли були молодими. Таким чином, з появою оральної контрацепції жінки могли краще планувати своє майбутнє а, отже, чіткіше уявляти, чого вони очікують. Це надавало їм абсолютно нові стимули інвестувати у свою освіту та кар'єру.

Навіть якщо фармацевтична інновація вплинула як на освіту, так і на вибір жінками кар'єри, це не означало, що розрив у доходах між жінками та чоловіками повністю зник, хоча він став значно меншим з 1970-х років. Тому Голдін хотіла зрозуміти, як загалом розрив у доходах змінювався протягом історії. У низці наукових праць Голдін і Катц, зокрема у статтях «Витоки комплементарності технології та навичок» (1998) [15] та «Гонка між освітою і технологіями: еволюція різниці у заробітній платі у США, 1890–2005 рр.» (2007) [16], дослідили історію економічної нерівності в США, вплив технологічних змін і темпів розвитку освіти на структуру заробітної плати за 100 років. Цим дослідженням автори ще раз підтвердили важливість історико-економічного аналізу для виявлення закономірностей та причинно-наслідкових зв'язків між різними соціально-економічними явищами.

Різниця в заробітній платі у США була надзвичайно високою на початку ХХ століття, а потім зменшувалася в кілька етапів протягом наступних восьми десятиліть. З початку 1980-х років надбавка до заробітної плати різко зросла, але до 2005 р. вона повернулася на рівень 1915 р. Автори пояснили такі коливання технологічними змінами, що спричинили зміни у набутті нових навичок і появу, відповідно, нових напрямів в освіті. Наприклад, до початку 1920-х років заробітки представників розумової праці – «білих комірців» – почали різко падати, у той час як кількість випускників середньої школи зростала. Ключовим процесом цього періоду також був розвиток різних високотехнологічних галузей промисловості, зокрема електротехнічне машинобудування, літакобудування, виробництво кольорових металів, хімікатів та фарб. Голдін звернула увагу на те, що ці галузі наймали непропорційну кількість випускників середніх шкіл як працівників («сині комірці»). Висновок був таким: завдяки технічній освіті ці випускники мали цінні когнітивні навички та здібності, що цінувалися компаніями в окремих галузях. Як виявилось, такими галузями,

що були готові платити вищу заробітну плату за цінних робітників, були більш капіталомісткі, новіші та високотехнологічні.

Вивчаючи ціле століття, Голдін і Катц побачили, що зміни в попиті та пропозиції на працівників з вищою освітою пояснювали коливання надбавок до заробітної плати для краще освічених працівників. Ці флуктуації відображали гонку між освітою та технологіями, а також свідчили про те, що система освіти не відставала від мінливих вимог технологій до розвитку нових навичок.

Разом з тим, незважаючи на технологічний прогрес, економічне зростання та збільшення частки зайнятих жінок у ХХ столітті, розрив у доходах між жінками та чоловіками не зникає і до сьогодні. Голдін вважає скорочення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків одним із останніх викликів для досягнення ґендерної рівності на робочому місці у США та інших країнах з розвинутою економікою. Вирішення цієї проблеми стало можливим завдяки проривним дослідженням професорки Голдін, що вивели дискусію про ґендерний розрив за межі пояснень, заснованих на сексизмі та стереотипах.

Як і попередні свої дослідження, аналіз розриву в оплаті праці жінок і чоловіків Голдін почала зі збору статистики, що охоплювала 200 років. На основі широкого масиву даних вона змогла продемонструвати динаміку ґендерного розриву у доходах упродовж двохсотлітньої історії розвитку американської економіки. Так, під час промислової революції (1820–1850) та зростання попиту на адміністративні та канцелярські послуги (1890–1930) різниця в оплаті праці жінок і чоловіків була значно меншою. Натомість, у період між 1930 і 1980 роками, незважаючи на економічне зростання, підвищення рівня освіти серед жінок і подвоєння частки жінок на ринку праці, розрив у доходах залишався незмінним. Крім того, дані дали змогу дослідниці показати, що дискримінація в оплаті праці за ґендерною ознакою значно зросла із розвитком сфери послуг у ХХ столітті. З кінця ХІХ століття до 1940 року різниця в оплаті праці між чоловіками та жінками, яку можна пояснити дискримінацією, зросла з 20% до 55% [23]. Однією з причин зростання такої нерівності стали зміни в системі оплати праці в цілому. До 1940-х років праця чоловіків і жінок оплачувалася відповідно до їх продуктивності, тобто пануючою була відрядна форма оплати праці («*piecework contracts*»). У наступні періоди роботодавці почали дедалі частіше відмовлятися від відрядних контрактів на користь систем оплати праці за від-

працьований час. Тому, як показала Голдін, у зв'язку із запровадженням сучасних систем оплати праці роботодавці, як правило, надавали перевагу працівникам із довгою та безперервною кар'єрою.

Разом з тим, якщо до кінця 1970-х років ґендерний розрив в оплаті праці пояснювався в основному дискримінацією за статевою ознакою, нижчим рівнем освіти у жінок порівняно з чоловіками, то з 1980-х років тенденція почала змінюватися. За висловом Голдін, відбулася «тиха революція» [17], яка змінила погляди жінок щодо вибудовування власної кар'єри як важливої складової свого особистого розвитку та ухвалення власних рішень стосовно свого трудового та сімейного життя.

Протягом 1990-х та 2000-х років Голдін активно працювала над дослідженням причин існування ґендерного розриву в оплаті праці. Її попередні висновки свідчили про те, що розвиток економіки та соціальні зміни спричинили зміни ролі і місця жінки в суспільстві та на ринку праці. Найбільш помітно це проявилось у зменшенні відмінностей у рівні оплати праці – він суттєво зменшився до 10–20% у розвинутих країнах. Так, у статті «Зростання (а потім зниження) значення статі» (2002) [18] Голдін зазначила, що в цілому, за останні 100 років значення статі на ринку праці зменшилося. Це вона ілюструє даними: близько 80% американських жінок у віці від 25 до 44 років працюють і отримують заробітну плату, а серед жінок, які закінчили коледж, працюють від 85 до 90%. Якщо поглянути на все ХХ століття, то ґендерний розрив щодо участі в робочій силі в основному ліквідований, а розрив у доходах значно скоротився, особливо за останні 20 років. Тоді як пояснити існування різниці в оплаті праці чоловіків і жінок? І професорці Голдін вдається знайти ключове пояснення – *батьківство*.

У статті «Динаміка ґендерного розриву для молодих спеціалістів у корпоративному та фінансовому секторах» (2009) [19] Голдін разом з колегами оцінили відносну важливість різних факторів, що спричиняли ґендерний розрив у кар'єрних досягненнях високоосвічених працівників зі ступенем MBA корпоративного та фінансового секторів США. Вони досліджували випускників – чоловіків та жінок – найкращих бізнес-шкіл США у період з 1990 по 2006 рік. Висновки були нестандартними. Незважаючи на те, що на початку своєї кар'єри чоловіки та жінки зі ступенем MBA мають майже однакові трудові доходи, їхні доходи через певний

час починають відрізнятися – відбувається зростання на користь чоловіків. Дослідники аналізували три можливі причини значного та зростаючого ґендерного розриву в їхніх доходах: відмінності у підготовці до отримання диплому MBA; відмінності у перервах кар'єри та різниця у кількості відпрацьованих годин. Виявилось, що перерва у кар'єрі жінки внаслідок появи дітей є основною причиною зменшення досвіду роботи, більшої перерви в кар'єрі та скорочення робочого дня для жінок зі ступенем MBA.

Голдін виявила, що з народженням першої дитини доходи жінок падають порівняно з чоловіками, навіть якщо вони мають однакову освіту та професію. Дослідження в інших країнах підтвердили висновок Голдін. Фактор батьківства майже повністю пояснює різницю в доходах жінок і чоловіків у країнах з високим рівнем доходу (рис. 2).

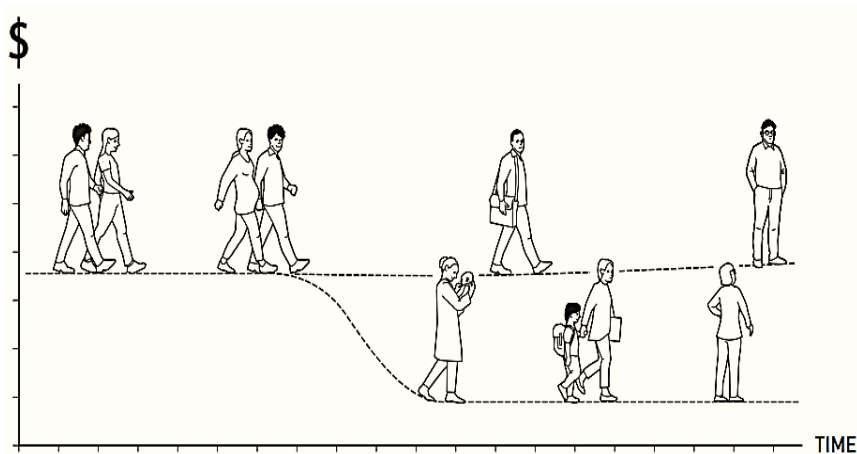

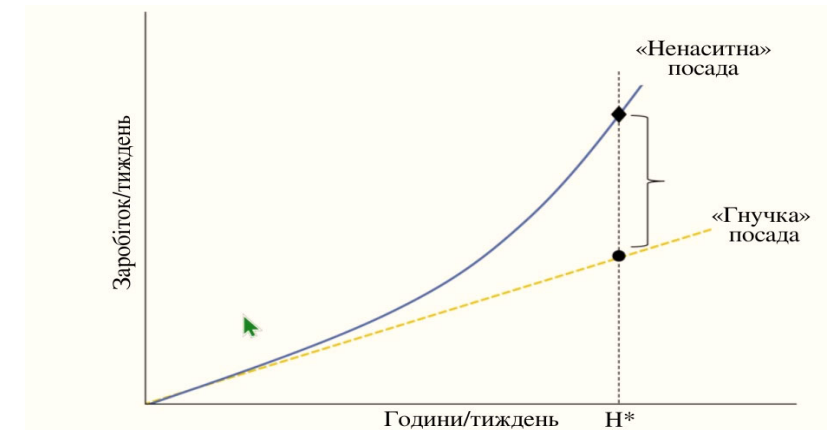
Рис. 2. Вплив народження дитини на розвиток кар'єри жінок [22]
Джерело: The Royal Swedish Academy of Sciences.

На думку Голдін, цей ефект материнства можна частково пояснити природою сучасних ринків праці, де очікується, що працівники будуть постійно доступними та гнучкими відповідно до вимог роботодавця. Оскільки, наприклад, жінки часто беруть на себе більшу відповідальність щодо догляду за дітьми, ніж чоловіки, це ускладнює просування по службі та збільшення доходів саме жінок. Домашні обов'язки, які важко поєднати з роботою на повний робочий день, також зменшують можливості

жінки зберегти кар'єру у майбутньому. Навіть коли діти виростають і жінка знову виходить на ринок праці, ґендерний розрив у заробітній платі матері і батька («parental gender gap») [20] буде значним.

У своїй нещодавній книзі «Кар'єра та сім'я: багатовіковий шлях жінок до справедливості» (2021) Голдін систематизувала свої наукові дослідження про п'ять поколінь переважно білих американських жінок із вищою освітою протягом 120 років щодо змін, які відбулися у можливостях жінок поєднувати роботу та особисте життя. У книзі дослідниця також представила свою концепцію про «ненаситну роботу» («greedy work»). Це є власна науково обґрунтована розробка Голдін для пояснення існування ґендерного розриву в оплаті праці у гетеросексуальних сімейних парах, де чоловік і жінка мають вищу освіту та обоє мають і хочуть розвивати кар'єру, але після народження дітей стикаються з нерівністю в оплаті праці. Як зазначила Голдін, якщо немає рівності у родині, то не буде рівності й в оплаті праці.

Під «ненаситністю роботи» дослідниця має на увазі роботу (у будь-якій сфері і галузі), що вимагає понаднормової зайнятості, непередбачуваного розкладу або його частих змін, термінових викликів (серед ночі, на вихідних), зустрічей, переїздів тощо. На графіку 1 відображено сутність концепції «ненаситної» роботи.

Графік 1. Ґендерна нерівність та нерівність у (сімейній) парі
Джерело: Goldin, C. Career and Family: Women's Century-Long Journey Toward Equity. Princeton University Press. 2021. С. 25.

На графіку відображені траєкторії двох посад. Одна є гнучкою (неповний робочий день), і незалежно від того, скільки годин працівник працює на тиждень, оплата за годину є однаковою. Інша позиція є менш гнучкою (або «ненаситною»), і чим більше годин відпрацьовано, тим вище оплата за годину. Горизонтальна вісь показує відпрацьовані години на тиждень. По вертикальній осі відкладено загальний заробіток за тиждень. N^* – це звичайна кількість годин на тиждень, наприклад 40 або 45. Різниця між «ненаситною» позицією і «гнучкою» позицією, що позначена фігурною дужкою, ілюструє суму доходу, від якої працівник відмовляється щотижня, якщо не працює понаднормово, не виконує додаткових завдань тощо.

Ідея «ненаситності роботи» означає, що пари з дітьми або іншими обов'язками з догляду мають робити вибір, хто – один з батьків – готовий відмовитися від такої надмірної, але високооплачуваної зайнятості заради проведення більше часу з дітьми. Як правило, це є жінка (дружина). Поки у родині немає дітей, то чоловік і дружина працюють з однаковою навантаженістю і виконують свої професійні обов'язки, обоє прагнуть розвивати свою кар'єру. Але коли народжується дитина, то хтось із батьків має бути гнучким і відмовитися від роботи (хоч б на певний час), і це – жінка. Виникає ситуація, в якій потрібно пожертвувати рівністю у подружжі. Якщо чоловік і жінка хочуть розділити догляд за дитиною порівну, то їм потрібно порівняти це бажання з тим, скільки це їм коштуватиме. З цього приводу Голдін пише: «У світі «ненаситної роботи» рівність у сімейній парі є надто дорогою» [1, с. 26]. І коли жінка змушена бути більш гнучкою у виборі роботи і бути «більш» сімейною (be on call at home), то, як наслідок, вона буде отримувати нижчий дохід. Натомість сучасні роботодавці у різних галузях вимагають високого навантаження та виконання великого обсягу завдань («ненаситна робота») і, відповідно, винагороджують «необтяжених» працівників – переважно чоловіків, які їх виконують.

Замість висновку. У жовтні 2023 року, на наступний день після повідомлення від Королівської Шведської Академії Наук про присудження Голдін премії, на сайті Національного бюро економічних досліджень, із яким новоспечена лауреатка наразі співпрацює як дослідниця проекту «Гендер в економіці», було опубліковано статтю «Чому жінки виграли» (2023) [21]. Авторка вкотре доводить значущість історичного методу й у дослідженні

боротьби за громадянські права жінок, їх право голосувати та впливати на суспільні процеси силою свого голосу.

1. Goldin, C. (2021). *Career and Family: Women's Century-Long Journey Toward Equity*. Princeton: Princeton University Press. doi: <https://doi.org/10.1515/9780691226736>.
2. Goldin, C. (1995). Cliometrics and the Nobel. *Journal of Economic Perspectives*, 2, 191-208. doi: <https://doi.org/10.1257/jep.9.2.191>.
3. Goldin, C. (1977). Female Labor Force Participation: The Origin of Black and White Differences, 1870 and 1880. *Journal of Economic History*, 37(1), 87-108. doi: <https://doi.org/10.1017/S0022050700096753>.
4. Goldin, C. (1998). The Economist as Detective. In: Szenberg, M. *Passion and Craft: Economists at Work*. University of Michigan Press.
5. Goldin, C. (1980). The Work and Wages of Single Women, 1870-1920. *The Journal of Economic History*, 1, 81-88. doi: <https://doi.org/10.1017/S0022050700104565>.
6. Goldin, C. (1984). The Historical Evolution of Female Earnings Functions and Occupations). *Explorations in Economic History*, 21, 1-27. doi: [https://doi.org/10.1016/0014-4983\(84\)90014-7](https://doi.org/10.1016/0014-4983(84)90014-7).
7. Goldin, C. (1986). The Economic Status of Women in the Early Republic: Quantitative Evidence). *Journal of Interdisciplinary History*, 16, 375-404. doi: <https://doi.org/10.2307/204496>.
8. Goldin, C. (1989). Life-Cycle Labor Force Participation of Married Women: Historical Evidence and Implication. *Journal of Labor Economics*, 7, 20-47. doi: <https://doi.org/10.1086/298197>.
9. Goldin, C. (1995). The U-Shaped Female Labor Force Function in Economic Development and Economic History. *National Bureau of Economic Research*. No. 4707 In: Schultz TP *Investment in Women's Human Capital and Economic Development*. University of Chicago Press, 61-90. doi: <https://doi.org/10.3386/w4707>.
10. Goldin, C. (1994). How America Graduated from High School: 1910 to 1960. NBER Working Paper Series, № 4762. doi: <https://doi.org/10.3386/w4762>.
11. Goldin, C. (1995). Career and Family: College Women Look to the Past. NBER Working Paper Series, № 5188. doi: <https://doi.org/10.3386/w5188>.
12. Goldin, C. (2004). The Long Road to the Fast Track: Career and Family. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 596:1, 20-35. doi: <https://doi.org/10.1177/0002716204267959>.

13. Goldin, C., Katz, L. (2002). The Power of the Pill: Oral Contraceptives and Women's Career and Marriage Decisions. *Journal of Political Economy*, 110:4, 730-770. doi: <https://doi.org/10.1086/340778>.
14. Goldin discusses the impact of oral contraceptives on gender equality in the workplace. URL: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2002/12/by-ken-gewertz>.
15. Goldin, C., Katz, L. (1998). The Origins of Technology-Skill Complementarity. *The Quarterly Journal of Economics*, 113:3, 693-732. doi: <https://doi.org/10.1162/003355398555720>.
16. Goldin, C., Katz, L. (2007). The Race between Education and Technology: The Evolution of U.S. Educational Wage Differentials, 1890 to 2005. *NBER Working Paper*, № 12984. doi: <https://doi.org/10.3386/w12984>.
17. Goldin, C. (2006). The Quiet Revolution That Transformed Women's Employment, Education, and Family. *American Economic Review*, 96 (2): 1-21. doi: <https://doi.org/10.1257/000282806777212350>; <https://doi.org/10.3386/w11953>.
18. Goldin, C. (2002). The Rising (and then Declining) Significance of Gender. *NBER Working Paper*, № 8915. doi: <https://doi.org/10.3386/w8915>.
19. Bertrand, M., Goldin, C., Katz, L. (2010). Dynamics of the Gender Gap for Young Professionals in the Corporate and Financial Sectors. *American Economic Journal: Applied Economics*, 2(3): 228-55. doi: <https://doi.org/10.1257/app.2.3.228>.
20. Goldin, C., Kerr, S., Olivetti, C. (2022). When the Kids Grow Up: Women's Employment and Earnings across the Family Cycle. *NBER Working Paper*, № 30323. doi: <https://doi.org/10.3386/w30323>.
21. Goldin, C. (2023). Why women won. *NBER Working Paper*, № 31762. doi: <https://doi.org/10.3386/w31762>.
22. Press release. The Royal Swedish Academy of Sciences. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2023/press-release>.
23. Economics Science Prize 2023. Popular Science Background (2023, October 9). History helps us understand gender differences in the labor market. URL: <https://www.nobelprize.org/uploads/2023/10/popular-economicsciencesprize2023.pdf>.
24. Time Traveller. (2018, December). Peter J. Walker profiles Claudia Goldin. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2018/12/profile-of-harvard-economist-claudia-goldin>.

References

1. Goldin, C. (2021). *Career and Family: Women's Century-Long Journey Toward Equity*. Princeton: Princeton University Press. doi: <https://doi.org/10.1515/9780691226736>.
2. Goldin, C. (1995). Cliometrics and the Nobel. *Journal of Economic Perspectives*, 2, 191-208. doi: <https://doi.org/10.1257/jep.9.2.191>.
3. Goldin, C. (1977). Female Labor Force Participation: The Origin of Black and White Differences, 1870 and 1880. *Journal of Economic History*, 37(1), 87-108. doi: <https://doi.org/10.1017/S0022050700096753>.
4. Goldin, C. (1998). The Economist as Detective. In: Szenberg, M. *Passion and Craft: Economists at Work*. University of Michigan Press.
5. Goldin, C. (1980). The Work and Wages of Single Women, 1870-1920. *The Journal of Economic History*, 1, 81-88. doi: <https://doi.org/10.1017/S0022050700104565>.
6. Goldin, C. (1984). The Historical Evolution of Female Earnings Functions and Occupations. *Explorations in Economic History*, 21, 1-27. doi: [https://doi.org/10.1016/0014-4983\(84\)90014-7](https://doi.org/10.1016/0014-4983(84)90014-7).
7. Goldin, C. (1986). The Economic Status of Women in the Early Republic: Quantitative Evidence. *Journal of Interdisciplinary History*, 16, 375-404. doi: <https://doi.org/10.2307/204496>.
8. Goldin, C. (1989). Life-Cycle Labor Force Participation of Married Women: Historical Evidence and Implication. *Journal of Labor Economics*, 7, 20-47. doi: <https://doi.org/10.1086/298197>.
9. Goldin, C. (1995). The U-Shaped Female Labor Force Function in Economic Development and Economic History. *National Bureau of Economic Research*. No. 4707 In: Schultz TP *Investment in Women's Human Capital and Economic Development*. University of Chicago Press, 61-90. doi: <https://doi.org/10.3386/w4707>.
10. Goldin, C. (1994). How America Graduated from High School: 1910 to 1960. *NBER Working Paper Series*, № 4762. doi: <https://doi.org/10.3386/w4762>.
11. Goldin, C. (1995). Career and Family: College Women Look to the Past. *NBER Working Paper Series*, № 5188. doi: <https://doi.org/10.3386/w5188>.
12. Goldin, C. (2004). The Long Road to the Fast Track: Career and Family. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 596:1, 20-35. doi: <https://doi.org/10.1177/0002716204267959>.
13. Goldin, C., Katz, L. (2002). The Power of the Pill: Oral Contraceptives and Women's Career and Marriage Decisions. *Journal of Po-*

- litical Economy*, 110:4, 730-770. doi: <https://doi.org/10.1086/340778>.
14. Goldin discusses the impact of oral contraceptives on gender equality in the workplace. Retrieved from <https://news.harvard.edu/gazette/story/2002/12/by-ken-gewertz>.
  15. Goldin, C., Katz, L. (1998). The Origins of Technology-Skill Complementarity. *The Quarterly Journal of Economics*, 113:3, 693-732. doi: <https://doi.org/10.1162/003355398555720>.
  16. Goldin, C., Katz, L. (2007). The Race between Education and Technology: The Evolution of U.S. Educational Wage Differentials, 1890 to 2005. *NBER Working Paper*, № 12984. doi: <https://doi.org/10.3386/w12984>.
  17. Goldin, C. (2006). The Quiet Revolution That Transformed Women's Employment, Education, and Family. *American Economic Review*, 96 (2): 1-21. doi: <https://doi.org/10.1257/000282806777212350>; <https://doi.org/10.3386/w11953>.
  18. Goldin, C. (2002). The Rising (and then Declining) Significance of Gender. *NBER Working Paper*, № 8915. doi: <https://doi.org/10.3386/w8915>.
  19. Bertrand, M., Goldin, C., Katz, L. (2010). Dynamics of the Gender Gap for Young Professionals in the Corporate and Financial Sectors. *American Economic Journal: Applied Economics*, 2(3): 228-55. doi: <https://doi.org/10.1257/app.2.3.228>.
  20. Goldin, C., Kerr, S., Olivetti, C. (2022). When the Kids Grow Up: Women's Employment and Earnings across the Family Cycle. *NBER Working Paper*, № 30323. doi: <https://doi.org/10.3386/w30323>.
  21. Goldin, C. (2023). Why women won. *NBER Working Paper*, № 31762. doi: <https://doi.org/10.3386/w31762>.
  22. Press release. The Royal Swedish Academy of Sciences. Retrieved from <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2023/press-release>.
  23. Economics Science Prize 2023. Popular Science Background (2023, October 9). History helps us understand gender differences in the labor market. Retrieved from <https://www.nobelprize.org/uploads/2023/10/popular-economicsciencesprize2023.pdf>.
  24. Time Traveller. (2018, December). Peter J. Walker profiles Claudia Goldin. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2018/12/profile-of-harvard-economist-claudia-goldin>.

Стаття надійшла до редакції 20 жовтня 2023 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.170>

УДК 330.8:330.34]Каразін

JEL: A11, B3, E6, F52, Q15, Q16

Небрат В.В., докторка економічних наук,
старша наукова співробітниця,
завідувачка відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5419-3181>
e-mail: victoria_nebrat@ukr.net

РЕФОРМАТОРСЬКІ ІДЕЇ ТА ПОДВИЖНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ КАРАЗИНА ДЛЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ¹

Стаття присвячена 250-річчю від народження видатного українця – Василя Каразіна (1773–1842). Метою публікації є розкриття основних віх біографії, характеристика наукового світогляду та життєвої позиції, напрямків діяльності та основних здобутків Василя Каразіна.

Для досягнення мети дослідження були використані спеціальні наукові методи. Історико-логічний аналіз – для визначення новаторства досліджень В. Каразіна, його внеску у розвиток народної освіти та реформ державного управління. Персоналістично-біографічний метод – для аналізу джерел прогресивних ідей і рухів громадської діяльності В. Каразіна. Герменевтичний аналіз історичних джерел і феноменологічний підхід допомогли розглянути постать і теоретичну спадщину В. Каразіна з урахуванням історичного контексту. Проблемно-генетичний аналіз і теоретичне узагальнення дозволили оцінити його практичну діяльність із позицій сучасності. Аксиологічний підхід застосований як методологічна основа вивчення видатних постатей української науки.

¹ Публікація здійснюється в межах виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ держреєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Суперечливість і багатогранність особистості показана на основі розкриття основних етапів біографії В. Каразіна. Його шляхетне дворянське походження відкривало можливості успішної військової кар'єри. Але він обрав шлях освіти, громадської діяльності для підвищення народного добробуту та розвитку господарства. В. Каразін увійшов до історії України як засновник першого університету на українських землях, вчений-енциклопедист і просвітитель, експериментатор і винахідник, організатор і популяризатор науки, публіцист, громадський діяч, автор проєктів реформ у галузі державного управління та фінансів, сільського господарства та землекористування. Його винаходи відкривали нові можливості розвитку господарства, покращення життя і побуту людей.

Прогресивні економічні ідеї, науково-просвітницька, управлінська та громадська діяльність В. Каразіна розглядається як світоглядно-ціннісна та науково-практична основа формування модерної української ідентичності для інтелектуально-інноваційної відбудови України.

Ключові слова: *Василь Каразін, історія української економічної думки, проєкти демократичних реформ, українське винахідництво, популяризація науки, модернізація господарства.*

Nebrat V.

REFORMING IDEAS AND MOVEMENT ACTIVITIES OF VASYL KARAZIN FOR ECONOMIC DEVELOPMENT

The article is published on the occasion of the 250th anniversary of the birth of an outstanding Ukrainian – Vasyl Karazin (1773–1842). The purpose of the article is to reveal the main stages of his biography, the characteristics of his scientific worldview and life position, directions of activities and main achievements.

Special methods were used to achieve the goal of the study. Historical and logical analysis – to determine the innovation of V. Karazin's research, and his contribution to the development of public education and public administration reforms. The personalist-biographical method is used to analyze the sources of progressive ideas and drivers of V. Karazin's public activities. The hermeneutic analysis of historical sources and the phenomenological approach helped to consider the figure and theoretical legacy of V. Karazin tak-

ing into account the historical context. Problem-genetic analysis and theoretical generalization made it possible to evaluate his practical activities from the standpoint of modernity. The axiological approach is applied as a methodological basis for the study of outstanding figures of Ukrainian science.

The controversy and multifacetedness of the personality are shown on the basis of revealing the main stages of V. Karazin's biography. His noble origin opened the possibility of a successful military career. But he chose the path of education, and social activities to improve the welfare of the people and the development of the economy.

V. Karazin entered the history of Ukraine as the founder of the first university on Ukrainian lands, a scientist-encyclopedist and educator, experimenter and inventor, organizer and popularizer of science, publicist, public figure, and author of reform projects in the field of public administration and finance, agriculture and land use. His inventions opened up new opportunities for the development of the economy, and improving people's lives and livelihoods.

Progressive economic ideas, scientific and educational, and administrative and public activities of V. Karazin are considered as the worldview-value and scientific-practical basis of the formation of modern Ukrainian identity for the intellectual and innovative reconstruction of Ukraine.

Keywords: *Vasyl Karazin, history of Ukrainian economic thought, democratic reform projects, Ukrainian invention, popularization of science, modernization of the economy.*

Постановка проблеми. У плеяді видатних українських подвижників науки й освіти яскравою зіркою є постать Василя Каразіна (1773–1842) – видатного просвітителя-енциклопедиста, громадського діяча, вченого і винахідника, публіциста, засновника Харківського університету. Його життя і діяльність донедавна були мало відомі українському суспільству і лише після здобуття державної незалежності України стали предметом уваги й фахових досліджень. 250-річний ювілей є доброю нагодою звернутися до творів і життєпису цього непересічного чоловіка, щоб переосмислити його значення в історії України, осягнути з позицій сучасності актуальність та потенціал ідей Василя Каразіна. Відомі його слова: «Блаженний вже стократно, якщо випадок дав можливість зробити бодай найменше добро люб'язній моїй Україні».

Тож наше завдання – не розгубити вже зроблене і набуте «добро України», а віднайти і піднести його як зброю для захисту, збереження і зміцнення нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення життєвого шляху та спадщини В. Каразіна у науковій літературі від 90-х років ХХ ст. і до сьогодні репрезентує загальне зростання інтересу до української інтелектуальної історії. Проведені фундаментальні дослідження, в яких ґрунтовно висвітлені різні аспекти його багатогранної діяльності, зокрема публіцистичної, просвітницької, педагогічної, управлінської, видавничої, винахідницької тощо. Наукову біографію В. Каразіна на основі архівних матеріалів досліджували Н. Березюк, А. Болебрух [1], О. Узбек [2] та ін. Роль В. Каразіна в історії вищої освіти, у формуванні інтелектуального простору в Україні репрезентують праці С. Сірополко [3], Н. Радіонової [4] та ін. авторів. Суспільно-політичні погляди та громадсько-політична діяльність В. Каразіна стали об'єктом низки дисертаційних досліджень, зокрема, А Хридоchкіна [5], О. Ніколаєнко [6], О. Мельникової [7]. У сучасних публікаціях про джерела українського національного відродження, у філософських та історико-правничих працях В. Каразін представлений як високоосвічена та різнобічно обдарована особистість з ліберально-гуманістичним світоглядом, розвиненою правосвідомістю та активною життєвою позицією [8].

Економічні аспекти наукової творчості та громадської діяльності В. Каразіна, на жаль, досліджені менше і доволі фрагментарно. Виняток становлять навчальні видання, підготовлені ще у 2000-х роках видатними дослідниками і популяризаторами історії української економічної думки С. Злупком та Л. Корнійчук. Серед представників нової генерації істориків-економістів позицію В. Каразіна щодо заходів протекціонізму представила у своїй монографії Т. Боднарчук [9, с. 59–60], ідеї щодо розвитку підприємництва – О. Кудласевич [10, с. 17], обґрунтування Каразіним програми реформ державного управління та фінансів – авторка цієї статті [11]. Внесок українського вченого-винахідника у розвиток сільськогосподарської культури з позицій оптимізації використання природо-ресурсного потенціалу розглядали фахівці у галузі лісового господарства В. Бондаренко, Г. Гладун [12], О. Фурдичко [13]. У низці праць відзначена природодослідницька діяльність В. Каразіна, зокрема його захоплення метеорологією; прогресивні ідеї В. Каразіна щодо інтенсифікації аграрного вироб-

ництва та розвитку техніки [14], громадська діяльність із популяризації науки як економічного ресурсу [15]. Його ім'я та життєпис по праву посідають чільне місце серед пантеону видатних українців, які зробили найбільший внесок у розвиток світової науки і національної культури [16; 17].

Разом із тим, економічна, просвітницька, політична наукова спадщина В. Каразіна (опубліковані та рукописні праці, публікації у періодичній пресі, епістолярій) залишаються невичерпним джерелом фактологічного матеріалу для сучасного опрацювання та переосмислення. Як патріот України з активною громадянською позицією, який все життя присвятив освітньому, культурному та економічному розвитку рідного краю, Василь Каразін потрібен нашому суспільству сьогодні для побудови успішної України

Мета публікації – представлення життєпису та актуалізація прогресивних економічних ідей В. Каразіна як світоглядно-ціннісної та науково-практичної основи формування модерної української ідентичності для інтелектуально-інноваційної відбудови України.

Основні віхи життєпису

Василь Назарович Каразін народився 30 січня 1773 р. в селі Кручик Богодухівського повіту Українсько-Слобідської губернії у дворянській родині. Каразіни походили з грецького роду Караджі, а сам Каразін вважав себе по батьку сербом. Василь Каразін, як дворянська дитина, здобував освіту спочатку в домашніх умовах. Згодом вчився в приватних пансіонах Кременчука і Харкова. 29 січня 1791 року юнак прибув до Петербургу та поступив на військову службу сержантом лейбгвардії Семеновського полку. Родина бачила його продовжувачем шляху діда й батька у військовій кар'єрі. Проте потяг до науки переважав – користуючись свободою, яку надавали гвардійцям, В. Каразін почав відвідувати лекції та практичні заняття в Гірничому училищі. Це був на той час найкращий із вищих навчальних закладів імперії, що давав фундаментальну освіту. Він наполегливо вивчав латинь, французьку і німецьку мови, опанував основи фізики, математики, ботаніки, хімії, медицини. Під впливом книги Радищева «Подорож із Петербургу до Москви» зробив велику подорож по Росії, після якої остаточно вирішив залишити військову кар'єру і присвятити своє життя служінню батьківщині на теренах науково-дослідницької та громадської діяльності.

Восени 1795 р. Каразін повернувся в свій маєток Кручик, де вів замкнене, але наповнене постійною роботою життя. Цьому сприяли не лише природні схильності, але і одруження на чотирнадцятирічній кріпосній селянці. Постать В. Каразіна є неординарною та суперечливою. Вона по-різному оцінювалась як за його життя, так і нашими сучасниками. Дворянин за походженням, він усе життя кидав виклик тогочасному суспільству, його звичаям і традиціям.

18 листопада 1796 року російський престол зайняв син імператриці Катерини II – Павло I, який відразу ж виступив із безкомпромісним засудженням ліберальних думок. В. Каразін, не бажаючи жити в задушливій атмосфері, вирішив виїхати за кордон. У 1798 р. сім'я Каразіних була затримана на кордоні, доставлена до Віленської фортеці, де молодий дворянин чекав найсуворішого покарання, а його молода дружина не перенесла потрясіння і померла під час пологів. Арештований В. Каразін написав на ім'я імператора лист, який і вирішив його долю. У лютому 1800 р. Павло I призначив В. Каразіна колезьким перекладачем у канцелярію державного скарбника і директора медичної колегії барона Васильєва. У цей період він склав фундаментальну «Історію медицини в Росії» і видатний історико-економічний трактат «Про причини поступового занепаду курсу рубля і про засоби підняття його».

У березні 1801 р. на престол зійшов старший син Павла I – Олександр. У своєму маніфесті новий цар висловив ліберальні настрої і наміри сприяти процвітанню країни. В. Каразін, суспільно-політичним ідеалом якого була конституційна монархія, вболіваючи за майбутнє батьківщини, звернувся до нового монарха з листом. У ньому він виклав велику програму перетворень у державному управлінні, господарстві та культурі саме на цьому підґрунті. Після розгляду листа Олександром I, його автор одержав, оминувши два чини, чин колезького радника, що відповідало військовому званню полковника. За недовгий термін фавору (трохи більше трьох років) В. Каразін зробив багато чого, зокрема, ініціював і здійснив реформу судових органів, розробив методику державної статистики, запропонувавши сміливий і грандіозний за масштабами проект організації статистичної служби. Коли уряд почав обговорювати питання про реорганізацію колегій в міністерства, В. Каразін висунув ідею створення Міністерства освіти та надав проект його структури. Це міністерство, що не

мало тоді аналогів у світі, було створено у вересні 1802 р. Сам В. Каразін як палкий прихильник і популяризатор ідеї народної освіти був призначений управителем справ новоствореної державної інституції. На цій посаді Василь Назарович працював над навчальними планами і структурою середньої і вищої освіти. Саме йому належить авторство «Загального плану гімназій», «Визначення статуту про суспільне виховання», де викладалися основні положення про училища і університети. На переконання В. Каразіна, саме загальна освіта є основою розвитку країни, а добре організована система вищої освіти приведе її до процвітання.

Ставши державним чиновником, В. Каразін не забував своєї батьківщини – Українсько-слобідської губернії. Він виношував плани перетворити милий його серцю Харків на українські Афіни, зокрема, пропагував ідею створення університету в Харкові і в урядових колах, і серед патріотично налаштованої інтелігенції, і серед місцевих поміщиків. Зрештою, коли 1 жовтня 1802 р. за ініціативою В. Каразіна Комісією училищ було вирішено відкрити університет в Харкові, він перетворив свою мрію на всеукраїнський громадський рух. Майже всі свідомі верстви населення значними сумами виявили співчуття колосальному задуму Василя Каразіна. Певною мірою ґрунт було підготовлено Г. Сковородою, зокрема – готовність дворянства внести значні пожертви.

23 серпня 1804 р., фактично потрапивши в опалу за вільнодумство, В. Каразін подав прохання про звільнення із служби «за станом здоров'я». Він поїхав у свій занедбаний маєток у Кручик, де зайнявся активною практичною роботою – побудував першу школу для селянських дітей; звільнивши своїх кріпаків від панщини запровадив основи самоврядування; передав земельні наділи селянам у спадкове володіння. Крім того, Василь Каразін проводив дослідження у гуманітарній галузі, зокрема, написав ряд оригінальних праць з історії рідного краю: «Про давнину Слобідсько-Української губернії», «Погляди на українську старовину» та ін.

17 (29) січня 1805 р. відбулося відкриття першого українського університету. Справа, розпочата В. Каразіним, була завершена стараннями його однодумців – вихованців Києво-Могилянської академії, професорів І. Тимківського та І. Рижського. Сам В. Каразін на святі не був присутній, хоча саме він найбільше доклав зусиль для успішності сміливого проекту – збирав

кошти, навіть заклав власний маєток і заліз у борги, подарував університету власну бібліотеку, займався більшістю організаційних питань, як-от: забезпечення студентів житлом і навіть канцелярським приладдям [18]. Натомість 1 березня 1805 р. Василя Назаровича обрали почесним членом Московського університету, хоча до самої смерті йому було заборонено проживати у Москві та Санкт-Петербурзі через демократичні переконання, сміливі поради царям не втручатися у життя чужих країн і через реформаторські ідеї щодо суспільного устрою Російської імперії.

Після одруження з Олександрою Василівною Бланкеннагель (1805 або 1806 р.), В. Каразін вів тихе життя в рідному маєтку. За широту наукових інтересів, практичну діяльність у багатьох галузях шанувальники і сучасники називали В. Каразіна «українським Ломоносовим». Навіть неповний перелік питань, якими цікавився вчений, підтверджує це порівняння: він освоював і вирощував нові види сільськогосподарських культур; здійснював дослідження з виготовлення хімічних добрив; займався метеорологічними дослідженнями і був ініціатором створення мережі метеостанцій; вивчав можливості атмосферної електрики. Особливо вражає у його діяльності втілення на практиці ідей, що нерідко випереджали час. Так, В. Каразін домогся чудових результатів у виготовленні концентратів і консервуванні м'яса та овочів. Величезну увагу він приділяв хімії, для проведення дослідів у його родовому маєтку в с. Кручик було збудовано велику лабораторію. Він навчився виготовляти цемент, лікарські препарати, вніс пропозиції в шовківництво, спроектував систему безпечного парового опалення. В. Каразін був першим науковим публіцистом в Україні, автором понад 60 друкованих праць із різних галузей наук, надрукованих в різних журналах: «Віснику Європи», «Українському Віснику», «Харківських Губернських Вістях». Надзвичайно активна діяльність створила Каразіну великий авторитет у науковому світі. Разом з тим, за вільнодумство він був двічі ув'язнений, зокрема, 1820 р. у Шліссельбурзькій фортеці.

В. Каразін займався вивченням та колекціонуванням українських старожитностей. На той час поодинокі аматори старовини стали об'єднуватися в гуртки, культурно-просвітницькі осередки. В. Каразін належав до активних членів одного з перших таких об'єднань – так званої «Попівської академії», члени якої мріяли про перебудову державного устрою України, розвиток науки та освіти. Гурток збирався в маєтку Олександра Паліцина – культур-

но-громадського діяча, літератора просвітника – у с. Попівка Сумського повіту на Слобожанщині, звідки й походить трохи іронічна назва – «Попівська академія». Як стверджують дослідники [19, с. 143], саме тут виникла ідея створення у Харкові першого українського університету, яка була блискуче втілена В. Каразіним. Він був почесним і дійсним членом семи наукових товариств країни, зокрема, відомого своїми ліберальними ідеями Вільного товариства російської словесності, деякий час був навіть його віце-президентом.

У Харкові Каразін керував заснованим ним у 1811 р. Філотехнічним товариством, яке ставило за мету поширення досягнень передової науки і техніки, об'єднання діяльності землевласників, щоби спільними зусиллями берегти природу, раціонально вести господарство, розвивати промисловість. Напрями діяльності та значення першого і єдиного на той час громадського об'єднання для популяризації науки та технічної модернізації господарства В. Каразін розкрив у своєму програмному творі «Думки про заснування Філотехнічного товариства» [20]. Для популяризації діяльності товариства Каразін видавав щомісячний журнал «Об'яви громаді від філотехнічного товариства». На сторінках видання він указував на неналежне ставлення суспільства до раціонального використання природних багатств краю, наполегливо агітував за впровадження нових технологій та агрокультур, закликав поміщиків стати провідниками технічного прогресу заради загального добробуту та розвитку господарства.

В. Каразін запрошував заможних людей увійти до Філотехнічного товариства, тим самим започаткувавши своєрідну техніко-інноваційну добродійність – адже фінансове сприяння меценатів могло забезпечити масштабування успішних проєктів. Неодноразово В. Каразін звертався безпосередньо до царя в намаганні отримати підтримку в фінансуванні та організації інноваційних досліджень та експериментів. Так, у 1814 р., опублікувавши працю «Про можливість прикласти електричну силу верхніх шарів атмосфери до застосування людиною», В. Каразін просив допомоги в проведенні дослідження атмосферної електрики. На жаль, жодної підтримки винахідник від царя не отримав. Не знайшла підтримки його ідея парового двигуна, яка була реалізована лише через тридцять три роки в Англії. Василь Каразін розробив модель парового опалення. Але і цей винахід не отримав ані визнання, ані впровадження. Натомість у 1841 р. німець-

кий інженер Кіпферлінг отримав авторське свідоцтво на парову систему опалення [2].

Відданість В. Каразіна справі розвитку та популяризації науки, експериментально-дослідницької та винахідницької діяльності не мала меж. Він керував Товариством безкорисливо. При цьому сам брав найактивнішу участь у дослідницькій та винахідницькій справах, особисто слідував за порядком у Товаристві, проводив експерименти, звітував перед його членами, демонстрував результати розвідок, укладав протоколи засідань та опубліковував їх. Користуючись сучасною термінологією, можна сказати, що В. Каразін сповідував принципи відкритої науки [21, с. 490]. Він намагався не лише організувати дослідження, але забезпечити впровадження їх результатів, зробити їх загальнодоступними. Коли Філотехнічне товариство почало функціонувати, новостворена наукова установа мала у своєму складі сорок вісім членів та дійсних членів із ближніх губерній, серед яких Слобідсько-Українська, Полтавська, Чернігівська, Курська, Воронежська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська та область донського Війська. До кола обов'язків дійсних членів Товариства входило керівництво зразковими його закладами, серед яких були заводи по селітроварінню, винокурінню та ін. Разом із поміщиками, у складі Товариства були також почесні члени, які допомагати своїми спеціальними знаннями із різних галузей наук [14].

Загалом життя та діяльність В. Каразіна – плідна нива для досліджень, адже він був надзвичайно яскравою особистістю, в житті якої було безліч авантур, високих досягнень і болючих падінь. 4 листопада 1842 р. о восьмій годині вечора в будинку генерала Кумані Василь Назарович помер. Він похований на цивільному кладовищі Миколаєва.

Економічні погляди та проекти реформ

Окрім численних здобутків в галузі метеорології, хімії та інших природничих наук, В. Каразін багато уваги приділяв економічним проблемам. Центральним в його дослідженнях було сільське господарство, оскільки він і сам був поміщиком. Вчений історично обґрунтував першочергове значення сільського господарства і закликав вітчизняне дворянство підняти землеробство на вищий рівень. Також він висловив ряд ідей, пов'язаних із масовим вирощуванням картоплі, буряків і масляних культур, роз-

витком лісництва, переведенням землеробства трипільних систем на багатопільні тощо. В. Каразін розробляв проекти господарського розвитку країни в цілому за рахунок модернізації виробництва, обґрунтовував необхідність інтенсифікації землеробства, удосконалення сільськогосподарської техніки, використання нових способів обробки землі, сортового насіння тощо.

У питанні ставлення до кріпосницької системи В. Каразін стояв на позиціях дворянського лібералізму, тобто не виступав за повне і негайне звільнення селян, закликаючи лише до обмеження зловживань поміщиків. Він вважав, що тільки вільний селянин на власній землі може досягти високої продуктивності праці. Разом з тим, В. Каразін прагнув зберегти поміщицьке землеволодіння. Поміщицьку землю він розглядав як капітал, який має забезпечувати певний зиск із його вартості. Як прогресивний мислитель і землевласник Каразін розумів неефективність використання старих форм господарювання на селі. Тож він доводив необхідність *реформування аграрних відносин*, пропонував наділити селян землею у вічне користування; виступав за встановлення «межі залежності» селян від поміщиків; заявляв про доцільність заміни панщини грошовим оброком [22, с. 12]. Проекти Каразіна мали прогресивний характер і антикріпосницьку спрямованість. Розробляючи проекти реформування аграрних відносин, він намагався втілити їх у життя у своєму маєтку. В. Каразін вимагав *регламентації повинностей і зменшення залежності кріпаків від поміщиків*, розвитку «селянського самоврядування», захисту прав селянства. Вчений-реформатор розробив проект часткової передачі та продажу казенної землі приватним особам, в тому числі – селянам.

В. Каразін, чи не перший з українських мислителів, вказав на колоніальне становище України в складі Російської імперії. Він аргументовано доводив, що протягом одного тільки XVIII століття завдяки імперській політиці Україна, яка була цілком конкурентоспроможною принаймні в легкій і харчовій промисловості, втратила риси економічної *самодостатності*. В умовах розвитку капіталістичної промисловості у першій половині XIX ст. вчений-реформатор виступав за сприяння будівництву нових металургійних, текстильних, шкіряних підприємств, за розвиток інших галузей промислового виробництва. Особливо велику роль він надавав розбудові харчової промисловості. Розвиток промисловості так званим помісним шляхом за сприяння дво-

рянства, на думку В. Каразіна, мав забезпечити зміцнення курсу рубля та стійкість місцевого господарства на протидію ввезенню іноземних товарів.

За пропозицією Каразіна для фінансування експериментальних робіт та створення взірцевих підприємств був заснований *акціонерний капітал*. Для таких цілей Філотехнічне товариство випускало акції вартістю 100 рублів. Кожен член товариства мав внести не менш як 100 рублів і на цю суму отримати акції. Власник цих акцій повинен був отримувати 6% річних від Філотехнічного товариства.

В. Каразін виступив з обґрунтуванням розвитку «домоводства» – *національного господарства* [22]. Безпосереднім поштовхом до цього стала війна 1812 р. і завдані нею господарські збитки. Активну роль у розвитку вітчизняної промисловості вчений надавав державі, зокрема протекціоністській політиці захисту від іноземної конкуренції. Чужоземці, писав він, будуть докладати всіх зусиль, щоб, «обтяжуючи вітчизняні наші підприємства, продовжити панування своєї промисловості» [23, с. 235]. Тому дворянство для захисту національних інтересів і зміцнення економіки держави повинно розвивати промисловість, інтенсифікувати сільське господарство. Хоча В. Каразіна здебільшого позиціонують як представника фізіократичного напрямку в політичній економії та економічній політиці, проте його праці свідчать – він глибоко розумів роль промисловості для зміцнення та розвитку економіки. Закликаючи до господарської активності поміщиків, селян і купців, він наголошував на перевагах підприємництва як перспективної форми діяльності. Вчений-реформатор надавав велике значення захисту *принципу свободи економічної діяльності* всіх класів суспільства, що має бути закріпленим законодавчо. Серед умов економічного розвитку він називав необмежену свободу промислів і рукоділля, поширення істинної, на релігії заснованої освіти, вдосконалення вітчизняних законів [23, с. 245].

Однією із заповорок економічного процвітання вчений вважав розвиток *внутрішньої та зовнішньої торгівлі*, які підвищували рівень промислових зв'язків. В. Каразін доводив необхідність включення в товарно-грошові відносини всіх регіонів країни, нагородження вітчизняних капіталів, закликав до підприємливості, виступав за передачу державних заводів приватним особам з метою підвищення їх ефективності, а також аргументував поло-

ження про те, що «єдиним надійним засобом зміцнення курсу національної грошової одиниці та позицій країни на зовнішніх ринках є розвиток власного виробництва» [24, с. 154]. У поглядах В. Каразіна на *гроші й грошовий обіг* варто відзначити прихильність до теорії товарного походження грошей, спроби обґрунтувати заходи стабілізації фінансової системи через регулювання асигнаційного обігу. Хоча за освітою він не був фахівцем у галузі економіки та грошового обігу, однак здійснив глибокий теоретичний аналіз причин коливання валютного курсу. До таких причин зараховував: знецінення грошей; підвищення попиту на іноземні товари та зростання імпорту; збільшення подорожей російської знаті за кордон і витрачання там значних коштів. Особливо В. Каразін наголошував на шкідливості для фінансово-грошової системи країни іноземних кредитів. Зовнішні позики, писав він, не лише потребують величезних коштів на сплату відсотків, а й підривають політичну самостійність держави. Підтримка вченим заходів протекціонізму у виробничій і фінансовій сферах обґрунтована в його статті «Практичний захист проти іноземців» [23, с. 62–99].

В. Каразін виступив за створення міцної *фінансової системи*, наголошуючи, що тільки стабільні фінанси спроможні забезпечити розвиток усіх галузей народного господарства і, перш за все, промисловості. Існуючу фінансову систему характеризував як таку, що веде до банкрутства держави через збагачення купки вельможних осіб. У численних зверненнях до уряду виступав проти марнотратства, за скорочення непродуктивних витрат, зменшення чисельності й видатків на утримання державного апарату. Вчений-реформатор відстоював необхідність розвитку кредиту для потреб господарського розвитку. Виступав проти монополії казенних банківських установ та принципів становості у кредитуванні, наголошував на гальмівній ролі дворянського іпотечного кредиту. Прогресивний характер мали його вимоги скорочення податків. В. Каразін виходив із необхідності поєднання інтересів держави і народу, рішуче виступив за скасування становості в оподаткуванні.

Досить оригінально український вчений вирішував питання про *зв'язок народного добробуту, підприємництва та управління*. Він підкреслював, що зростання споживчих витрат стимулює внутрішнє виробництво, а ефективно державне управління забезпечує сприятливі умови для реалізації «духу промисловос-

ті». Таким чином В. Каразін фактично сформував теоретичну модель «домоводства» як системи національного господарства. При цьому ключовим імперативом для нього було забезпечення матеріального, морального і політичного добробуту народу. Саме з таких позицій В. Каразін розробляв проекти реформ законодавчої та виконавчої влади, землекористування, банківництва, народної освіти та інших критично важливих сфер суспільного життя.

Висновки. Постать В. Каразіна є прикладом громадянського служіння своєму народові. Його просвітницька та організаційна діяльність сприяла формуванню в Україні наукового та культурного середовища, яке підносило на новий рівень націєтворчий та економічний потенціал суспільства. Пробудження інтересу до власної історії через вивчення старожитностей, створення культурно-просвітницьких осередків, популяризація ідей загальної освіти та розвитку самоврядності сільських громад, започаткування наукової публіцистики в Україні – це напрями діяльності В. Каразіна, що посилювали культурні і політичні передумови українського національного відродження та майбутніх державотворчих змагань. За умов домінування консервативно-реакційних настроїв дворянства, вихідцем із якого він був, В. Каразін виступив агентом формування нової – прогресивної – еліти, завданням якої є розвиток краю та сприяння добробуту його жителів через поширення науки та освіти, демонстрацію їх можливостей. В. Каразін не лише пропонував соціальні та технічні інновації – він їх практично упроваджував і намагався масштабувати.

Як мислитель-гуманіст, духовний спадкоємець Г. Сковороди він сповідував шлях пізнання й освіти задля звільнення людини. Як вчений-дослідник і експериментатор – відкривав нові напрями діяльності для вдосконалення господарства і покращення життя. Як громадський діяч і суспільний лідер В. Каразін пропонував нову – ліберально-демократичну – модель соціального порядку та державного управління. Спираючись на фундаментальні знання з природничих наук, розглядаючи суспільство як живий організм, що розвивається за власними законами, він був послідовним прихильником прогресу. При цьому теоретичні погляди В. Каразіна та розроблені ним проекти перетворень були спрямовані на розвиток господарства з позицій пріоритету народних інтересів. Серед його праць, написаних двісті років тому, особ-

ливо актуальними залишаються такі як «Про значення Харкова для південної Росії», «Практичний захист проти іноземців», «Доповідь про необхідність за теперішніх обставин посилити домоводство», «Про причини поступового занепаду курсу рубля і про засоби підняти його» та ін.

В умовах війни за державну незалежність, коли економічний і людський потенціал України зазнає атак і втрат, ідеї Василя Каразіна щодо посилення домоводства як творення й зміцнення національної економіки набувають нового звучання й сили. Втілення образу модерної, облаштованої і заможної України, де живуть освічені, культурні й працьовиті люди, – це заповіт Каразіна, який нам належить виконати.

1. Болебрух А.Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI-XIX ст.): монографія. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2008. 451 с.
2. Узбек Е. Василий Каразин из рода Караджи. Харків: ООО «Майдан». 2002. 132 с.
3. Сірополко С. В.Н. Каразін - засновник Харківського університету / С. Сірополко. Історія освіти в Україні. Розд. VII: Освіта на Наддніпрянській Україні в XIX ст. Київ: Наукова думка, 2001. С. 234-237.
4. Радіонова Н.В. Бібліотека Харківського університету XIX ст. як світ об'єктивованого знання: до проблеми формування інтелектуального простору. *Наук. вісн.: Сер.: Філософія / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди*; ред. кол.: М.Д. Култаєва, О.П. Єфімець, К.О. Байрачний та ін. Харків: ОВС, 2004. Вип. 17. С. 74-81.
5. Хрідочкін А.В. Суспільно-політичні погляди В.Н. Каразіна: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2001. 17 с.
6. Ніколаєнко Н.О. Громадсько-політична діяльність та державницькі ідеї В.Н. Каразіна: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2004. 207 арк.
7. Мельникова О.М. Науково-просвітницька та управлінська діяльність В.Н. Каразіна (1773–1842 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Умань, 2014. 22 с.
8. Головка О.М. Погляди В.Н. Каразіна на державу і право. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*.

- Серія «Право». 2020. № 29. С. 14-21. doi: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-01>.
9. Боднарчук Т.Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX - початок XX ст.): монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. 282 с.
  10. Кудласевич О.М. Українські джерела теорії підприємництва: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ: Ін-т економіки та прогнозування НАНУ, 2014. 256 с.
  11. Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України*. 2013. № 3. С. 77-85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_3_9.
  12. Гладун Г.Б. Історія степового та захисного лісорозведення. *Лісовий і мисливський журнал*. 2005. № 3. С. 8-9.
  13. Фурдичко О.І., Бондаренко В.Д. Першопостаті українського лісівництва. Львів: ВАТ «Бібльос», 2000. 372 с.
  14. Майструк О.М. Василь Каразін і Філотехнічне товариство (20-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_8.
  15. Пиріг П. Великий учений і реформатор Василь Каразін (до 240-річчя від дня народження). *Сіверянський літопис*. 2014. № 1-3. С. 184-187.
  16. Шаров І.Ф. Вчені України: 100 видатних імен. Київ: АртЕк, 2006. 149-152, [6] с.
  17. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. Київ: Рада, 2003. 409, [1] с.
  18. Багалеї Д.И. Заметки и материалы по истории Харьковского университета. Новые данные для биографии В.Н. Каразина. Харьков: Тип. и литогр. М. Зильберберга, 1905. 84 с.
  19. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.
  20. Каразин В.Н. Мысли о учреждении Филотехнического общества / Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеєм. Изд. Харьк. ун-та, 1910. С. 174-183.
  21. Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи: міжнародна колективна монографія / [редколегія, голова - д.е.н. В.В. Небрат]; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2023. 571 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>.

22. Каразин В.Н. Речь о необходимости в настоящих обстоятельствах усилить домоводство, произнесенная в Харькове 13-го января 1813 г. в торжественном собрании Филотехнического общества Василием Назаровичем Каразиным. *Вестник Европы*. 1813. № 1. Ч. 67. С. 1-35.
23. Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеєм / В.Н. Каразин; ред. и сост. Д.И. Багалеї. Харьков. ун-т: Харьков, 1910. 926 [1] с.
24. Небрат В.В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 151-169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_5-6_14.

References

1. Bolebrukh, A.H. (2008). Essays on the history of public consciousness (public opinion of Ukraine and Russia of the XI-XIX centuries): monograph. Dnepropetrovsk: PE Lira LTD [in Russian].
2. Uzbek, E. (2002). Vasily Karazin from the Karadzhi clan. Kharkiv: LLC Maidan [in Russian].
3. Siropolko, S. (2001). V. Karazin - founder of Kharkiv University / S. Siropolko. History of education in Ukraine. Section. VII: Education in the Dnieper Ukraine in the nineteenth century. Kyiv: Scientific Thought, (pp. 234-237) [in Ukrainian].
4. Radionova, N.V. (2004). Library of Kharkiv University of the Nineteenth Century As a world of objectified knowledge: to the problem of formation of intellectual space. *Nauk. visn.: Ser.: Filosofiya - Sciences. Visn.: Ser.: Philosophy / Kharkiv. State. Ped. Univ. H.S. Skovorody; ed. kol.: M.D. Kultayeva, O.P. Efimets, K.O. Bayrachny and others. Iss. 17, 74-81. Kharkiv: OBS [in Ukrainian].*
5. Khidochkin, A.V. (2001). Socio-political views Karazina: Abstract. Dis. ... Cand. East. Sciences: 07.00.01. Dnipropetrus. Nat. Univ. Dnepropetrovsk [in Ukrainian].
6. Nikolaenko, N.O. (2004). Public-political activity and state ideas V.N. Karazin: Dis. ... Cand. Flight. Sciences: 23.00.01. Mykolaiv. State. Human. Univ. Petra Mohyly. Mykolaiv [in Ukrainian].
7. Melnikova, O.M. (2014). Scientific-educational and management activity of V.N. Karazin (1773-1842): Abstract. Dis. ... Cand. Ped. Sciences: 13.00.01. Uman. State. Ped. Univ. P. Tychyina. Uman [in Ukrainian].
8. Golovko, O.M. (2020). V.N. Karazin's views on the state and law. *Visnyk Kharkivskoho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya Pravo - The Journal of V.N. Karazin Kharkiv*

- National University. Series: Law*, 29, 14-21. doi: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-01> [in Ukrainian].
9. Bodnarchuk, T.L. (2017). Protectionism in the economic history of Ukraine (XIX - early XX centuries). Kyiv: NAS of Ukraine [in Ukrainian].
  10. Kudlasevych, O.M. (2014). Ukrainian sources of entrepreneurship theory. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
  11. Nebrat, V.V. (2013). Historical-financial studies in the Ukrainian economic thought in the XIX-th century - beginning of the XX-th century. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 3, 77-85. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_3_9 [in Ukrainian].
  12. Gladun, G.B. (2005). The history of steppe and protective forestry. *Lisovyy i myslyvs'kyi zhurnal - Forest and hunting magazine*, 3, 8-9 [in Ukrainian].
  13. Furdychko, O.I., Bondarenko, V.D. (2000). The primordial of Ukrainian forestry. Lviv: OJSC Biblis [in Ukrainian].
  14. Mastruk, O.M. (2013). Vasil Karazin and Philotechnical Society (20th of the 19th century). *Naukovyy visnyk Donbasu - Donbass Scientific Bulletin*, 4. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_8 [in Ukrainian].
  15. Pyrih, P. (2014). Great scientist and reformer Vasyl Karazin (to the 240th anniversary of his birth). *Siveryanskyy litopys - Sivensky Little*, 1-3, 184-187 [in Ukrainian].
  16. Sharov, I.F. (2006). Scientists of Ukraine: 100 outstanding names. Kyiv: Artek, 149-152, [6] p. [in Ukrainian].
  17. Schenderovsky, V. (2003). Do not go out the world of science. Kyiv: Rada [in Ukrainian].
  18. Bagaley, D.I. (1905). Notes and materials on the history of Kharkov University. New data for the biography of V.N. Karazin. Kharkov: Type. and Litogr. M. Zilberg [in Russian].
  19. Kolesnyk, I.I. (2000). Ukrainian historiography (XVIII - beginning of XX century). Kyiv: Genesis [in Ukrainian].
  20. Karazin, V.N. (1910). Thoughts about foundation the Philotechnical Community: Works, letters and papers that were gathered and edited by Professor D.I. Bagaley. Kharkiv University, (pp. 174-183) [in Russian].
  21. Ed. board, V.V. Nebrat, Head. (2023). Reconstruction for development: foreign experience and Ukrainian perspectives. NAS of Ukraine, SI Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. Retrieved from <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf> [in Ukrainian].

22. Karazin, V.N. (1813). The speech about the necessity of strengthening of housekeeping in real circumstances that was delivered by V.N. Karazin in Kharkov in 13 January 1813, during the meeting of the Philotechnical Community. *Vestnik Yevropy - Bulletin of Europe*, 1, part 67, 1-35 [in Russian].
23. Ed. D.I. Bagaley. (1910). Works, letters and papers V.N. Karazin, collected and edited prof. D.I. Bagaley. Khark. University [in Russian].
24. Nebrat, V.V. (2017). Historical dimension of trends in foreign economic policy. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 5-6, 151-169. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_5-6_14 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18 вересня 2023 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.189>
УДК 336(477):341.38
JEL: E58, E65, F35, G28

Petryshyn Halyna,
MA Institute of Labor and Social Affairs
(Warsaw, Poland)
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5385-3766>
e-mail: petryshyn@wp.pl

FUNCTIONING OF THE BANKING SYSTEM OF UKRAINE DURING THE WAR

The purpose of this article is to outline the financial situation in Ukraine during the ongoing war with Russia and to show the actions of the National Bank of Ukraine to preserve and ensure financial stability in emergency conditions. The article indicates the impact of the war on the financial state of the economy and the banking sector. The state of the Ukrainian economy, including the banking sector, as the basis of the financial system, is characterized. Threats and challenges, and the risks inherent in the activities of financial service providers – banks are indicated, with attention focused on credit risk. Changes in bank balance sheets in terms of assets and liabilities in foreign currency in recent years (2018–2022) are considered, and the main reasons for the deterioration of the quality of the loan portfolio and the reasons for the reduction of the loan portfolio are noted. An analysis of non-performing assets of banks and the reasons for their increase is carried out. The reports of the National Bank of Ukraine and the State Statistics Service of Ukraine were used for the analysis.

The following priority directions of NBU's activities for 2023 have been identified: credit risk and liquidity risk management; capital; and maintaining business models and internal management, including ensuring the continuity of operation of bank branches under martial law. The need for global efforts to restore Ukraine's economy and financial system after the end of the war is substantiated.

Keywords: National Bank of Ukraine, financial system, economy, credit risk, non-performing assets (NPL), loan portfolio.

© Petryshyn H., 2023
ISSN 0320-4421. Істор. нар. gospod. ekon. dumki Ukr. 2023, 56

ФУНКЦІОНУВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Метою цієї статті є окреслити фінансове становище України під час триваючої війни з Росією і показати дії Національного банку України щодо збереження та забезпечення фінансової стійкості в надзвичайних умовах. В статті зазначено вплив війни на фінансовий стан економіки і банківського сектору. Охарактеризовано стан української економіки, а також банківського сектору, як основи фінансової системи. Вказано на загрози і виклики, ризики, притаманні діяльності надавачам фінансових послуг – банкам, акцентовано увагу на кредитному ризику. Розглянуто зміни в банківських балансах в частині активів і пасивів в іноземній валюті за останні роки (2018–2022), зазначено основні причини погіршення якості кредитного портфелю та причини зменшення кредитного портфеля. Здійснено аналіз непрацюючих активів банків та причини їх збільшення. Для проведення аналізу використано звіти Національного банку України та Державної служби статистики України.

Визначені такі пріоритетні напрями діяльності НБУ на 2023 рік: управління кредитним ризиком та ризиком ліквідності; капітал; підтримання бізнес-моделей та внутрішнього управління, у тому числі забезпечення безперервності роботи банківських відділень в умовах воєнного стану. Обґрунтована необхідність глобальних зусиль для відновлення економіки та фінансової системи України після закінчення війни.

Ключові слова: Національний банк України, фінансова система, економіка, кредитний ризик, непрацюючі активи (NPL), кредитний портфель.

Throughout 2022, the ongoing Russian-Ukrainian war had a negative impact on the Ukrainian economy. However, thanks to exceptional monetary, fiscal, regulatory and supervisory measures, as well as sound capital and liquidity positions, the banking sector has played a key role in the overall response to the situation. Banks supported Ukraine's real economy by providing loans and satisfying the liquidity needs of households and non-financial enterprises. In the

last months of 2022 and in the first months of 2023, the overall risk structure has changed significantly. In particular, there was a high level of risk and uncertainty, which complicated the functioning of the financial sector, but macro-financial stability was and continues to be supported by significant international financial assistance.

Under the circumstances of martial law and acting in accordance with its mandate, the NBU identified, assessed and monitored existing and new types of risk and sources of vulnerability in the financial sector. The NBU tried to adjust and prioritize its supervisory activities in order to ensure, if necessary, an operative change of resources in accordance with the existing risk.

The NBU, in close cooperation with the competent national authorities, recorded and assessed the greatest challenges expected to affect the supervised institutions. In its assessment, the NBU indicated the main risks from the point of view of the banking sector and its susceptibility to threats and adverse phenomena.

The Russia-Ukraine war constitutes the main factor of risk, threats and adverse phenomena, having led to an unprecedented decline in economic activity in Ukraine in 2022. The Ukrainian economy shrank by over 30% in 2022, with the annual inflation rate amounting to 26.6% [3]. Economic activity in 2023 is projected to remain below the level of the previous year, and the pace of the recovery will be uneven. In 2023, the Ukrainian economy may grow by about 0.3%, and the inflation rate is projected to fall to 18.7% [8]. Continuation of the war increases uncertainty about the economic outlook and leads to the inhibition of long-term economic growth and development, at least until the peace is secured. The extent to which projected levels of economic activity and inflation are at risk depends very much on how the war unfolds, and in particular on its impact on energy markets.

An important factor weakening the pace of recovery is the increase in geopolitical tensions related to the sanctions imposed on Russia and Belarus by the EU, the USA and other countries. The renewed intensification of trade conflicts has a negative impact. Also important is the increase in tensions of the financial markets, the growth in commodity prices and uncertainty in the economy, which is manifested by a slowdown in economic growth and rising inflation. Geopolitical tensions exert a negative impact on the growth outlook and will therefore pose a threat to key macroeconomic and financial indicators.

1. Stability of the Ukrainian financial system during the war

The stability of the financial system is understood as a state in which the financial system performs its functions in a continuous and effective manner, even in the event of unexpected and unfavorable disturbances on a significant scale. Ukraine's financial system has survived the hardest challenges of the first year of aggression, performing its functions and effectively coping with the challenges posed by the Russian-Ukrainian war.

The National Bank of Ukraine is jointly responsible for the stability and development of the Ukrainian financial system. The NBU was granted such a mandate in 2015 [5], when the function of promoting financial stability was established (as the second priority after maintaining price stability). The NBU actively participates in the construction of the financial safety net in Ukraine and in the work of the Financial Stability Committee for macroprudential supervision and crisis management. The President of the NBU is a member of the Financial Stability Committee, alongside the Minister of Finance, the president of the National Securities and Exchange Commission, and the president of the Management Board of the Bank Guarantee Fund. (Regulations on the Financial, 2015) The Financial Stability Committee acts as a macro-prudential authority and is responsible for crisis management in the financial system.

The NBU takes measures to maintain the stability of the financial system and to minimize the impact of the war. This involves, on the one hand, applying solutions aimed at the financial institutions themselves, and on the other hand, taking measures to facilitate the situation of Ukrainian banks' customers and prevent panic, which would be extremely dangerous, even in calmer periods than during the war. The first thing the NBU performs qualitative analyses and informs about identified threats. The dissemination of this type of knowledge is intended to help maintain financial stability and identify the level and scope of risk in the financial system.

The restrictive monetary policy measures applied by the NBU contributed to the stability of the financial system during the first year of the war. The most important activities of the NBU in this direction were, in particular, setting interest rates at a constant level of 25 percent, fixing the exchange rate of the hryvnia, and introducing restrictions on the functioning of the banking system and the currency market. Foreign aid played a key role in maintaining the stability of

Ukraine's financial system in the face of the economic collapse caused by the war.

The NBU Report for 2022 presents the results of the financial situation of the banking sector and the sector of non-bank financial institutions, which deteriorated in the analyzed period. Basing a synthetic assessment of the stability of the domestic financial system on NBU research, it should be noted that the outlook for the system's stability in 2023 will deteriorate.

Among the risk factors affecting the stability of the financial system, macroeconomic risk and financing risk should be distinguished. The interdependence between the deterioration of the financial conditions and the weakening of economic activity, which increases the risk of these processes taking place, would adversely affect the stability of the financial system in Ukraine. This situation has led to higher funding risks and increased costs of credit risk in the banking sector. In addition, turmoil in the global financial markets has a negative impact on Ukraine's GDP, which will lead to a deterioration in the quality of loans. Moreover, the economic slowdown will affect credit losses in the portfolio of unsecured loans, as the share of loans with a high ratio of loan-to-value of collateral is significant in the Ukrainian banking system.

The increase in uncertainty as to the scope and scale of durability of disruptions in the functioning of the world economy caused by Russia's armed aggression against Ukraine is the main external factor affecting the conditions of operation of the Ukrainian financial system.

2. The economic situation of Ukraine

The Ukrainian economy entered 2022 with a high pace of economic development, having ended 2021 with an all-time high GDP of \$195 billion, an increase in consumer spending and a progressive rebuilding of inventories. The economy was gaining momentum, which was also manifested in a not excessively high unemployment rate of 10.3% and an increase in wages by 37.6% compared to 2020. In 2022, inflation was one of the biggest economic challenges. After a period of relatively low level (in 2020 – 5%, in 2021 – 10%), at the end of 2022 it approached 26.6% [3]. In this period, measures were also taken in the field of monetary and fiscal policy aimed at reducing

the pace of further growth in the prices of consumer goods and services. These efforts must continue in 2023.

The aggregate state debt is one of the most important indicators that confirms the state of the state's economy. From the point of view of economic security, the main place in the structure of public debt management is given to foreign debt. As of December 31, 2022, it amounted to UAH 2,671,828 million (external debt – UAH 1,560,230.0 million or internal debt – UAH 1,111,597.6 million). During the first year of the war, there was a significant increase in the foreign debt by 14,202 million dollars. USD or 24.8% and amounted to 71,399 million USD or 54.1% of the total national debt.

At the same time, it is worth noting that the total public debt of Ukraine during the period of martial law increased by 52.4% and amounted to UAH 4,071,683.1 million as of December 31, 2022 (external debt – UAH 2,610,945.6 million, external debt and domestic debt – UAH 1,460,737.5 million). The share of the total public debt of Ukraine in GDP increased by 30%, and was 78.4% as of December 31, 2022, and 48.9% as of December 31, 2021. Military spending as a share of GDP rose to 34% of GDP in 2022, up from 3.2% in 2021 [3].

It should also be noted that the drop in real GDP of Ukraine in 2022 reached 29.2%, and the drop in industry – 38%.

Before the war broke out, solid long-term growth was forecasted for the Ukrainian economy. However, as soon as Ukraine's economy had started its recovery from the pandemic, the Russian invasion brought new challenges. Forecasts of economic decline in Ukraine in 2022 were inflated. However, the projected decline in GDP dynamics as a result of the economic slowdown and the ongoing war was much smaller (30.4%) than the historically assumed level of over 35%. Also, the NBU macroeconomic projections formulated in December 2022 point out to economic growth being expected in 2023 compared to a decline in 2022, despite the fact that public debt and budget deficit in relation to GDP remain at a high level. Large-scale shelling of energy infrastructure has also worsened the macroeconomic outlook. This had an impact on the stability of the financial system in Ukraine and will certainly affect the profitability of financial institutions, moreover, there is still significant uncertainty about the nature of the economic situation, especially in countries that are Ukraine's trading partners.

For this reason, the deterioration of the economic growth outlook and the persisting debt crisis in Ukraine indicate that the risk of materialization of a threat to the stability of the financial system has increased. There is no doubt that the current war in Ukraine constitutes a serious challenge for the entire economy and economic policy. Even when the war is over, Ukraine may be perceived for a certain period of time as an unstable and high-risk country, even if this perception is not reflected in reality. The destruction caused by the war will also encourage a permanent increase in the number of people leaving Ukraine. These extraordinary circumstances make it extremely difficult to assess Ukraine's macroeconomic situation in the coming months. Current economic development may be distorted much more strongly.

The war continues, the cost of damages and losses from Russian aggression has already reached record levels, and the fall in real GDP in Ukraine is deeper than in most countries that have experienced armed conflicts. At the same time, Ukraine managed to maintain macro-financial stability and attract significant amounts of international aid, which will have a positive impact on post-war recovery prospects.

An indicator such as inflation also tells about the state of the economy in the country. In December 2022, consumer inflation in annual terms was 26.6%, according to the forecast of 30%, it is worth noting that the Ukrainian economy has successfully adapted to functioning in war conditions. In December 2021, the inflation rate was 10%, in the first year of the war, the inflation rate increased by 16.6%. The main factors that led to the growth of inflation in Ukraine in 2022 include: infrastructure damage, a drop in demand and supply, and pressure on the national currency.

Despite the war and high world inflation, the actual rates of price growth in Ukraine remain under control, and inflationary pressure has stabilized. It was possible to ensure relatively moderate inflation dynamics thanks to the anti-crisis measures of the NBU and the Government with the support of international partners and, of course, the successful actions of the Ukrainian army, which not only stopped the Russian offensive, but also liberated Ukrainian lands.

The war and the resulting changes in economic conditions (sanctions, changes in exchange rates, demand for necessities) make this challenge much more difficult. Regardless of the introduced solutions, inflation can be expected to increase further and

stabilize at a high level throughout 2023. This will pose a challenge not only for the entire economy, but also for banks operating in Ukraine. The decline in the interest in investment activity in the conditions of war will constitute a barrier to lending activity in most economic areas. Controlling inflation will become the most important problem from the perspective of creating conditions for further economic development of the country.

War and the resulting changes in economic conditions (sanctions, changes in exchange rates, demand for necessities) significantly hinder this challenge.

According to the latest System Stability Report – the financial report published periodically by the National Bank of Ukraine, the increase in uncertainty related to the scope, scale and duration of disturbances in the functioning of the global economy, caused by Russia's armed aggression against Ukraine, constitutes the main external factor affecting the situation of the Ukrainian financial system [7].

The outlook for the situation of the Ukrainian economy has changed significantly, as the Russian invasion dealt an unprecedented blow. This will have an impact on the functioning of the Ukrainian financial system. It should be noted, however, that in 2023 the growth rate of the Ukrainian economy may slow down more than forecasts in 2023, as the ongoing war has worsened the prospects for a post-pandemic recovery both in the country and across Europe.

The Ukrainian economy proved able to quickly adapt to difficult war conditions. However, the challenges of reconstruction will be enormous, from building physical infrastructure, mainly energy, to the functioning of institutions in the face of a potentially significant inflow of aid funds. An important driving factor for the country's economic reconstruction after the war will be foreign investments, as well as the mechanism of Ukraine's integration with the EU single market.

3. Banking system under martial law

The indicators measuring the condition of the Ukrainian banking sector, analyzed at the end of 2022, pointed out to a good condition of banks. Equity in capital, the rate of growth of lending (especially at the end of the year) and the positive financial result serves as a basis for the statements that the situation of the Ukrainian banking sector is stable.

Banks continued to renew their outlets in the liberated regions and to regain customer confidence. A significant part of the banks in Ukraine recorded an increase in funds from customers, especially in the form of households term deposits. The growth rate of foreign currency deposits is also increasing. The loan portfolio shrank as a result of both falling demand and rising credit risk losses. The share of non-performing loans increased. Despite significant write-downs, the banking sector posted an annual profit.

According to the information provided in the NBU [7], despite the increase in allocations for provisions, the banking system generated UAH 24.7 billion in profit, i.e. more than three times less than in 2021, including UAH 17.3 billion – in Q4. Of course, there are banks that have suffered losses and banks which record profits. Over 20 banks suffered losses, including 2 state-owned banks of Ukraine (Ukreksimbank – losses of UAH 6.88 billion and Ukrgasbank – losses of UAH 2.76 billion). In turn, in the private sector with foreign capital, Sense Bank (Alfa-bank) with Russian capital suffered the greatest losses. PrivatBank, Ukraine's largest state-owned bank, recorded a profit of over 30 billion, and UKRSIBBAN with foreign capital – 3.53 billion UAH.

In 2022, banks put more emphasis on the increase in fee and commission income, as attacks on energy infrastructure had a moderate impact on the dynamics of commission income. Revenues from foreign exchange operations supported the growth in operating revenues. The banking system survived and quickly adapted to work in the conditions of war, is operationally stable, liquid and profitable [12].

As for profitability, after the decline that occurred in 2022, in 2023, banks expect moderate growth, although not a very strong one. However, these forecasts are burdened with the risk related to the further course of the war and its adverse economic consequences. This situation fuels pressure on banks to eliminate existing vulnerabilities and adapt business models to the conditions and challenges of war.

The stability of the banking system was preserved thanks to: the reforms carried out in previous years, the efforts of the banks themselves, timely actions, and the support of the National Bank of Ukraine.

Although the war in Ukraine is not able to shake the foundations of the Ukrainian banking sector, it may amplify existing tensions or

weaknesses in the banking system. First of all, the greatest threat to the stability of the banking sector is the occurrence of many shocks over the last year, lead to losses in the banking system and negatively affecting the long-term ability of banks to generate profits.

Working conditions for financial institutions remain difficult: the war drags on and Russia continues to use terror tactics and destroy civilian infrastructure. Despite this, the financial sector operates efficiently: payments are made on time and customers have free access to their own funds. However, the consequences of large-scale shelling reduce the growth rate of demand for banking services and cause additional credit losses and operational losses for banks. Public confidence in banks is stable and remains at a relatively stable level.

4. Changes in the structure of the bank balance sheet

When assessing the lending policy of commercial banks, it is worth noting that the growth rate of consumer loans and car loans at the end of December 2022 was negative (above – 30%), and that the amounts of these loans were successively decreasing. This trend was noticeable from the beginning of the war. The reason for the reduction of the loan portfolio is the awareness of credit risk and the small number of new loans that do not compensate for the amount of currently repaid ones. The volume of unsecured consumer loans is falling sharply, primarily as a result of the tightening of banks' lending policies resulting from a significant deterioration in the quality of loans granted under a lenient lending policy and (which is related to) high impairment losses. Commercial banks also decided to change the currency structure of newly granted loans, increasing the share of hryvnia loans, although foreign currency loans still have a significant share in their portfolio, which poses a danger of a credit risk arising from the depreciation of the Ukrainian currency [7].

According to the currency structure of the banking sector's balance sheet in 2018–2022 in Ukraine (Table 1), it follows that in 2018 and 2022 an increase in the value of both foreign currency liabilities and assets was recorded. Foreign currency assets in 2022 amounted to UAH 819 billion and accounted for 30.2% of total assets compared to 28.8% at the end of 2021. Foreign currency liabilities amounted to UAH 657 billion, i.e. 35.1% of total liabilities compared to 32.9% at the end of 2021.

A significant increase in the value of both assets (by 15.7%) and foreign currency liabilities (by 21.3%) in 2022 resulted primarily from the weakening of the hryvnia. The phenomenon of high value of foreign currency loans granted to households is associated with the risk taken by banks and increases the risk in the financial system. It should be underlined that only a small part of households that receive income in foreign currencies is hedged against currency risk.

Table 1

**Currency structure of the banking sector balance sheet
in 2018–2022 (billion UAH)**

Year	2018	2019	2020	2021	2022
Assets					
Total assets	1911	1982	2206	2358	2717
<i>of which in foreign currency</i>	779	718	746	679	819
Net assets	1360	1493	1823	2053	2354
<i>of which in foreign currency</i>	495	492	585	583	731
Gross loans to business entities	919	822	749	796	801
<i>of which in foreign currency</i>	460	381	332	292	281
Net loans to business entities	472	415	432	540	529
Gross loans to natural persons	197	207	200	243	210
<i>of which in foreign currency</i>	61	38	31	21	13
Net loans to natural persons	114	143	149	200	134
Liabilities					
Funds of business (deposits) of which in foreign currency)	430	525	681	800	943
<i>of which in foreign currency</i>	150	191	233	233	317
Funds of individuals (deposits)	508	552	682	727	934
<i>of which in foreign currency</i>	241	238	285	270	340
Change (y/y, %)					
Total assets	3,8%	3,7%	11,3%	6,9%	15,2%
Net assets	1,9%	9,8%	22,1%	12,6%	14,6%
Gross loans to business entities	6,3%	-10,6%	-8,8%	6,2%	0,7%
Gross loans to individuals	15,3%	5,0%	-3,5%	21,6%	-13,5%
Funds of business entities (deposits)	0,8%	22,1%	29,7%	17,4%	17,9%
Funds of individuals (deposits)	6,3%	8,6%	23,5%	6,6%	28,4%

Source: Report Review of the banking sector, (February 2023).

The challenges for banks arising from the war are primarily related to the need to create additional reserves. What is equally important the war also affects the ability of banks to generate revenues, which further weakens the already low level of revenues and profita-

bility. Undoubtedly, interest income will remain under constant pressure. This is partly mitigated by the high volume of loans, however, the potential tightening of credit standards and the expiration of government guarantees entail downside risk for the future. At the same time, revenues from fees and commissions are decreasing due to strong competition. All these factors combined with a parallel strong increase in the level of provisioning resulted in a decline in the rate of return on equity. Further development of the situation depends on how the hostilities will proceed.

5. Credit risk is a challenge for Ukrainian banks

The increase in the value of credit risk and its effective management in Ukrainian banking sector is determined by the deterioration in both the economic and financial situation of a significant number of borrowers and the quality of credit portfolios. The increased importance of credit risk in banks is also related to the heightened exposure to such risks as: market risk of the borrower's activity or operational risk of credit transaction execution. Supervisory prudential standards constitute an important instrument for credit risk management. They define the requirements for capital adequacy, credit concentration, specific provisions as well as for limiting operational risk. In addition to supervisory prudential standards, banks rely, in the process of credit risk management, on internal regulations based on the recommendations of the NBU, e.g. internal concentration limits and monitoring rules. In addition to concentration limits and quantitative and qualitative diversification, syndicated loans, relevant provisions in the loan agreement, the assessment of creditworthiness is also of great importance. In the procedures for assessing this capacity, Ukrainian banks use Western European solutions.

In Ukraine, as in other countries of Central and Eastern Europe, there have been significant changes in banking in recent years. Before the crisis in 2008, the largest increase in assets concerned housing loans, while in the years 2018–2021 an increase in non-purpose cash loans was noticeable. Credit risk entails the risk of loss due to the default of a debtor. Due to the fact that banks have insufficient equity in relation to the value of assets, if a certain part of total loans becomes unpaid, the bank may find itself on the brink of bankruptcy [13]. As scientific research shows, credit risk is by far the most

important of all risk exposures in commercial banks. Over 90 percent of bank failures in the world result from exposure to credit risk.

Therefore, one of the main challenges for the banking sector and the NBU is credit risk. The potential negative impact on banks is further magnified by a clear vulnerability to external threats. In sectors – especially those hit hardest by the war – non-financial companies saw their profits fall sharply as a result of the war, and thus the risk of insolvency increased. At the same time, the labor market situation is likely to deteriorate in case of households related to these sectors, which in turn will be reflected in their ability to pay. These developments are accompanied by a growing risk of a correction in real estate markets. In Ukraine, residential real estate markets have suffered greatly, mortgage lending has almost disappeared, the mortgage market will remain inactive until the end of the war due to high risk, while activity in the commercial real estate sector is already slowly stabilizing.

Credit risk is identified as the risk of an individual borrower and the risk of the entire loan portfolio. Banks try to limit the credit risk on the basis of the probability that the customer will not meet his obligations until the end of the loan agreement by assessing the borrower's creditworthiness and determining the credit rating. In Ukraine the process of assessing the borrower's creditworthiness is very complex because of high share of the shadow economy in the national economy. It is estimated that in 2021 the above-mentioned share amounted to 32% of GDP. At the same time, it should be noted that in certain individual cases the financial statements of companies do not constitute reliable sources of information. In addition to the credit rating, the collateral itself is also very important. The situation with the recovery of collateral in Ukraine is not good, especially during the ongoing war, and the periods of forced debt collection are very long. In relation to the loan portfolio, banks apply various tools and methods for their measurement, assessment and credit risk management. Portfolio diversification serves as one of the most important tools used by individual banks – banks try to diversify their loans to different clients to ensure low interdependence of settlement problems, since diversity reduces the likelihood that more debtors will have problems at the same time.

The economic downturn caused by the war will cause a deterioration in asset quality. It is necessary to pay attention to the financial difficulties experienced by non-financial enterprises and households

due to the war than to the more permanent economic effects resulting from the deterioration of the macroeconomic environment due to the impact of both supply and demand factors. Difficulties with logistics, an increase in the prices of production raw materials, restrictions in trade relations and sanctions have a negative impact on the aggregate supply. On the demand side, rising energy and commodity prices as well as the cost of financing have a negative impact on the real income of households and enterprises. Increased uncertainty caused by the ongoing war is hampering investment and lowering consumer confidence. This lowers the credit ratings of companies and weakens the ability of households to service their debts. In addition, the risk of deterioration of the state's fiscal position as a result of the economic slowdown caused by the war decreases space for intervention in the area of the real economy. Hence, an increase in credit risk and a tightening of lending policy in banks can be expected.

6. Non-performing assets (NPL) are a threat to Ukrainian banks

The Ukrainian banking system in recent years has been characterized by a relatively high interest rate on non-performing loans (NPL) and a slow recovery of collateral. For a number of reasons, the total value of NPL has been declining since 2018 and was one of the reasons for the improvement in the macroeconomic situation, as reflected in GDP growth and increased purchasing power. In recent years, banks have made a significant change in terms of concentration, consisting in the transition from simply granting loans to the construction of appropriate debt recovery centers. Added to this is the strengthening of the market for the purchase and sale of non-performing loans.

Russia's invasion of Ukraine reversed the trend of a gradual reduction in the share of non-performing loans (NPL) in Ukrainian banks, which had been ongoing since 2018: during this time, the amount of NPL decreased by almost UAH 300 billion, and their share in the loan portfolio decreased from 55% to 27% on March 1, 2022. The consequences of the war, i.e. destruction of assets and collateral, loss of income and deterioration of borrowers' solvency, reduce the ability of banks to service loans, deteriorate the quality of their loan portfolios and lead to an increase in write-downs on provisions.

Banks have already recorded significant credit losses – since the beginning of the war, the amount of write-downs for provisions for loans has exceeded UAH 100 billion and constitutes over 12% of the loan portfolio that banks had at the end of February 2022. Potential losses of the loan portfolio due to war, economic crisis and energy terror by the aggressor may be as high as 30%. At the end of 2 – 22 the NPL coverage ratio (the ratio of all loan loss provisions to NPLs) amounted to 95%.

The volume of loans and the share of non-performing assets [13] in the banking sector as at January 1, 2023 amounted to 38% compared to January 1, 2022. The volume of non-performing loans increased during the year by UAH 87 million to UAH 432 billion (Table 2).

Table 2

Loan volume and share of NPL (million UAH)

Assets	Jan 1, 2018	Jan 1, 2019	Jan 1, 2020	Jan 1, 2021	Jan 1, 2022	Jan 1, 2023
Credits:						
Corporate loans	892900	959601	847259	795405	835658	847586
NPL	500263	535770	456074	371157	301665	363321
NPL share,%	56,03	55,83	53,83	46,66	36,10	42,87
Household loans (including SPD loans)	174448	202202	214252	208383	256291	224260
NPL	93353	93086	73077	58230	43210	68272
NPL share,%	53,51	46,04	34,11	27,94	16,86	30,44
Household loans (including SPD loans)	22046	28888	31368	34057	30581	36917
NPL	1372	1073	946	984	256	4
NPL share,%	6,22	3,71	3,02	2,89	0,84	0,01
Credit to the authority of the government	1519	2867	4717	1519	2867	24800
NPL	10	838	683	10	838	507
NPL share,%	0,69	29,22	14,48	0,69	29,22	2,04
Total loans	1090914	1193558	1097595	1049579	1149567	1133563
NPL	594999	630767	530780	430371	345131	432105
NPL share,%	54,54	52,85	48,36	41,00	30,02	38,12

Source: Report Review of the banking sector, (February 2023).

The assessment of assets will continue, so the volume of NPLs will continue to grow. The NBU expects banks to take a balanced approach to credit risk assessment, especially in relation to borrowers who lost their income as a result of the war and are unable to repay their debt. Banks should conduct flexible restructuring in case of borrowers with the prospect of business recovery, as well as appropriately assess the value of collateral, recognizing loss of access to property, its damage or destruction in a timely manner. The NBU plans to carry out an asset quality assessment in 2023 in order to confirm the correctness of the presented quality of the loan portfolio, the adequacy of creating provisions and assess the actual amount of regulatory capital. Based on the results of the assessment, a transitional period for capital increases to the minimum regulatory values will be determined. Most banks will be able to recapitalize with future profits, but many banks will likely need shareholder support.

Summary. An efficiently operating central bank and banking system is the basis for the stability of the state's financial system. During the war, the NBU and the banking sector play an important role in maintaining balance in the financial markets, e.g. by taking quick radical decisions and implementing the rules of operation and execution of transactions, risk management or maintaining liquidity. The analysis of the impact of the NBU and commercial banks on the stability of the financial system in Ukraine, with an indication of activities and threats to this stability, which is the purpose of this article, leads to the conclusion that despite the good condition of the Ukrainian banking sector, the lending and deposit policy of banks should be conducted with particular caution.

This is mainly due to the economic slowdown and the related increase in non-performing loans in banks' portfolios. The not very optimistic prospects for economic growth and the ongoing war pose a risk of materializing a threat to the stability of the financial system in Ukraine. Based on the assessment of the main risks and vulnerabilities in the banking sector, the NBU set supervisory priorities for 2023 in assessing asset quality, adequacy of provisioning and assessing the actual size of regulatory capital. Priority areas for the NBU for 2023 should include: credit risk and liquidity risk management; capital; maintaining business models and internal management, including ensuring the continuity of operation of bank branches under martial law.

In 2022, the real GDP decreased by 30%, which is the deepest annual decline of the economy in the entire history of Ukraine. Currently, the situation is stable thanks to the manual management of the financial system, infusions from the NBU and Western partners, as well as the availability of liquidity in banks. The economy will still have to descend into a shock situation. After the end of active hostilities, the NBU will have to let go of manual control. Some banks will leave the market, system banks may be nationalized.

The real level of growth of non-performing loans (NPL), which are classified in this group as a result of the war, will be possible to assess only after the war and their level will increase significantly. In post-war conditions, with the lack of capital to form reserves for NPL assets, the banking system of Ukraine will find itself in a difficult position. To restore Ukraine's economy after the end of the war, major global financial efforts will be needed. The world partners of the USA and the EU already make a significant contribution to increasing the current stability of this state, but in the medium and long term, more support will be needed to restore the foundations of a free and prosperous country, irrevocably oriented to European values and reliably integrated into the European and world economy, as well as to support it on the European path.

1. Гладинець Н., Копча С., Ряшко Н. Фінансова стійкість банківської системи України та значення для розвитку економік. *Східна Європа: Економіка, Бізнес та управління*. 2018. Вип. 6(17).
2. Гаряга Л.О., Куліш Р.Р. Фінансова безпека банківської діяльності в умовах цифровізації. *Проблеми економіки*. 2019. № 4(42). С. 163-171. doi: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2019-4-163-171>.
3. Державна служба статистики України. (2023). Київ. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Закон України «Про банки і банківську діяльність» № 2121-III (із змінами та доповненнями) від 7 грудня 2000 року. Київ. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws>.
5. Закон України «Про Національний банк України», Ст. 6 від 20 травня 1999 року (із змінами та доповненнями), Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
6. Grzybowski, M. (2015). Zarządzanie ryzykiem w banku. *Studia ekonomiczne prawne i administracyjne*, nr. 1/2015.

7. Звіт про фінансову стабільність, грудень 2022. НБУ. Київ, 2022. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/zvit-pro-finansovu-stabilnist-gruden-2022-roku>.
8. Інфляційний звіт, січень 2023. НБУ. Київ. С. 4.
9. Kozak, M. (2023). Ukraiński system finansowy czasu wojny. URL: <https://forsal.pl/swiat/ukraina/artykuly/8394074,ukrainski-system-finansowy-czasu-wojny.html>.
10. Корченко А.О., Скачек Л.М., Хорошко В.О. Банківська безпека: Підручник / За заг. ред. докт. техн. наук, проф. О.В. Хорошка. Київ: ПВП «Задруга», 2014. 185 с.
11. Nocoń A. (2015). Wskaźniki ryzyka systemowego a bezpieczeństwo systemu finansowego, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr. 238. Katowice.
12. Огляд банківського сектору, лютий 2023 року. НБУ. Київ, 2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/banki>.
13. Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями, № 351 від 30.06.2016 (із змінами та доповненнями), НБУ. Київ.

References

1. Gladynes, H., Kopcha, S., Riashko, H. (2018). Financial stability of Ukraine's banking system and its importance for the development of economies. *Skhidna Yevropa: Ekonomika, Biznes ta Upravlinnya - Eastern Europe: Economics, Business and Governance*. Is. 6(17) [in Ukraine].
2. Gariaga, L.O., Kulish, R.R. (2019). Financial security of banking activities in the conditions of digitization. *Problemy ekonomiky - The Problems of Economy*, 4 (42), 163-171. doi: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2019-4-163-171> [in Ukraine].
3. State Statistics Service of Ukraine. (2023). Kyiv. Retrieved from <https://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukraine].
4. The Law of Ukraine, On Banks and Banking Activity. (2000). No. 2121-III, of December 7, 2000 (as amended). Kyiv. Retrieved from <http://zakon1.rada.gov.ua/laws> [in Ukraine].
5. The Law of Ukraine, Act of Ukraine, On the National Bank of Ukraine of May 20, 1999 (Article 6), 1 (as amended). Kyiv. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua> [in Ukraine].
6. Grzybowski, M. (2015). Risk management in a bank. *Legal and Administrative Economic Studies*. No. 1/2015 [in Polish].

7. Financial Stability Report, December. (2022). NBU. Kyiv. Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/news/all/zvit-pro-finansovu-stabilnist-gruden-2022-roku> [in Ukraine].
8. Inflation Report. (January 2023). NBU. Kyiv. Retrieved from <https://bank.gov.ua> [in Ukraine].
9. Kozak, M. (2023). The Ukrainian financial system during the war. Retrieved from <https://forsal.pl/swiat/ukraina/artykuly/8394074,ukrainski-system-Finansowy-czasu-wojny.html> [in Polish].
10. Corchenko, A.O., Scachek, L.M., Chorosko, W.O. (2014). Banking security: Textbook. Kyiv: Zadrug [in Ukraine].
11. Nocoń, A. (2015). Systemic risk indicators and the security of the financial system, Economic Studies. Scientific Journals of the University of Economics in Katowice, No. 238. Katowice [in Polish].
12. Review of the banking sector, February 2023. (2023). NBU. Kyiv. Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/news/all/banki> [in Ukraine].
13. On the approval of the Regulations on the determination by the banks of Ukraine of the loan amount risk for active banking operations. (2016). No. 351, June 30, 2016 (as amended). NBU. Kyiv [in Ukraine].

*The article was received on October 4, 2023.
Стаття надійшла до редакції 4 жовтня 2023 р.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.208>

УДК 005.35:338.24]:339.924(4)(477)

JEL: G38, L32

Сафронова О.М., кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту, маркетингу та публічного управління Національної академії статистики, обліку та аудиту (НАСОА)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3553-2050>
e-mail: o_safronova@ukr.net

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ РЕФОРМИ В ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано стан та напрями розвитку організаційно-правових основ проведення корпоративної реформи в державному секторі економіки в контексті завдань, визначених в Угоді про асоціацію між Україною та країнами ЄС. Досліджено нормативно-правові та організаційні засади здійснення заходів з корпоративного реформування діяльності державних підприємств і компаній, виокремлено основні здобутки і обмеження в процесі їх реалізації. Аргументовано, що в результаті створення наглядових рад на ряді вітчизняних державних компаній змінено організаційну модель прийняття управлінських рішень. Це дозволило більш виважено підійти до обґрунтування необхідних рішень і кадрових призначень, сформуванню підґрунтя для залучення компетентних незалежних директорів до участі у роботі наглядових рад та ініціювати рух у напрямі реалізації усталених міжнародних стандартів корпоративного управління. Втім, здійснення корпоративної реформи в державному секторі економіки України обмежується внаслідок того, що створення наглядових рад державних унітарних підприємств не супроводжується усуненням іманентних недоліків організаційно-правової форми цих господарських структур, засоби забезпечення контролю виконання покладених на членів наглядових рад та незалежних директорів функцій чітко не

© Сафронова О.М., 2023

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2023. Вип. 56

зафіксовані, існують організаційні невизначеності при проведенні конкурсного відбору претендентів на відповідні посади, імплементація інституту наглядових рад державних компаній не узгоджується із зусиллями з впровадження інших суттєвих складових сучасного корпоративного менеджменту – розробкою стратегічних планів конкретних господарських структур, застосуванням механізмів управління ризиками, чітким декларуванням політики власності як на рівні держави, так і на рівні кожного державного підприємства.

З огляду на вплив зазначених чинників уточнено перспективні напрями розвитку організаційно-правових засад проведення корпоративної реформи в державному секторі економіки України, окреслені заходи з їх реалізації в сучасних умовах господарювання.

Ключові слова: корпоративне управління; корпоративна реформа; державний сектор економіки; євроінтеграція.

Safronova O.

ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS OF CORPORATE REFORM IN THE PUBLIC SECTOR OF THE ECONOMY UNDER THE CONDITIONS OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION

The article analyzes the state and directions of development of the organizational and legal foundations of corporate reform in the state sector in the context of the tasks defined in the Association Agreement between Ukraine and the EU countries. The normative-legal and organizational principles of the implementation of measures for corporate reform of the activities of state-owned enterprises and companies were studied, and the main achievements and limitations in the process of their implementation were highlighted. It is argued that as a result of the creation of supervisory boards at a number of domestic state-owned companies, the organizational model of management decision-making has changed. This makes it possible to take a more balanced approach to justifying the necessary decisions and personnel appointments, to create the basis for attracting competent independent directors to participate in the work of supervisory boards, and to initiate a movement towards the implementation of established international standards of corporate gov-

ernance. However, the implementation of corporate reform in the state sector is limited due to the fact that the creation of supervisory boards of state unitary enterprises is not accompanied by the elimination of inherent shortcomings of the organizational and legal form of these economic structures, while the means of ensuring the control of the performance of the functions entrusted to the members of the supervisory boards and independent directors are not clearly fixed. Besides, there are organizational uncertainties during the competitive selection of applicants for relevant positions, and the implementation of the institution of supervisory boards of state-owned companies is not consistent with efforts to implement other essential components of modern corporate management – the development of strategic plans for specific economic structures, the use of risk management mechanisms, the clear declaration of ownership policy as state level, as well as at the level of each state enterprise.

Taking into account the influence of the above mentioned factors, the author specifies various promising directions for the development of the organizational and legal foundations of corporate reform in the state sector of Ukraine's economy, and outlines the measures for their implementation in modern economic conditions.

Keywords: *corporative management, corporate reform, the state sector of the economy, European integration.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Положеннями Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, зафіксовано, що сторони домовилися співробітничати, зокрема, з питань захисту прав акціонерів, кредиторів та інших заінтересованих сторін відповідно до вимог ЄС, а також подальшого розвитку політики корпоративного управління відповідно до міжнародних стандартів, поступового наближення до правил і рекомендацій ЄС у цій сфері відносин [1, гл. 13, ст. 387]. Йдеться насамперед про Принципи корпоративного управління ОЕСР [2] та Принципи корпоративного управління G20 [3]. Потреби виконання цих домовленостей зумовили необхідність проведення корпоративної реформи в Україні, зорієнтованої на системне впровадження усталених міжнародних принципів і стандартів корпоративного управління.

Однією з пріоритетних сфер проведення цієї реформи визначено розвиток на корпоративних засадах державних унітарних підприємств і компаній із контрольним пакетом акцій (паєм), що належить державі в їх статутному капталі. Організація корпоративного управління цими господарськими структурами потребує врахування специфіки їх діяльності та забезпечення належного управлінського впливу з боку уповноважених органів влади у якості уповноважених представників держави-власника (мажоритарного акціонера/пайщика). За цих обставин здійснення корпоративної реформи в державному секторі економіки України спрямовується на імплементацію Керівних принципів ОЕСР щодо корпоративного врядування на підприємствах державної форми власності [3], в першу чергу – шляхом розбудови дієвої системи наглядових рад державних компаній. Однак такі організаційні зміни створюють підстави для вирішення й інших актуальних проблем розвитку національної економіки, включаючи формування інструментарію стратегічного планування та реалізації політики державної власності, знаходження ефективних механізмів протидії корупції та відпливу державних коштів у тіньовий обіг. З огляду на це дослідження корпоративної реформи в державному секторі економіки України має важливе значення як в плані наукового аналізу, так і з позицій знаходження прийнятних прикладних рішень сучасної управлінської практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх публікацій, присвячених проблематиці запровадження принципів корпоративного управління в державному секторі економіки України, доцільно назвати статті Осецького В.Л., Каніщенко О.Л., Россо М.В. [5], Поєдинка В.В. [6], Прохорової В.В. [7]. Так, дослідники акцентують увагу на з'ясуванні специфіки організації корпоративного управління в державних компаніях [7, с. 389], новелах законодавчого забезпечення впровадження принципів корпоративного менеджменту державних підприємств [6, с. 17–18] та засобах підвищення якості відповідної управлінської діяльності [5, с. 14–16].

Серед зарубіжних публікацій, в яких досліджуються проблеми корпоративного реформування державного сектору економіки України, необхідно насамперед згадати аналітичні огляди, підготовлені експертами МВФ [8] та ОЕСР [9–11]. Зарубіжні експерти обґрунтовують доцільність впровадження в державному секторі принципів і стандартів корпоративного управління можливостями

зменшення фіскальних ризиків, пов'язаних із діяльністю державних підприємств [8, с. 30–49] та здійснення низки антикорупційних заходів у сфері розпорядження державними активами [9, с. 46–62]. Оцінка поточних результатів проведення корпоративної реформи державних підприємств і компаній України, досягнутих протягом 2016–2020 рр., в т.ч. – в секторальному розрізі, міститься в аналітичних звітах ОЕСР [10, с. 49–99; 11, с. 41–66].

Проте слід визнати, що зазначені публікації зорієнтовані на висвітленні перебігу корпоративних змін до початку широкомасштабної агресії росії в Україні – подій, які визначально вплинули на трансформаційні процеси в національній економіці в цілому і в державному секторі зокрема. У цьому зв'язку нині об'єктивно відчувається брак досліджень, пов'язаних із оцінкою сучасного етапу **в розвитку організаційно-правових основ удосконалення** системи корпоративного управління вітчизняних державних підприємств і компаній, а тим більше – перспективних напрямів поглиблення реформ у цій сфері відносин з урахуванням теперішнього стану їх здійснення та в контексті завдань імплементації положень Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

З огляду на це **метою статті** є аналіз стану, уточнення перспективних напрямів **розвитку організаційно-правових основ** здійснення корпоративної реформи державних підприємств і компаній та конкретизація на цих засадах комплексу доцільних заходів щодо її просунення в сучасних умовах євроінтеграції України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових досліджень. Початок проведення корпоративної реформи в державному секторі економіки України пов'язується із прийняттям в 2016 р. Закону України № 1405 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо управління об'єктами державної та комунальної власності» [12]. Закон, серед іншого, дозволив створювати наглядові ради державних та комунальних підприємств поза процедурою корпоратизації та призначати до таких наглядових рад не лише представників держави, але й незалежних директорів.

Своє продовження корпоративна реформа в державному секторі економіки України отримала у 2017 році. Зокрема, постановами КМУ від 10.03.2017 р. № 142 «Деякі питання управління державними унітарними підприємствами та господарськими то-

вариствами, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі» [13] та №143 «Деякі питання управління об'єктами державної власності» [14] були визначені критерії обов'язковості створення наглядових рад державних підприємств, порядок їх діяльності та ліквідації, порядок призначення представників держави та відбору кандидатів у незалежні директора (члени) наглядових рад. Також був встановлений порядок проведення конкурсного відбору кандидатів на посаду незалежного члена наглядової ради господарського товариства, у статутному капіталі якого більше 50 відсотків акцій належать державі, вимоги до незалежного члена наглядової ради господарського товариства, у статутному капіталі якого більше 50% акцій належать державі.

Протягом 2018–2021 рр. відповідні практики були опрацьовані низкою державних компаній, що дозволило чіткіше визначитися із оцінкою результатів проведення корпоративної реформи. Серед здобутків цього процесу в перше чергу можна відзначити зміну організаційної моделі прийняття управлінських рішень на рівні державних компаній, де були створені наглядові ради. Певною мірою це дозволило більш виважено підійти до обґрунтування необхідних рішень і кадрових призначень, сформувати підґрунтя для залучення компетентних незалежних директорів до участі у роботі наглядових рад і ініціювати рух у напрямі реалізації усталених міжнародних стандартів корпоративного управління. Втім, здійснення такого роду заходів не позначилась суттєво на якості управління державними підприємствами і компаніями. Такий стан справ пояснюється впливом принаймні декількох обставин.

По-перше, створення наглядових рад державних унітарних підприємств не супроводжувалось усуненням іманентних недоліків організаційно-правової форми цих господарських структур – обмеженістю ринкової комунікації, недоступністю зовнішніх джерел фінансування тощо. Інститут наглядових рад був штучно перенесений на структури, які не мають ознак корпоративної організації. Ефективність нововведень у такому разі виявилася мінімальною і не засвідчила переконливу корисність їх впровадження.

По-друге, згаданими вище нормативно-правовими актами були регламентовані процедури формування наглядових рад і відбору і незалежних директорів, однак засоби забезпечення

контролю виконання покладених на них функцій не були чітко зафіксовані. При цьому неврегульованими залишилися питання участі іноземних громадян у наглядових радах державних компаній – навіть тих, що мають стратегічне значення для безпеки країни або ж діяльність яких має підпадає під особливий режим охорони державної таємниці.

По-третє, проведення конкурсного відбору було покладено на державний орган, який має відповідні повноваження з управління конкретною державною компанією. Нерідко це призводило до зменшення рівня прозорості та затягування процесів відбору незалежних директорів, а також опосередковано сприяло розмиванню відповідальності уповноважених державних структур за результати проведення конкурсного відбору претендентів.

Нарешті, по-четверте, імплементація інституту наглядових рад державних компаній не синхронізувалося у часі та не узгоджувалася із зусиллями з впровадження інших суттєвих складових сучасного корпоративного менеджменту – розробкою стратегічних планів відповідних господарських структур, застосуванням механізмів управління ризиками, чітким декларуванням політики власності і засобів їх реалізації як на рівні держави, так і на рівні кожного конкретного підприємства. Внаслідок цього заходи з впровадження корпоративних змін значною мірою носили фрагментарний характер і, головне, далеко не повною мірою узгоджувалися із механізмами реформування системи управління об'єктами державної власності в цілому [15]. Подальші зміни у цій сфері відносин вимагали усунення зазначених недоліків з метою посилення аргументації на користь поширення корпоративної реформи в державному секторі економіки України.

Утім, внаслідок широкомасштабної агресії росії рух у цьому напрямі був призупинений. У травні 2022 р. КМУ прийняв Постанову № 643 «Деякі питання управління об'єктами державної власності на період воєнного стану» [16], де було, зокрема, встановлено, що на період дії воєнного стану не проводиться конкурсний відбір керівників, голів виконавчих органів та членів наглядових рад суб'єктів господарювання державного сектору економіки; зупиняється конкурсний відбір керівників, голів виконавчих органів та членів наглядових рад суб'єктів господарювання, оголошений до моменту введення в дію воєнного стану; призначення на посаду керівників, голів виконавчих органів та членів наглядових рад суб'єктів господарювання, що мають стратегічне

значення для економіки та безпеки держави здійснюється суб'єктом управління об'єктами державної власності після погодження кандидатур відповідних осіб Кабінетом Міністрів України без проведення конкурсного відбору; рішення суб'єкта управління щодо призначення на новий строк до трьох років незалежного члена та представника держави до складу наглядової ради суб'єктів господарювання, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави погоджується з Кабінетом Міністрів України. Як результат, можливості адаптації механізмів проведення корпоративної реформи до потреб сучасної управлінської практики були суттєво скорочені.

Певні очікування на отримання потужного імпульсу для продовження реформаторського курсу в державному секторі економіки України пов'язуються із новим Законом України «Про акціонерні товариства» № 2465-IX [17], яким було запроваджено низку змін, зорієнтованих на адаптацію національного законодавства до законодавства ЄС у сфері корпоративного управління. Це стосується насамперед унормування можливостей обрання однорівневої структури управління товариством шляхом створення ради директорів акціонерної компанії. На відміну від дворівневої структури, коли менеджмент відокремлений від наглядової ради, однорівнева модель дозволяє поєднувати повноваження з управління та контролю в одній і тій самій раді директорів. Однорівнева структура управління акціонерним товариством дає змогу спрощувати комунікацію та прискорювати прийняття необхідних рішень на рівні компанії. Також згаданим Законом було врегульовано питання відповідальності посадових осіб акціонерних товариств, зокрема, шляхом передбачення механізму відшкодування ними збитків, а також встановлення обмеження щодо зайняття посад в компанії і можливості дострокового припинення повноважень посадових осіб товариства у разі завдання такими особами збитків компанії. Зазначені норми, безумовно, є позитивними новелами з позицій підвищення ефективності діяльності наглядових рад акціонерних товариств, в т.ч. – в державному секторі національної економіки. Важливо зауважити, що необхідність посилення реформаторських зусиль на засадах використання корпоративних принципів у діяльності державних підприємств і компаній підкреслюється й міжнародними партнерами України, в т.ч. країнами ЄС.

Крім того, слід вказати, що нещодавно, у вересні 2023 року, були схвалені оновлені Принципи корпоративного управління G20/ОЕСР. Цей документ відображає спільні зусилля G20/OECD, спрямовані на те, щоб допомогти компаніям орієнтуватися на мінливих ринках капіталу, одночасно сприяючи довірі ринку та фінансовій стабільності [18]. Принципи забезпечують глобальний орієнтир для правових, регулятивних та інституційних основ корпоративного управління і включають нові й оновлені вказівки щодо прав акціонерів, ролі інституційних інвесторів, корпоративного розкриття інформації та прозорості, обов'язків рад директорів і, вперше, щодо стійкості та стійкості, щоб допомогти компаніям керувати кліматичними та іншими ризиками сталого розвитку. На рівні ОЕСР також розпочато публічні дискусії щодо проєкту оновленого Керівництва з корпоративного управління державними підприємствами, де наголошується на тому, що зміцнення системи управління державними підприємствами має бути головним політичним пріоритетом діяльності урядових структур на найближчу перспективу [19].

Таким чином, нині сформовано низку внутрішніх і зовнішніх чинників, що у сукупності визначають необхідність розвитку організаційно-правових засад корпоративної реформи в державному секторі економіки України. Пріоритети виконання цього завдання зумовлюються потребами усунення найбільш суттєвих прорахунків, що виявилися в попередній період, а також використання можливостей, що створюються реаліями сучасного господарського життя та управлінської практики. Деякі найважливіші зміни такого плану представлені у табл. 1.

Певні очікування на отримання потужного імпульсу для продовження реформаторського курсу в державному секторі економіки України пов'язуються із новим Законом України «Про акціонерні товариства» № 2465-IX [13], яким було запроваджено низку змін, зорієнтованих на адаптацію національного законодавства до законодавства ЄС у сфері корпоративного управління.

Крім того, слід вказати, що нещодавно, у вересні 2023 року, були схвалені оновлені Принципи корпоративного управління G20/ОЕСР. Цей документ відображає спільні зусилля G20/OECD, спрямовані на те, щоб допомогти компаніям орієнтуватися на мінливих ринках капіталу, одночасно сприяючи довірі ринку та фінансовій стабільності [14].

Таблиця 1

Пріоритетні напрями розвитку організаційно-правових основ корпоративної реформи в державному секторі економіки України на різних етапах її впровадження

Пріоритети розвитку організаційно-правових основ корпоративної реформи в державному секторі на першому етапі	Пріоритети розвитку організаційно-правових основ корпоративної реформи в державному секторі на другому етапі
<ul style="list-style-type: none"> - формування нормативно-правових та організаційних засад створення і діяльності наглядових рад державних підприємств і компаній; - опрацювання моделі організації діяльності наглядових рад (в т.ч. – із залученням незалежних директорів) на ряді державних підприємств і компаній; - опрацювання ефективних механізмів забезпечення прозорості та розкриття інформації державними підприємствами і компаніями, вдосконалення механізмів фінансової та нефінансової звітності, проведення аудиторських перевірок (в т.ч. – зовнішніми незалежними аудиторами) та вжиття заходів за висновками аудиту; - впровадження практики розробки і реалізації стратегічних планів та інших ключових документів корпоративного управління державних підприємств і компаній; - формування основ впровадження політики власності щодо суб'єктів господарювання державного сектору економіки тощо. 	<ul style="list-style-type: none"> - усунення суперечностей, невідповідностей нормативно-правового та організаційного забезпечення діяльності наглядових рад державних підприємств і компаній; - формування належного інформаційного-методичного, організаційно-кадрового супроводу, мотиваційних механізмів діяльності наглядових рад (в т.ч. – із залученням незалежних директорів) державних підприємств і компаній; - поширення практики застосування ефективних механізмів забезпечення прозорості та розкриття інформації державними підприємствами і компаніями; - опрацювання і поширення ефективних механізмів впровадження політики власності щодо суб'єктів державного сектору економіки; - професіоналізація функцій управління державними активами як засіб боротьби з корупцією, уникнення надмірного політичного втручання в діяльність державних підприємств і компаній тощо

Джерело: розроблено автором на підставі узагальнення джерел [5–11].

Принципи забезпечують глобальний орієнтир для правових, регулятивних та інституційних основ корпоративного управління і включають нові й оновлені вказівки щодо прав акціонерів, ролі інституційних інвесторів, корпоративного розкриття інформації та

прозорості, обов'язків рад директорів і, вперше, щодо стійкості, щоб допомогти компаніям керувати кліматичними та іншими ризиками сталого розвитку. На рівні ОЕСР також розпочато публічні дискусії щодо проекту оновленого Керівництва з корпоративного управління державними підприємствами, де наголошується на тому, що зміцнення системи управління державними підприємствами має бути головним політичним пріоритетом діяльності урядових структур на найближчу перспективу [15].

Таким чином, нині сформовано низку внутрішніх і зовнішніх чинників, що у сукупності визначають необхідність продовження корпоративної реформи в державному секторі економіки України. Пріоритети здійснення цієї реформи зумовлюються потребами усунення найбільш суттєвих прорахунків, що виявилися в попередній період, а також використання можливостей, що створюються реаліями сучасного господарського життя та управлінської практики.

Йдеться насамперед про опрацювання ефективних механізмів організації роботи наглядових рад, їх доповнення необхідними засобами інформаційного супроводу та належної мотивації діяльності членів наглядових рад. Так, при проведенні моніторингу діяльності наглядових рад варто дослідити як саме їх члени і, зокрема, незалежні директори впливають на реалізацію стратегій розвитку державних компаній, яка саме структура наглядової ради та її діяльність найбільш відчутно впливає на результати функціонування компанії. Першим кроком у напрямі запровадження такого роду системи моніторингу могло б стати доповнення Єдиного реєстру об'єктів державної власності масивами інформації про членів наглядових рад державних компаній та проведення оцінювання результатів виконання їх контрактних зобов'язань, унормування процедури використання цих відомостей при проведенні конкурсного відбору кандидатів на посаду незалежного члена наглядової ради господарського товариства, у статутному капіталі якого більше 50% акцій належать державі. Це сприяло б посиленню відповідальності членів наглядових рад за результати діяльності зазначених управлінських структур і дозволяло б уповноваженим органам влади приймати більш зважені кадрові рішення при призначенні претендентів на відповідні посади.

У подальшому на підставі узагальнення результатів моніторингу та контролю за показниками фінансового-економічного

стану державних компаній, реалізації їх інвестиційних проєктів доречно було б зробити пропозиції щодо особливостей впровадження інституту незалежних директорів у державному секторі економіки, сформувавши рекомендації щодо поширення кращого досвіду використання таких управлінських практик. У цьому зв'язку було б також доцільно розробити спеціальний регламент діяльності іноземних громадян – членів наглядових рад та незалежних директорів державних компаній. Такий підхід дозволить не тільки відпрацювати всі необхідні процедури і правила функціонування інституту наглядових рад та незалежних директорів в державних компаніях, але й більш чітко визначитися із специфікою повноважень різних груп членів відповідних управлінських структур.

Систематичне проведення моніторингу результатів роботи наглядових рад державних компаній дозволить удосконалити й механізми мотивації членів відповідних управлінських структур (незалежних директорів), а певна централізація функції відбору членів наглядових рад (незалежних директорів) у профільному органі управління державними компаніями сприятиме виконанню цього завдання. У цьому ж контексті доцільно розглянути можливість створення дорадчого (координаційного) підрозділу при Кабінеті Міністрів України із функціями погодження, координації, аналітичного супроводу моніторингу реалізації та оцінювання результативності стратегій розвитку державних компаній, консультування представників держави в їх наглядових радах з питань розробки й контролю реалізації стратегічних документів, ініціювання проєктів і програм розвитку корпоративного управління компаніями та забезпечення прозорості їх діяльності. Це дозволить об'єднати зусилля уповноважених органів влади та зацікавлених груп представників держави та державних компаній навколо завдань з розвитку корпоративного управління, визначених в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом. На цих засадах суттєво підвищується рівень обґрунтованості необхідних управлінських рішень і, відповідно, збільшуються можливості послідовності і незворотності проведення корпоративної реформи в державному секторі економіки України.

Висновки. Проведення корпоративної реформи в державному секторі економіки України пов'язується із імплементацією положень Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та

Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Необхідність виконання цього завдання не лише визначило загальний вектор корпоративної трансформації діяльності вітчизняних державних підприємств і компаній – системне впровадження установлених міжнародних принципів і стандартів корпоративного управління, але й дозволило чіткіше ідентифікувати конкретні механізми досягнення цих результатів (створення наглядових рад державних підприємств, установлення порядку їх діяльності та ліквідації, порядку призначення представників держави та відбору кандидатів у незалежні директора (члени) наглядових рад тощо).

До 2022 р. були зроблені важливі кроки у цій сфері відносин – сформовані наглядові ради державних компаній, відпрацьовані базові механізми відбору, оцінки діяльності і мотивації членів наглядових рад (незалежних директорів). Проте останнім часом внаслідок воєнної агресії росії реформаторські зусилля у цій сфері відносин загальмувались.

Потреби подолання такого стану справ зумовлюють необхідність повернення до виконання завдань корпоративної реформи, використання її потенціалу для забезпечення надійного функціонування державного сектору національної економіки в умовах військового часу. З огляду на це у статті обґрунтовується доцільність здійснення низки заходів організаційно-правового, інформаційно-аналітичного характеру, спрямованих на подальший розвиток корпоративної реформи відповідно до завдань, визначених в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом. Так, доречно доповнити Єдиний реєстр об'єктів державної власності масивами інформації про членів наглядових рад державних компаній та проведення оцінювання результатів виконання їх контрактних зобов'язань, унормувати процедури використання цих відомостей при проведенні конкурсного відбору кандидатів на посаду незалежного члена наглядової ради господарського товариства, у статутному капіталі якого більше 50 відсотків акцій належать державі. Доцільною буде й розробка спеціального регламенту діяльності іноземних громадян – членів наглядових рад та незалежних директорів державних компаній. Це дозволить не тільки відпрацювати необхідні процедури і правила функціонування інституту наглядових рад та незалежних директорів в державних компаніях, але

й більш чітко визначитися із специфікою повноважень різних груп членів відповідних управлінських структур. Систематичне проведення моніторингу результатів роботи наглядових рад державних компаній дозволить сформувати підґрунтя для удосконалення механізмів мотивації членів відповідних управлінських структур (незалежних директорів). Певна централізація функції відбору членів наглядових рад (незалежних директорів) у профільному органі управління державними компаніями сприятиме виконанню цього завдання.

Перспективним напрямом подальших досліджень автор статті вважає з'ясування можливостей використання потенціалу корпоративної реформи в державному секторі для потреб повноенної реконструкції економіки України.

1. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text>.
2. Principles of Corporate Governance (2016), by Business Roundtable. URL: <https://s3.amazonaws.com/brt.org/Principles-of-Corporate-Governance-2016.pdf>.
3. Principles of Corporate Governance. URL: <https://www.oecd.org/daf/ca/Corporate-GovernancePrinciples-ENG.pdf>.
4. Керівні принципи ОЕСР щодо корпоративного врядування на підприємствах державної форми власності, редакція 2015 року. URL: <https://www.oecd.org/publications/2015-9789264312906-uk.htm>.
5. Осецький В.Л., Канищенко О.Л., Россо М.В. Підвищення якості корпоративного управління в державних акціонерних товариствах в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2019. Т. 30(69), № 1. С. 12-18. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_econ_2019_30\(69\)_1_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_econ_2019_30(69)_1_5).
6. Поєдинок В.В. Новели корпоративного управління в державних підприємствах. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 31. С. 15-20.
7. Прохорова В.В. Корпоративне управління промисловим підприємством в умовах трансформації державної власності. *Інфраструктура ринку*. 2016. Вип. 2. С. 388-391.
8. Олден Б., Балдаччі О., Деттер Д., Лархлід А. Реформування управління і нагляду над державними активами: Звіт про

надання технічної допомоги Україні Департаменту з бюджетних питань Міжнародного валютного фонду, березень 2015 – січень 2016 р. URL: <https://www.imf.org/external/lang/ukrainian/pubs/ft/scr/2016/cr1631u.pdf>.

9. Антикорупційні реформи в Україні: запобігання та боротьба з корупцією на державних підприємствах: 4-й раунд моніторингу Стамбульського плану дій щодо боротьби з корупцією, ОЕСР, 2018. URL: <https://www.spfu.gov.ua/userfiles/files/OECD-ACN-Ukraine-4th-Round-Bis-Report-SOE-Sector-2018-UKR.pdf>.
10. State-Owned Enterprise Reform in the Electricity Sector in Ukraine, OECD, June, 2020. URL: <https://www.oecd.org/corporate/soe-reform-electricity-sector-ukraine.htm>.
11. OECD Review of the Corporate Governance of State-Owned Enterprises in Ukraine, May, 2021. URL: <https://www.oecd.org/corporate/soe-review-ukraine.htm>.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо управління об'єктами державної та комунальної власності: Закон України № 1405-VIII від 2.06.2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1405-19#Text>.
13. Деякі питання управління державними унітарними підприємствами та господарськими товариствами, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі: Постанова КМУ від 10.03.2017 р. № 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-2017-%D0%BF#Text>.
14. Деякі питання управління об'єктами державної власності: Постанова КМУ від 10.03.2017 р. № 143. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-2017-%D0%BF#Text>.
15. Основні засади впровадження політики власності щодо суб'єктів господарювання державного сектору економіки, затверджені КМУ 10.10.2018 р. URL: https://biz.ligazakon.net/news/180983_zatverdzheno-poltiku-vlasnost-v-derzhavnomu-sektor-ekonomki.
16. Про деякі питання управління об'єктами державної власності на період воєнного стану: Постанова КМУ від 31.05.2022 р. № 643. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643-2022-%D0%BF#Text>.
17. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text>.
18. Принципи корпоративного управління G20/ОЕСР, редакція 2023 р. URL: <https://www.oecd.org/corporate/revised-g20-oecd-principles-corporate-governance.htm>.

19. Робоча група ОЕСР з питань державної власності та практики приватизації розпочала перегляд Керівних принципів ОЕСР щодо корпоративного управління державними підприємствами. URL: https://www.oecd-forum.org/posts/an-increasing-role-of-state-owned-enterprises-in-the-global-economy-calls-for-better-governance?utm_campaign.

References

1. On ratification of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Community on Atomic Energy and their Member States, on the other hand: Law of Ukraine dated September 16, 2014, No. 1678-VII. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text> [in Ukrainian].
2. Principles of Corporate Governance (2016), by Business Roundtable. Retrieved from <https://s3.amazonaws.com/brt.org/Principles-of-Corporate-Governance-2016.pdf>.
3. Principles of Corporate Governance. Retrieved from <https://www.oecd.org/daf/ca/Corporate-GovernancePrinciples-ENG.pdf>.
4. OECD Guidelines for Corporate Governance at State Property Enterprises, 2015 Editorial. Retrieved from <https://www.oecd.org/publications/2015-9789264312906-uk.htm> [in Ukrainian].
5. Osetsky, V.L., Kanyshchenko, O.L., Rosso, M.V. (2019). Improving the quality of corporate governance in state joint-stock companies in Ukraine. *Scientific notes of the Tavriya National University named after V.I. Vernadsky. Series: Economics and Management*. Vol. 30(69), No 1, 12-18. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_econ_2019_30\(69\)_1_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_econ_2019_30(69)_1_5) [in Ukrainian].
6. Poyedynok, V.V. (2016). Corporate governance in state-owned enterprises. *The Journal of Eastern European Law*, 31, 15-20 [in Ukrainian].
7. Prokhorova, V.V. (2016). Corporate management of an industrial enterprise in the conditions of transformation of state property. *Market infrastructure*, 2, 388-391 [in Ukrainian].
8. Olden B., Baldachchi O., Detter D., Larkhlid A. Reform of Management and Supervision of State Assets: Report on Technical Assistance to Ukraine Department on Budgetary Issues of the International Monetary Fund, March 2015 - January 2016. Retrieved from <https://www.imf.org/external/lang/ukrainian/pubs/ft/scr/2016/cr1631u.pdf> [in Ukrainian].
9. Anti-Corruption Reforms in Ukraine: Prevention and Combating Corruption at State Enterprises: 4th Round of Monitoring of the Istanbul

- Action Plan for Combating Corruption, OECD, 2018. Retrieved from <https://www.spfu.gov.ua/userfiles/files/OECD-ACN-Ukraine-4th-Round-Bis-Report-SOE-Sector-2018-UKR.pdf> [in Ukrainian].
10. State-Owned Enterprise Reform in the Electricity Sector in Ukraine, OECD, June, 2020. Retrieved from <https://www.oecd.org/corporate/soe-reform-electricity-sector-ukraine.htm>.
  11. OECD Review of the Corporate Governance of State-Owned Enterprises in Ukraine, May, 2021. Retrieved from <https://www.oecd.org/corporate/soe-review-ukraine.htm>.
  12. On amendments to certain legislative acts of Ukraine on the management of state and communal property: Law of Ukraine No. 1405-VIII of 2.06.2016. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1405-19#Text> [in Ukrainian].
  13. Some issues of management of state unitary enterprises and business companies, in the authorized capital of which more than 50 percent of shares (shares) belong to the state: CMU Resolution No. 142 of 10.03.2017. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-2017-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
  14. Some issues of management of state property: CMU Resolution No. 143 of 10.03.2017. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-2017-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
  15. Basic principles of implementation of ownership policy on economic sector economic entities approved by the CMU 10.10.2018. Retrieved from https://biz.ligazakon.net/news/180983_zatverdzheno-poltiku-vlasnost-v-derzhavnomu-sektor-ekonomki [in Ukrainian].
  16. On some issues of management of state property for the period of martial law: CMU Resolution No. 643 of May 31, 2022. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643-2022-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
  17. On joint-stock companies: Law of Ukraine dated 27.07.2022 No. 2465-IX. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text> [in Ukrainian].
  18. Principles of corporate governance G20/OECD, edition 2023. Retrieved from <https://www.oecd.org/corporate/revised-g20-oecd-principles-corporate-governance.htm> [in Ukrainian].
  19. OECD Working Group on State Property and Practice of Privatization has begun a revision of the OECD leading principles for corporate management. Retrieved from https://www.oecd-forum.org/posts/an-increasing-role-of-state-owned-enterprises-in-the-global-economy-calls-for-better-governance?utm_campaign [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30 вересня 2023 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.225>
УДК 330.87:[341.485(=161.2):316.356.4(477)]
JEL: A13, B31, E24, E61, J10, J78, N54, P27, Q18

Супрун Н.А., докторка економічних наук, професорка,
голова наукова співробітниця відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3889-8579>
Researcher ID: Q-4619-2017
e-mail: suprun.natalia@gmail.com

ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ (до 90-річчя Голодомору в Україні та 95-річчя Всеволода Голубничого)¹

Стаття присвячена аналізу економічних причин та наслідків Голодомору, організованого в Україні радянською владою у 1932–1933 роках. Дослідження проведене на засадах концептуального підходу одного із перших дослідників Голодомору Всеволода Голубничого (1928–1977).

Обґрунтовано, що основною причиною голоду в Україні у 1932–1933 рр. стала радянська економічна політика, що була націлена на тотальну монополізацію економічної влади, одним із механізмів якої стала колективізація.

Ставши частиною тотальної державної монополії і об'єктом безжальної експлуатації економічними та неекономічними методами, сільське господарство перестало виконувати свою основну функцію – забезпечення населення продовольством та насичення товарного ринку. Це спричинило деформацію структури ринку та дисбаланс у співвідношенні товарного попиту і пропозиції.

¹ Публікація здійснюється в межах виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ держреєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

З огляду на те, що основним інструментом колективізації стало розкуркулення, тобто ліквідація (у т. ч. і фізична) верстви найбільш ефективних аграрних виробників, зроблено висновок, що пріоритетом радянської політики було не створення ефективної системи господарювання на селі, а подолання суспільного спротиву найбільш організованого та незалежного прошарку аграріїв, з підпорядкуванням більшовицькій владі решти українського селянства.

Неефективна політика колективізації спричинила падіння урожайності та призвела до масштабного Голодомору, негативним економічним наслідком Голодомору стало фізичне знищення величезної частини працездатного і працелюбного населення.

Колективізація і спричинений нею Голодомор завдали непоправної шкоди сільському господарству України, фактично зруйнувавши ефективну традиційну систему господарювання, зумовило зниження ефективності українського аграрного господарства, а у довгостроковій перспективі стало одним із провідних чинників занепаду радянської економічної системи.

Ключові слова: Голодомор в Україні, економічна історія України, Всеволод Голубничий, радянська економічна система, колективізація сільського господарства, розкуркулення, експропріація.

Suprun N.

ECONOMIC REASONS AND CONSEQUENCES OF THE HOLODOMOR IN UKRAINE (to the 90th anniversary of the Holodomor in Ukraine and the 95th anniversary of Vsevolod Golubnychy)

The article is devoted to the analysis of economic causes and consequences of the Holodomor organized in Ukraine by the Soviet authorities in 1932–1933. The study was conducted based on the conceptual approach of one of the first researchers of the Holodomor, Vsevolod Golubnychy (1928–1977).

It is substantiated that the main cause of the famine in Ukraine in 1932–1933 was the Soviet economic policy, which was aimed at the total monopolization of economic power, one of whose mechanisms was collectivization.

Having become part of a total state monopoly and the object of merciless exploitation by economic and non-economic methods, Ukraine's agriculture ceased to fulfill its main function – providing the population with food and saturating the commodity market. This caused a deformation of the market structure and an imbalance in the ratio of product demand and supply.

Taking into account the fact that the main tool of collectivization was disinvestment, i.e. the liquidation (including physical) of the most efficient agricultural producers, it was concluded that the priority of Soviet policy was not the creation of an effective system of farming in the countryside, but the overcoming of public opposition manifested by the most organized and independent stratum of agrarians, with the subordination of the rest of the Ukrainian peasantry to Bolshevik rule.

The ineffective policy of collectivization caused a drop in productivity and led to a large-scale Holodomor, whose negative economic consequences included the physical destruction of a huge part of the able-bodied and hard-working population.

Collectivization and the Holodomor, which was caused by the former, brought about irreparable damage to Ukraine's agriculture, effectively destroying the traditional system of management. This led to decreased efficiency of Ukraine's agricultural economy, and in the long run became one of the leading factors in the decline of the Soviet economic system.

Keywords: *Holodomor in Ukraine, economic history of Ukraine, Vsevolod Golubnychy, Soviet economic system, collectivization of agriculture, disinvestment, expropriation.*

Постановка проблеми. У 2023 році, коли Україна і весь цивілізований світ відзначають 90-річчя Голодомору, організованого радянською владою у 1932–1933 рр., перед світовою спільнотою знову постала небезпека повторення штучно-організованого голоду, який, як і десятиліття тому, є породженням російської загарбницької політики.

У цьому ж році, коли російська держава знову вкотре воює з Україною, виповнюється 95 років одному із перших дослідників Голодомору, видатному українському вченому Всеволоду Сергійовичу Голубничому (1928–1977), який є автором широко відо-

мої тепер статті «Причини голоду 1932–33 року»². Цією працею у середині ХХ ст. було зроблено одну із перших наукових спроб оцінити причини голоду, що стало поштовхом до широкої публічної дискусії та дослідження теми Голодомору на Заході.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки як у західному, так і в українському науковому дискурсі спостерігається зростання інтересу до теми Голодомору. Одними із піонерних наукових досліджень проблеми стали праці американського історика Джеймса Мейса, в яких було комплексно проаналізовано політичні, економічні, культурні аспекти Голодомору, а також здійснена соціальна діагностика цієї трагедії українського народу [18].

В Україні одним із перших дослідження економічних аспектів Голодомору розпочав С. Кульчицький, ідеї і положення якого представлені у таких працях як: «Сталінізм на Україні: 1920-30 роки» (1991), «Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки» (2003), «Голод 1932-1933 рр. як геноцид» (2005), «Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення» (2007).

Серед найбільш системних досліджень Голодомору слід назвати праці таких авторів як О. Воловина, О. Гладун, С. Плохій, В. Смолій, Н. Левчук, О. Рудницький, А. Ковбасюк, П. Шевчук та ін. [1; 3; 9; 13]. Більша частина наукових розвідок названих авторів присвячена оцінці демографічних втрат, зокрема дослідженню регіональних відмінностей втрат від голоду.

Проте, попри появу значної кількості публікацій, серед багатьох важливих аспектів Голодомору найменш дослідженою залишається проблема економічного виміру і оцінки кореневих причин та наслідків цієї трагічної сторінки української історії. І саме тому, особливий інтерес для дослідження проблеми становить одна із перших публікацій у цій царині, якою стала згадувана вище невелика стаття Всеволода Голубничого, а також чисельні розвідки вченого, присвячені аналізу економічної історії України радянського періоду.

² Стаття «Причини голоду 1932–33 рр.» вперше була надрукована під псевдонімом Всеволод Голуб у газеті «Вперед», Мюнхен, ч. 10, жовтень 1958. С. 6–7. Англійський переклад був надрукований лише через 20 років у часописі «Мета», 1978, т. 2, ч. 2. Торонто.

У своїй статті «Голубничий і голодомор»³ сучасний дослідник творчості Голубничого, британський історик Крістофер Форд⁴ пише, що праця, яка представляє результати аналізу голодомору здійсненого В. Голубничим ще у 1958 році нажалі і до сьогодні «залишається однією з найменш відомих робіт цього видатного українського вченого» [16].

Очевидною причиною того що дана стаття свого часу не зустріла підтримки у видавців і тому залишилась маловідомою у наукових та суспільних колах, К. Форд називає той факт, що, журнали, які просували радянські наративи і дискурс советології, були «вельми русофільськими на той час, і нічого з цієї теми не публікували протягом десятиріччя» [16].

«Для висловлення таких ідей, – зазначає К. Форд, – це був надзвичайно складний період: навіть в лавах західних комуністичних партій існувала широка симпатія до СРСР, що великою мірою ґрунтувалась на післявоєнних почуттях щодо його внеску в перемогу над нацистською Німеччиною. Хоча після Угорської революції 1956 року ця симпатія почала вивірюватися, в робітничому середовищі вона все ще була сильною» [16]. Як ми можемо спостерігати сьогодні, традиція підтримувати російські ідеологічні наративи, незважаючи на те, що вони розходяться із реальною політикою країни-агресора, і надалі зберігається в середовищі європейського політикуму, частина якого, навіть по завершенню радянської окупації перебуває в орбіті російського політичного курсу.

Як стверджує К. Форд, особливість запропонованих Голубничим підходів дослідження, що вирізняє їх із багатьох інших, полягає в тому, що він «не вилучає голод з контексту становища СРСР та світової економіки, так само як не відокремлює його від бажання СРСР як країни, що розвивається, «наздогнати» своїх міжнародних конкурентів». Поміщаючи голод в «глобальний й історичний контекст», В. Голубничий, на думку Форда, «не втрачає з поля зору особливостей голодомору, але намагається розглядати його в його соціальній та економічній тотальності» [16].

³ Вперше стаття була опублікована у часописі «Ukrainian Quarterly», Нью-Йорк. 2008, III.

⁴ З початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну Крістофер Форд став у Великобританії організатором суспільної кампанії «Солідарність із Україною».

Здійснений Голубничим аналіз економічного контексту та причин голоду є настільки переконливим і аргументованим, що, як пише К. Форд, «від нього не можна відмахнутися як від роботи «українського націоналіста». Це словосполучення, що так часто використовується в негативному сенсі, не можна прикласти до Голубничого, який, будучи переконаним прибічником національного визволення України, все своє життя залишався марксистом і був поважним економістом. Крім того, в той час, як деякі дослідження голоду можна критикувати за їхню зайву емоційність чи політичну упередженість, цього не можна закидати Голубничому» [16].

Проте попри їх аргументованість наукові положення В. Голубничого тривалий час залишалися непоміченими і це несприйняття було зумовлене невизнанням самого факту голоду радянською, а пізніше російською владою та поширюваними їхньою пропагандою неправдивими і спотвореними відомостями про ці трагічні події.

Ця дискусія і по сьогодні в наукових колах розгортається насамперед через призму необхідності визнання самого факту Голодомору, а також юридичної та політичної оцінки його наслідків.

Водночас, як уже зазначалося вище, поглибленого наукового аналізу потребують саме кореневі економічні причини та наслідки політичного механізму Голодомору як органічної частини радянської економічної системи. Саме такий напрям дослідження було започатковано працями Всеволода Голубничого. Частина цих праць була вперше опублікована лише у 2019 р. у виданні Інституту економіки і прогнозування НАН України «Вибрані твори Всеволода Голубничого» [11], а частина і досі залишається неопублікованими [4; 5; 6] і зберігається у архіві Канадського інституту українських студій університету Альберти. Ідеї цих неопублікованих праць представлені у монографії «Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого. Т. I. Теорія розвитку економічних систем» [10] та серії публікацій про творчість Голубничого [14; 15].

Метою даної публікації є з'ясування глибинних економічних причин та довгострокових наслідків Голодомору, що розглядаються насамперед через призму поглядів Всеволода Голубничого, представлених, в тому числі, у його неопублікованих рукописах.

Виклад основного матеріалу. Дослідженню історії українського села і, зокрема, такої сторінки його історії як радянська колективізація, присвячено багато ґрунтовних праць Голубничого. Окрім згадуваної вище статті «Причини голоду 1932–33 року», однією із найбільш системних розвідок у даному контексті є неопублікований рукопис під назвою «До 30-річчя колективізації на Україні», що був підготовлений для доповіді на конференції УВАН (16.10.1960)⁵. В доповіді відзначається важливість об'єктивного вивчення колективізації сільського господарства України в контексті аналізу ефективності радянської економічної системи. Водночас, Голубничий пропонує аналіз колективізації як чинника голоду та економічних втрат від нереалізованого потенціалу людського капіталу.

Серед основних мотивів проведення колективізації радянською владою дослідник називає прагнення більшовиків встановити монопольний контроль над самим господарством і його ресурсами задля «політичного, економічного і мілітарного зміцнення своєї влади».

Для того, щоб усвідомити всю глибину суперечності відносин радянської влади з українським селянством, слід нагадати, що більшовики прийшли до влади завдяки підтримці селянських мас, які завжди мріяли про самостійне господарювання на землі і повірили у більшовицький лозунг «Земля – селянам!». Але після того, як селяни здобули землю, як пише Голубничий, «їхній інтерес до політики пропав». Селяни хотіли просто обробляти таку довгоочікувану власну землю. Але віра у більшовицькі лозунги досить швидко була зруйнована політикою «продрозверстки»: «відбирання у селян їхньої продукції підчас громадянської війни наставила селян вороже до совєтської влади. Основа під цією владою втікала як ґрунт з-під ніг» [4, с. 7]. Тому, радянська влада вимушена була шукати нові організаційні форми підпорядкування селян своїм цілям.

Проголосивши у 1927 році на XV з'їзді ВКП(б) загальнодержавний «курс на колективізацію», партійна влада розглядала його як політично-превентивний захід для утримання влади. Більшовики усвідомлювали, що переконати українського селянина відмовитись від індивідуального господарства буде нелегко,

особливо після тих послаблень, які отримали селяни у роки непу. Окрім того, незадоволені політикою «продрозверстки» українські селяни чинили потужний опір новій владі. В суспільстві нарастали протестні настрої, по всій Україні прокотилася хвиля селянських бунтів. «Щоб врятувати ситуацію й здобути на селі підтримку хоч у частини населення, – пише Голубничий, – більшовики й вирішили розпалити на селі класову боротьбу, організовуючи і нацьковуючи бідноту на багачів» [4, с. 3]. Для цього було запроваджено штучну класифікацію селян на різні класи – куркулів, середняків і бідняків. Останні, примусово об'єднувались у спеціальні організації – комітети незаможних селян (т. зв. комнезами), що були створені для активізації класової боротьби та зміцнення влади сільрад.

При цьому найбільш ефективні сільськогосподарські виробники, що отримали тавро «куркулів» були оголошені ворожим класом радянської влади і були, за висловом В. Голубничого, «остракізовані», тобто фактично позбавлені будь-якої легітимності і можливості реалізовувати свій економічний потенціал [4, с. 3]. До цієї верстви аграрних виробників були віднесені всі заможні селяни та сільська буржуазія, які, своєю чергою, були поділені ще на три групи: аграрні виробники, що мали великі господарства ще до більшовицького перевороту, і були ліквідовані (переважно фізично) впродовж ще 1920–1921 років; групи заможних селян, що сформувалась у перші роки радянської влади; і так звані куркулі – звичайні селяни, середняки і бідняки, що чинили спротив колективізації. У такому позиціонуванні куркульства, яке незабаром почало активно поширюватись радянськими ідеологами цілком ігнорувався той факт, що переділ землі 1920–23 рр. в УРСР відбувся на абсолютно зрівняльних засадах. А це означало, що до «куркулів» були віднесені найбільш успішні та ефективні господарі, які вмiли належним чином організувати господарство.

Водночас, слід відзначити, що більшовики виправдовували широкий наступ на успішне селянство, називаючи «куркулів» найбільш численним експлуататорським класом. Хоча, за даними, наведеними С. Кульчицьким, здійснене ЦСУ УСРР в 1927 р. обстеження селянських господарств засвідчило, що із їхньої загальної кількості (5114,7 тис.) до дрібнокапіталістичних (т. зв. куркульських) належало лише 204,5 тис., тобто менше 4% [9].

⁵ Рукопис зберігається в архіві Всеволода Голубничого в Канадському інституті українських студій Університету Альберти (КІУС), м. Едмонтон, Канада.

Але, як це не парадоксально, сенс розкуркулення полягав не так в «експропріації» у куркулів засобів виробництва та використанні цих засобів для зміцнення виробничої бази радянського сільського господарств, чи, навіть, безпосередньо самих колгоспів. Головна мета розкуркулення полягала у позбавленні найбільш ефективних аграріїв економічних засобів для виробництва, перетворенні вільних товаровиробників на повністю залежну і безправну робочу силу. Основу їх незалежності складала приватна власність, і, насамперед, – власність на землю. І в ході колективізації вони були позбавлені землі та інструментів її обробітку, і, відповідно, незалежності.

При цьому розкуркулювачі не обмежувались лише «експропріацією» засобів виробництва, а відібрали у заможніших селян все майно, «включно із шкляночкою з кількома краплями йоду», що мало призвести до їхньої маргіналізації та упокорення. Це майно передавалось у власність колгоспів, установ і окремих осіб, головним чином – партійних службовців та бідноти через «продаж» за чисто символічною платою [4, с. 7]. Репресії щодо куркулів та вилучення їхнього майна відбувалась за добровільної або примусової участі незаможного селянства.

Через позбавлення майна, а отже – і економічних ресурсів для виживання заможного селянства, більшовики прагнули за будь-яку ціну зламати опір найбільш самодостатнього прошарку селян, які були найбільш активною та організованою суспільною групою, здатною протистояти владі. А це означало, що розкуркулення було спрямоване на усунення від економічної діяльності (в тому числі і через фізичну ліквідацію) найбільш ефективних сільськогосподарських виробників.

При цьому саме на куркулів було накладено найвищі норми хлібозаготівлі. Починаючи з 1928 р. куркулі були зобов'язані продавати державі до 35% свого врожаю за низькими цінами і сплачувати 45% усіх податків, що накладалися на сільськогосподарських виробників. Природньо, що заможні селяни чинили активний спротив такій політиці, що і переросло у відкрите протистояння радянській владі у різних формах. Поряд із значною кількістю селянських повстань поширились і інші незбройні форм спротиву – т. зв. волинки, бабські бунти тощо. Водночас, куркулі, не маючи економічної мотивації виробляти свій продукт, почали скорочувати господарство.

Як наслідок, у 1927–1928 рр. обсяги сільгоспвиробництва і відповідно заготівлі зерна істотно знизились, спровокувавши т. зв. кризу хлібозаготівлі. Щоб запобігти падінням обсягів хлібозаготівлі представники влади вдавалися до різних каральних заходів – регулярних обшуків селянських обійсть, арештів і депортації «боржників» у віддалені регіони країни. Тільки впродовж 1928 р. було арештовано близько 33 тис. «куркулів», що супроводжувалось масовим примусовим відчуження їхнього майна, насильницькою висилкою їх із місць проживання та фізичним знищенням.

У червні 1929 р. було відновлено т.зв. продрозкладку, а 3.07.1929 р. прийнято постанову ВУЦВК і РНК УСРР «Про розширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», якою сільським радам надавалися права порушувати проти «боржників» хлібоздачі кримінальні справи, накладати на них штрафи у п'ятикратному розмірі від вартості незданого хліба і продавати їхні господарства.

Як бачимо, репресивна система «ліквідації куркульства як класу» почала діяти задовго до того, як у листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) проголосив про перехід до політики суцільної колективізації сільського господарства, підкресливши необхідність «розвивати рішучий наступ на куркуля, всіляко перешкоджаючи і перетинаючи спроби проникнення куркулів у колгоспи». Вже 30.01.1930 р. ЦК ВКП(б) у своїй таємній постанові від «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» проголосила розкуркулення офіційним курсом радянської влади. Згідно з даними, що наводить С. Кульчицький, обстеження селянських господарств ЦСУ УСРР у 1929 р. засвідчило, що кількість «експлуаторських господарств» істотно зменшилася і складала 73 тис., тобто 1,4% (порівняно із 4% у 1927 р.) [9].

Розпочавши відкритий терор проти найбільш ефективних аграріїв, влада зруйнувала засади ринкового виробництва та критично знизила мотивацію до господарювання на селі. Так, за даними, що наводить Голубничий, «кількість орендованої землі в УСРР між 1927 і 1929 роками скоротилася на 60%, кількість господарств, що наймали робочу силу, зменшилася з 75,3% до 46,8%, посіви цих господарств скоротилися на 18,7%» [4, с. 5]. Відповідно, логічним наслідком політики розкуркулення стало

скорочення продуктивності та обсягів сільськогосподарського виробництва.

Але у більшовиків була критична потреба у фінансуванні плану I п'ятирічки та індустріалізації країни, яка розглядалась як фундамент зміцнення їхньої влади. І основним джерелом нагромадження капіталу, за офіційним задумом, мав стати експорт зерна. Тому влада використовувала всі можливі методи для збільшення урожаїв і хлібозаготівель.

Принагідно слід зазначити, що сам п'ятирічний план був вкрай непродуманим: капіталовкладення було розпорошено між різними поточними цілями, водночас було розпочато будівництво великої кількості промислових об'єктів, на які гостро бракувало ресурсів і які неможливо було закінчити своєчасно. Як пише Голубничий, закінчувати розпочаті по всій країні будівництва виявилось нічим [4, с. 8].

Водночас, плани індустріалізації були суттєво скориговані світовою економічною кризою, що розпочалась у 1929 р. Внаслідок чого ціни та попит на сільськогосподарську сировину, що становила основну частину радянського експорту, впали на світових ринках набагато нижче, аніж ціни на імпортне обладнання для будівництва промислових об'єктів. Щоб виконувати зобов'язання, перед західними партнерами, та, не бажаючи уповільнювати темпи індустріалізації, для дотримання яких надзвичайно важливим був імпорту західного індустріального обладнання та технологій, Радянський Союз, не зважаючи на критичне зниження цін на аграрну продукцію, був змушений нарощувати обсяги її експорту, щоб отримати валюту для оплати імпорту.

Таким, чином, як пише Голубничий, «вибір був: або згодитися, що п'ятирічка буде недовиконаною, або ж виконувати її за всяку ціну, тобто, звести українських селян до голоду, забрати в них весь хліб і викинути його на ринок, щоб оплатити імпорту машин» [4, с. 18]. Як відомо, сталінське керівництво обрало другий варіант, підтвердивши тим самим, що усі сфери суспільних відносин СРСР, і соціальна – в першу чергу, підпорядковані вимогам волюнтаристськи визначених цілей розвитку економічної системи.

Заперечуючи тезу радянської влади, що начебто колективізація здійснювалася на базі проведеної раніше індустріалізації, В. Голубничий підкреслює, що «навпаки, колективізація знадобилася для продовження і розвитку індустріалізації». Індустріалі-

зація, окрім посилення промислового потенціалу, була необхідною і для нарощування виробництва зброї, що потребувало західних технологій і техніки, придбання яких вимагало чималого фінансування.

Фінансові ресурси для виконання визначених завдань можна було отримати тільки за рахунок збільшення експорту продуктів сільського господарства, а для цього необхідно було заготовити величезні обсяги сільгосппродукції причому за мінімальними цінами.

Використання сільського господарства як джерела акумуляції капіталу було легітимізовано Постановою Раднаркому від 19.01.1933 року, що запроваджувала систему державних поставок сільськогосподарської продукції колгоспами державі за номінальним і надзвичайно низькими цінами. Ця постанова «фактично створила і повністю визначила економічну сутність інституту колгоспу» [5, с. 66]. Сільське господарство, яке могло забезпечити виготовлення продукції на експорт, ставши частиною тотальної державної монополії, стало, за висловом Голубничого «постійним джерелом економічного визиску» [5, с. 65].

Проте, нарощення обсягів експорту було обмежене низьким рівнем товарності та продуктивності сільського господарства. До початку колективізації більшу частину товарного зерна на експорт забезпечували великі і ефективні поміщицькі господарства, які були ліквідовані в ході розкуркулення.

З початком колективізації обсяги закупівель почали критично знижуватись – селяни не бажали здавати державі хліб за безцінь. У 1925–1928 роках українські селянські господарства продавали близько 21–25% свого врожаю зерна, тоді як у 1913 році товарність українського селянського господарства становила – 33,7%.

До того ж розробники п'ятирічного плану орієнтувалися на цифри обсягів виробництва минулих років. Тому на 1931 рік урожайність в колгоспах в УРСР було заплановано в 2 рази вищу, ніж це було у селянських господарствах впродовж 1923–1927 рр. [4, с. 8]. Критичною помилкою в оцінці економічної спроможності сільського господарства стали завищені очікування щодо результатів колективізації та механізації праці, внаслідок яких, як передбачалося, мала швидко зрости урожайність і продуктивність.

На думку В. Голубничого, перший п'ятирічний план, «був під кожним оглядом імпровізацією. Плановики були недосвідчені, а сталінська більшість у ВКП(б) – захоплено завзята. Замість раціонального калькулювання, економіка СРСР рухалася штурмовщиною, ударництвом, підстьобуванням». Як наслідок, річні плани виявилися невиконаними як в Україні, так і загалом по країні [2].

Вивчаючи хід реалізації першого п'ятирічного плану, Голубничий піднімає питання про доцільність його завдань і темпів. Вчений вказує, що більшість дослідників-економістів наприкінці 1920-х років і не лише в Україні, а в Росії у своїх фахових оцінках переконливо доводили, що «перша п'ятирічка була запланована нерационально, темпи її були зависокі й неможливі до здійснення». Голубничий апелює до аргументів представників Бухаринської опозиції, що обстоювали цю точку зору, критикуючи Сталіна за «його карколомні плани індустріалізації», називали п'ятирічний план нереалістичним та вимагали зменшення норм заготівлі хліба. Проте, як вважає вчений, почасти саме ця «критика «справа» і була, однією з причин, чому Сталін так зірвався й пішов на насильну колективізацію й голод». Не бажаючи визнати правоту Бухаріна, Сталін вирішив реалізувати завищений план хлібозаготівель «за всяку ціну – коштом смерті мільйонів селян» [4, с. 8, 9].

Зрештою, всупереч економічній доцільності, більшовиками на XI з'їзді КПРС у червні 1930 р. було прийнято резолюцію «Про негайну потребу збільшення заготівель експортних с/г продуктів на Україні», що передбачала посилення тиску на українське селянство. План заготівель на 1930 р. був підвищений у 2,3 рази у порівнянні із обсягами 1926 року, коли з України було вилучено 3,3 млн тонн, що становило 21% загального врожаю зерна. Згідно з планом було перебачено вивезення 7,7 млн тонн, тобто 33% врожаю [2]. За всіма ознаками по відношенню до України це була грабіжницька колоніальна економічна політика.

На підтвердження того, що підвищення плану хлібозаготівель стало актом економічного визиску та експлуатації України радянською партократією Голубничий наводить дані, що на момент, коли частка врожаю України становила «27% всесоюзного врожаю 1930 р., хлібозаготівлі на Україні становили аж 38% всесоюзних хлібозаготівель» [2, с. 6–7].

У 1930 році хлібозаготівлі в Україні досягли свого піку. «Ніколи в своїй історії ні перед тим, ні після того не досягала Украї-

на такого високого розміру хлібоздач, як у 1930 р.» [2, с. 6]. Щойно з України було вивезено 7,7 млн т зерна, Сталін проголосив, що цілі колективізації досягнуто і що радянська влада вирішила проблему забезпечення населення хлібом.

Перефразовуючи назву відомої статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» у газеті «Правда» від 2 березня 1930 р., В. Голубничий пише, що більшовики просто «очманіли від успіху». Намагаючись як неупереджений дослідник бути об'єктивним, він відзначає, що насправді на початковому етапі колективізації у колгоспах у порівнянні із індивідуальними господарствами спостерігалось певне зростання продуктивності праці, яке, на його думку, було обумовлене тим, що на початку 1930-го року колгоспи функціонували на більш-менш добровільних засадах. Насильна колективізація була припинена у березні 1930 р., «коли в УРСР було нараз колективізовано 71,5% землі; після цього Сталін дозволив селянам виходити з колгоспів і на початок липня 1930 р. рівень колективізації в УРСР впав до 36,4%» [4, с. 10].

Відтік селян був масовим і партійне керівництво всіма силами намагалось стримати розпад колгоспів, але на 1.XI.1930 р. в УРСР рівень колективізованого господарства знизився ще більше до 30%. «На цьому рівні колективізація й простояла без змін до грудня 1930 р., коли насильство було відновлене. Але насильні колгоспи, як буде видно далі, вже не дали очікуваної продуктивності!», – резюмує Голубничий [2, с. 6].

Після відновлення колективізації «запаморочені від успіху 1930 року та від перебільшених надій на ріст продуктивності колгоспів», більшовики встановили план урожаю на 1931 р. в 23,0 млн т і наклали на нього той самий план хлібозаготівель, що і попереднього року, – 7,7 млн т [2, с. 6].

Цей план виявився нездійсненим значною мірою через його економічну необґрунтованість та інституційну невизначеність, зумовлену зміною підходів до організації аграрного виробництва. Замість зміцнення економічних основ господарювання на селі, колективізація «остаточно підірвала економіку сільського господарства України, бо були знищені найпродуктивніші господарства» [4, с. 7]. За даними, які наводять сучасні дослідники, колективізація зруйнувала не менше чверті виробничих потужностей сільського господарства [12].

Однією із вагомих причин зниження продуктивності колективізованого господарства, окрім іншого, стало те, що за партійною вказівкою колгоспи очолили міські жителі, скеровані в українські села у ході реалізації т. зв. руху 25-ти тисячників. В українські села для організації колективізації та підпорядкування селян колгоспним нормам восени 1929 р. було направлено 15 тис. осіб, у січні 1930 р. – близько 47 тис. робітників промислових підприємств (переважно жителів росії), відданих ідеям комунізму. Колгоспи під головуванням міських жителів, які були далекими від сільських традицій господарювання та аграрної культури і тому, замість очікуваного розквіту, почали занепадати. При цьому завезені партійці не розуміли специфіки місцевої культури, що унеможливило взаємодію із українськими селянами і налагодження ефективної роботи. Як наслідок, продуктивність виробництва і урожайність у колгоспах критично знизилась.

Водночас, продуктивність колгоспного виробництва обмежувалась дефіцитом всіх ресурсів – бракувало насіння, тяглової й робочої сили. Основною причиною зниження урожайності стало падіння продуктивності праці селян, що було зумовлене такими чинниками як: а) виснаження голодом, б) депортація (було депортовано близько 0,5 млн осіб) та фізична ліквідація найбільш ефективних виробників, в) опір селянства колективізації (в т.ч. і у формі незбройних повстань, т.зв. волинок, саботажу колгоспної праці), г) відсутність мотивації до безкоштовної праці з примусу – вироблена продукція діставалася в основному державі, яка ставила перед селянами нереалістичні плани та норми хлібозаготівлі.

Істотним чинником низької ефективності колгоспного виробництва в Україні став також вроджений індивідуалізм українських селян, які «не вміли й не хотіли колективно працювати». Значні втрати урожаю в 1931–32-х роках (на колгоспних полях було залишено 40–50% урожаю) не в останню чергу спричинені саме психологічним спротивом колективізації українських селян, які усвідомлювали, «що то не їхній хліб». На особистому полі селянина, – пише Голубничий, – «хліб не гнив би» [4, с. 14–15]. Така не притаманна українській селянській культурі безгосподарна поведінка селян стала виявом суспільного протесту проти колективізації, та й загалом проти встановлення радянської влади.

В той час, як партійне керівництво бадьоро рапортувало про швидкий поступ механізації сільського господарства і розбудову

системи машинно-тракторних станцій, темпи механізації значно відставали від темпів колективізації. Більше того, на початку 1930-х років СРСР різко скоротив, а потім зовсім припинив імпорту тракторів для створення бази механізації. Основною причиною чого було збільшення частки промислового обладнання в імпорті, що призвело до ще більшого зниження продуктивності і обсягів виробництва сільського господарства [5, с. 90].

Нестача тяглової сили і техніки позначилась на зниженні темпів обробки землі, і зрештою на зменшенні обсягів посівних площ: восени 1931 р. «замість планових 14 млн га було зорано на зяб лише 6,5 млн га» [2, с. 6]. Попри те, що на час жнив 1931 р. колективізація в Україні, як і було передбачено планом, досягла 71%, «знасилуване селянство ані не хотіло, ані ще не вміло як слід колективно працювати». Відтак, за офіційними даними під час жнив 1931 р. було втрачено майже 30% урожаю. Як наслідок, в Україні критично знизилась насіннева база і весною 1932 р. для посіву яровини було лише 55% потрібної кількості насіння.

Усвідомлюючи загрозу зриву планів хлібозаготівель, влада замість запровадження економіко-організаційних методів підвищення продуктивності, посилила каральні заходи, зокрема був прийнятий сумнозвісний закон від серпня 1932 р., що встановлював смертну кару за «розкрадання соціалістичного майна», під який підпадало навіть збирання колосків голодними дітьми на полі після жнив.

І хоча за допомогою колективізації державна монополія все ж таки утвердилася у сільськогосподарській сфері, внаслідок чого стала тотальною у всьому господарському комплексі СРСР, проте всі карально-репресивні заходи не дали очікуваних результатів. Репресії зламали опір селянства колективізації, але не змогли забезпечити ефективної праці і зростання продуктивності виробництва. Попри те, що у 1932-33 роках колективізацією було охоплено понад 70% селянських господарств, загальна урожайність не збільшилась, як очікувала радянська влада, а, навпаки, зменшилась. Згідно із п'ятирічним планом виробництво зерна у 1932 р. мало перевищити 100 млн тонн. Реальні ж обсяги були менше 70 млн тонн, запланована норма була досягнута лише у передвоєнний рік.

За офіційними оцінками, урожай зерна 1932 р. в Україні склав від 13,4 до 14,6 млн т. При цьому втрати під час жнив ста-

новили близько 40%. План хлібозаготівель в Україні у 1932 р. був виконаний лише на 71,8%, що становило 4,7 млн т зерна. Втрати інших сільськогосподарських культур були ще більшими – понад 50%. Так цукрових буряків у 1932 р. замість запланованих 16,8 млн т було зібрано лише 4,3 млн т, «решта згинула у полі» [2, с. 7].

Незважаючи на втрати і те, що урожай 1932 року був приблизно на 12% нижчим за середній рівень, це був далеко не критичний рівень забезпечення продовольством, що міг би спричинити голод. Реальною причиною голоду стало грабіжницьке підвищення рівня заготівель зерна на 44%, що, навіть, при відносно незначному зниженні урожайності зумовило катастрофічні наслідки для українських селян.

Грабіжницька політика влади не досягнувши своїх економічних цілей, спричинила в Україні масштабний, не бачений в історії голод. При цьому, радянська влада, незважаючи на гибель мільйонів людей, продовжувала нарощувати темпи хлібозаготівель, і надалі відбирати у селян останні запаси продовольства. В той час як у селі вже вирував голод, із селянських комор витягувалися останні мішки зерном і відправлялись на експорт.

Колективізація стала інструментом економічного визиску на користь інтересів російської держави: «лиш завдяки колективізації Москва змогла забрати з села стільки хліба, що селяни змушені були вмирати з голоду. Не будь колгоспів, не будь конфіскації у селян їх землі, корів, худоби, – вони не вмерли б з голоду» [4, с. 14–15]. Після завершення хлібозаготівель на душу сільського населення України в 1932 р. залишилося для споживання в середньому лише по 112 кг зерна. «Для селян, головним харчем яких віками був хліб, – пише дослідник, – це означало катастрофу» [2, с. 6].

Здійснивши колективізацію, партійно-державна бюрократія отримала повний контроль над всіма секторами економіки та ресурсами країни і, за бажання, цілком могла запобігти поширенню голоду. Але, очевидно, що це не входило в плани радянської влади. Так, на початку вересня 1932 р. уряд УРСР прийняв постанову, якою дозволив видавати колгоспникам аванси на трудодні, «щоб заохотити їх до праці й підтримати від голоду», але вже за місяць видачі хліба за трудодні були припинені і нова директив уряду зобов'язувала місцеві партійні та сільські органи влади «відібрати де можна назад весь розданий хліб, перераху-

вати до фонду хлібозаготівель усі інші колгоспні фонди, включно з насіннєвим». На додачу наприкінці грудня 1932 р., коли вже вирував голод, уряд УРСР прийняв рішення припинити постачання споживчих товарів і згорнути всю торгівлю у селах, які не виконували планів хлібозаготівель. «А не виконували ж плану заготівель майже усі села» [2, с. 7].

Також слід зауважити, що на момент, коли голод ще не розпочався, в СРСР був створений державний хлібний фонд, який 17.10.1931 р. передали у підпорядкування т. зв. новоствореного державного Комітету резервів. Але ресурси цього фонду, який був заснований спеціально на випадок убезпечення населення від голоду, не були використані для порятунку українських селян. Це є чи не єдиний в історії випадок штучно-організованого голоду, коли держава вивозила за кордон мільйони тонн зерна, в той час як люди, які це зерно виростили, помирили від голоду. Відповідальними за цей злочин проти людяності є партійне керівництво і Сталін особисто, який приймав рішення нарощувати обсяги хлібозаготівель і експорту зерна.

Якщо порівняти дані експорту зерна з СРСР, можна побачити різке зростання експорту якраз напередодні і у ті роки, коли в Україні вже вирував нещадний голод: у 1929 р. – 2,6 млн ц, 1930 р. – 48,4 млн ц, 1931 р. – 51,8 млн ц, 1932 р. – 18,1 млн ц, 1933 р. – 17,6 млн ц, 1934 р. – 8,4 млн ц. Як видно, у 1930 р. по відношенню до 1929 р експорт зерна зріс у 18,6 разів, а у 1931 – майже у 20 разів. «Такого високого рівня експорту, як у 1930–31 рр., СРСР більше ніколи не зміг досягнути, хоч, очевидно, хотів» [2, с. 6].

Вивчаючи наслідки впливу світової кризи на функціонування радянської економіки, В. Голубничий підтверджує поширену тезу про те, що в результаті світової кризи утворилися «ножиці цін, і ними світова криза болуче врізала радянську п'ятирічку». Водночас відзначає, що з досвіду вивчення впливу світової кризи на функціонування радянської економіки у радянській науковій літературі «не зроблено жодної детальної студії, а це був цікавий епізод навіть з економічно-теоретичного погляду» [4, с. 18]. Не говорячи вже про очікувані висновки урядового рівня, що мали би бути зроблені з досвіду провальної економічної політики, що спричинила масовий голод. Проте радянська влада тотально замовчувала сам факт голоду і нещадно карала тих, хто намагався хоча б наблизитись до розуміння його причин. Це напевно

єдиний випадок в історії, коли існування голоду такого масштабу ігнорувалося і заперечувалося владою, яка при цьому категорично відмовлялася від можливої допомоги з-за кордону.

На твердження В. Голубничого, «голод безперечно був штучним, оскільки Сталін міг, але не схотів, йому перешкодити, знизивши хлібозаготівлі й пожертвувавши темпами індустріалізації» [2, с. 6]. Аргументуючи свою позицію, вчений наводить такі дані: «Про те, що голод був штучним, тобто, міг бути уникнутий, говорить цілий ряд фактів, що наступив пізніше. Вже на весну 1933 р. на Україну було кинуте значну кількість тракторів <...> Було посіяно на 2,1 млн га більше, ніж весною 1932 р. Навесні 1933 р. Москва дала Україні нову позичку – 340 тис. т насіння. <...> Втрати під час жнив, завдяки механізації, були зменшені до 3,3 млн т» [2, с. 7]. Це показує, що радянська влада мала всі засоби для припинення голоду.

Але найбільшим аргументом на користь тези про штучний характер і політичну обумовленість голоду є те, що після зниження плану хлібозаготівель у наступному 1934 році до 5,0 млн т голод припинився цілковито. У цей рік урожай в Україні був ще меншим, ніж у 1932 р., – всього 12,3 млн т. Але це не спричинило голоду.

Таким чином, причини голоду криються в природі самої радянської економічної системи і цілях партійного керівництва. При цьому очевидно, що однією із провідних цілей радянської влади було придушення українського опору. На підтвердження цієї тези можна навести слова секретаря дніпропетровського обкому Хатаевича, якого Р. Конквест називає «найбрутальнішим сталінським реквізитором»: «Жнива 1933 року були випробуванням нашої сили та їхнього терпіння. Знадобився голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйонів життів, але колгоспна система тепер залишиться. Ми виграли війну» [цит. за: 12, с. 211–212]. В цих словах дуже виразно відчутна колонізаторська чи, навіть, більше – окупантська риторика, що свідчить про те, що більшовицька партійна верхівка вела справжню війну за контроль над українськими землями, зерном та селянами, щоб перетворити їх на безкоштовну рабську силу для радянської системи. Українське населення, насамперед селянство, яке тривалий час чинило опір радянській владі, сприймалося більшовиками як ворог, що заважав встановити всеосяжний контроль за захопленими ресурсами. Саме тому у селян відбирали землю і

останню крихту хліба, їх упокорювали терором та голодом і безжально винищувались фізично.

При цьому, об'єктом терору стали не лише селяни України. За свідченням Ю. Шаповала, засекречена до кінця 1980-х років партійна постанова від 14.12.1932 р. «вимагала не лише виконання за будь-яку ціну хлібозаготівельних планів, а й припинення «українізації». Вся провина за голод перекладалася на латентних «петлюровців» і «українських націоналістів», яких почали шукати і активно нищити в усіх сферах суспільства. Виявилось, що українці ніби самі собі організували голод і самі себе з'їли» [18, с. 98].

Така політична позиція пояснює категоричне невизнання факту голоду радянською, а пізніше і російською владою. Відсутність офіційної статистики, чи будь-якої доступної емпіричної інформації у публічних джерелах, ускладнювала об'єктивну та незаангажовану оцінку масштабів цієї людської трагедії. Незважаючи на брак відомостей, що ілюстрували перебіг голоду, та даних про чисельність жертв, наслідки голоду, на думку В. Голубничого можуть бути проаналізовані на основі багатьох інших показників, зокрема переписів населення. Порівнюючи офіційні дані населення УРСР за 1931–39 рр., вчений відзначає, що навіть за офіційними «урядовими радянськими даними виходить, що в 1933 р. Україна недорахувала принаймні 3 млн людей!» [2, с. 7].

Ситуація з обліком втрат ускладнювалась тим, що визнання та публічне обговорення існування голоду було категорично заборонено. Органам запису актів громадянського стану та медичним закладам було заборонено фіксувати голод як причину смерті, смерть дітей віком до одного року було заборонено реєструвати взагалі. З метою засекречення масштабів голоду з 1934 р. органи обліку народонаселення і відповідну архівну службу підпорядкували НКВС СРСР, таким чином вільний доступ до джерел демографічної інформації був закритий.

Водночас, відсутність правдивої інформації про масштаби трагедії не лише ускладнювала аналіз її причин, а й унеможлилювала надходження допомоги із будь-яких внутрішніх і зовнішніх джерел. В той час, як в селі масово помирали люди (за оцінкою фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М.В. Птухи, в пікові місяці весни 1933 року щоденно помирало близько 25 тис. осіб), у більшості міст тривало

звичне життя, продуктів у магазинах було вдосталь, городяни навіть не підозрювали про масштаби трагедії, що розгорталась поруч.

«На противагу менш сильному післявоєнному голоду 1921–1922 рр., – пише К. Форд, – коли радянський уряд дозволив західним продовольчим агентствам надавати допомогу, Москва навіть десять років по тому заперечувала самий факт голоду, під час якого в Українській РСР загинули мільйони. Це стало початком ревізійзму голоду». Сам факт існування голоду активно заперечувався «з боку сталінізованих комуністичних партій за кордоном і сталінських прихильників у широкому робітничому русі та за його межами» [16].

Лише по закінченню «холодної війни» світова громадськість повернулася до з'ясування першопричин та обставин цієї трагедії. Так, у 1985 р. за ініціативи української діаспори було створено спеціальну Комісію Конгресу США по голоду в Україні (англ. Commission on the Ukraine Famine) для «дослідження голодомору в Україні 1932–1933 років та поширення у світі відомостей про ці події та надання американській громадськості кращого розуміння радянської системи шляхом висвітлення ролі радянського режиму в організації голодомору» [17]. Провівши масштабне дослідження архівних матеріалів комісія у своєму звіті спиралась у тому числі і на публікації Голубничого, критикуючи його при цьому за «доволі консервативну оцінку кількості жертв у 3000000» [17].

Сам же Голубничий, будучи дуже відповідальним у своїх наукових оцінках, виводить цифру жертв насамперед на основі дослідження наявних офіційних інформаційних джерел. Водночас, у статті «Про причини голоду 1932–33 року» вчений уточнює, що неофіційні обрахунки, «основані на естраполяції даних між двома переписами – 1926 й 1939 рр. – показують втрати розміром від 5 до 7 млн осіб, в які, однак, включаються не лише померлі з голоду, а й ненароджені, депортовані підчас розкуркулювання і т. д.» [2, с. 7]. Очевидно, як відзначає К. Форд, Голубничий є «обережним в остаточній оцінці загального числа жертв голоду». Така «обережність» є цілком виправданою браком релевантних для такого висновку відомостей, «але навіть на основі сумнівних офіційних статистичних даних він намагається показати, що сталась демографічна катастрофа» [16].

Але, як можемо бачити сьогодні, оцінка В. Голубничим кількості жертв голоду цілком корелює із висновками сучасних дослідників, у розпорядженні яких є більше, аніж їх мав свого часу вчений, що все життя жив і працював у США. Так, сучасні українські науковці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М.В. Птухи оцінюють втрати через надсмертність в Україні у 1932–1934 рр. у 3,9 млн осіб. При цьому зазначається, що втрати сільського населення становлять 3,6 млн осіб і є «значно вищими, ніж міського (300 тис. осіб). 90% втрат прийшлося на 1933 рік». Також дослідження Інституту вказує, що через падіння рівня народжуваності під час Голодомору Україна недорахувалась щонайменше 600 тис. новонароджених [8]. Ця оцінка підтверджується відкритими на сьогодні даними архівів Служби безпеки України.

Фахівцями інституту вперше було проведено оцінку та порівняльний аналіз втрат через надсмертність від голоду у 1932–1934 рр. по різних республікам колишнього СРСР, зокрема в Україні та Росії, що дозволило встановити, що втрати від голоду загалом по країні становили 8,7 млн осіб. Як свідчать результати дослідження, серед республік колишнього СРСР «Україна посідає перше місце за абсолютними обсягами втрат через надсмертність» [8].

Спираючись на проведені дослідження та свідчення учасників подій, згадувана вище комісія Конгресу США з голоду в Україні дійшла таких висновків: велика кількість жителів Української РСР та північного Кавказу були доведені до голодної смерті через штучний голод 1932–1933 рр., спричинений вилученням Радянською владою збіжжя у селян у 1932 р. Офіційні звинувачення Радянського режиму на адресу «куркульського саботажу», яким пояснювались всі «складнощі», не відповідають дійсності; голод не був, як часто стверджують, спричинений посухою. В середині 1932 р., вслід за скаргами з Української РСР на те, що надмірні норми хлібозаготівлі призвели до випадків голоду, проте партійне керівництво запровадило ще жорсткіші заходи для вилучення якнайбільше зерна у селян, спричинивши цим голодомор 1932–1933 років. Сталін скористався «кризою хлібозаготівель» як підставою для зміцнення влади в Україні та посилення вилучень зерна. Згідно із проведеним дослідженням комісія визнала голод 1932–1933 рр. в Україні не лише Голодомором, а й геноцидом українського населення [17].

Висновки комісії базувалися переважно не на документах, а на суб'єктивних судженнях свідків Голодомору. Але ця комісія була покликана встановити факти, а не давати їм правову оцінку. Тому з ініціативи Світового конгресу вільних українців було створено Міжнародну комісію з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні під керівництвом професора шведського Інституту публічного та міжнародного права Якуба Сандберга.

У листопаді 1989 року комісія Я. Сандберга опублікувала свої висновки, що містили правову оцінку Голодомору. Безпосередньою причиною масового голоду в Україні вона назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами – примусову колективізацію, розкуркулювання, що, по суті, підтвердило висновки і Голубничого, і попередньої комісії. Серед причин голоду комісія також назвала і «прагнення центрального уряду дати відсіч традиційному українському націоналізму». Отже, західні юристи побачили в Голодоморі не тільки намагання Кремля за допомогою терору голодом нав'язати селянству невластивий йому спосіб господарювання, але й виокремили в терорі національну складову, тому Голодомор був кваліфікований представниками міжнародного права як геноцид.

В Україні початок дослідженню та інституалізації статусу Голодомору було покладено спеціальним засіданням Верховної Ради України 14.05.2003 року, присвяченим пам'яті жертв Голодомору. Учасники засідання ухвалили Звернення до українського народу, в якому визнали, що «Голодомор був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством і міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв факт геноциду у світовій історії».

У вересні 2003 року Президент України закликав учасників 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН підтримати ініціативу України щодо засудження Голодомору 1932–33 рр. в Україні як акту геноциду. І хоча представлений Україною відповідний проект резолюції тоді провести не вдалося, розповсюджена як офіційний документ ГА ООН Спільна заява делегацій держав-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932–33 рр. вперше в історії ООН визначила Голодомор 1932–33 рр. як національну трагедію українського народу, висловивши співчуття його жертвам та закликавши всі держави-члени Організації, її спеціалізовані установи, міжнародні та регіональні організації, НУО, фонди і

асоціації віддати данину пам'яті тим, хто загинув у цей трагічний момент історії. Співавторами Спільної заяви стали 36 держав-членів ООН, у тому числі усі 25 країн-членів ЄС.

Росія, хоч і приєдналася до спільної заяви, чинила опір продовженню роботи щодо міжнародного визнання голодоморів. У МЗС рф категорично негативно сприйняли пропозицію дослідити природу голодоморів.

4 листопада 2005 р. Президент України Віктор Ющенко підписав указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні», в якому зазначалося, що «здійснення конкретних, дієвих заходів для вшанування пам'яті жертв та підтримки осіб, які постраждали від голодоморів в Україні, виховання поваги до історичного минулого, до людей, які пережили трагічні сторінки в історії українського народу» визначаються як пріоритетні завдання державної гуманітарної політики.

28 листопада 2006 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–33 рр. в Україні», в якому було визначено не лише сам факт Голодомору, а й названо його геноцидом українського народу. Цим законом було закладене правове підґрунтя формування правової бази та політичної оцінки дій, що призвели до Голодомору, а також подальших системних досліджень причин і наслідків цієї трагічної сторінки історії України. Цей акт одночасно визначив завданням державної політики формування у міжнародному дискурсі тлумачення Голодомору як геноциду українського народу.

Сучасні дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень надали додаткову аргументацію та підтвердження факту геноциду. Так, в результаті дослідження було встановлено, що втрати через надсмертність в Україні (у відносному вимірі) в 1932–1934 рр. були у чотири рази вищі, ніж в Росії. Відтак, дослідження спростувало поширювану в радянській, а пізніше російській літературі думку про те, що Україна та Росія під час голоду постраждали однаково. До того ж проведений аналіз голоду у регіональному зрізі показав, що «у Росії на регіони з найвищими втратами від голоду припадає 6% чисельності сільсько-го населення та 1% території, тоді як в Україні – 41% населення та 34% території» [8].

Проте, попри цілком аргументовану наукову та правову оцінку, визнання Голодомору актом геноциду міжнародною спільнотою відбувалось досить неактивно. Лише з початком повно-

масштабного вторгнення росії в Україну прийшло запізніле усвідомлення, що відсутність міжнародного засудження цього злочину проти людяності певним чином уможливили його повторення у нових історичних реаліях.

З цього моменту більшість західних держав, що раніше не прагнули визнавати сам факт Голодомору, долучились до міжнародного руху визнання його геноцидом українського народу, що був скоєний керівництвом Радянського Союзу, щоб ліквідувати український спротив радянському режиму. Сьогодні Голодомор в Україні 1932–1933 років визнаний на міжнародному рівні геноцидом українського народу такими міжнародними організаціями як Рада Європа, Європарламент, ОБСЄ, Рада з прав людини ООН, ООН і більшістю країн світу.

Висновки. Дослідження економічних причин та наслідків Голодомору, здійснене на основі запропонованого свого часу Всеволодом Голубничим концептуального підходу, дозволяють зробити однозначний висновок про те, що голод в Україні у 1932–1933 рр. був штучно-організованим. Його основною причиною стала радянська економічна політика, націлена на тотальну монополізацію економічної влади, одним із інструментів якої стала колективізація сільського господарства. Завданням колективізації було забезпечити виробництво продовольства для експорту і відповідних доходів для фінансування форсованої індустріалізації економіки. Остання, своєю чергою, була націлена на створення індустріальної основи для зміцнення влади більшовиків.

Водночас, колективізація мала на меті шляхом позбавлення селян власних засобів виробництва виштовхнути їх як «зайву робочу силу» з села до міста, що також слугувало завданням індустріалізації і цілям влади.

Ставши частиною тотальної державної монополії і об'єктом безжальної експлуатації економічними та неекономічними методами, сільське господарство перестало виконувати свою основну функцію – забезпечення населення продовольством та насичення товарного ринку, і почало працювати на індустріалізацію – тобто посилення економічного потенціалу іншої галузі економіки. Це спричинило деформацію структури економіки та дисбаланс у співвідношенні товарного попиту і пропозиції.

З огляду на те, що основним напрямом колективізації стало розкуркулення, тобто ліквідація (в т.ч. і фізична) найбільш ефек-

тивних аграрних виробників, можна стверджувати, що попри бажання наростити експортний потенціал, пріоритетом радянської політики було не так створення ефективної системи господарювання на селі, як цього можна було очікувати, а радше подолання суспільного спротиву найбільш організованого та незалежного прошарку аграріїв, з одночасним поневоленням, упокоренням і перетворенням на дешеву та зручну в управлінні робочу силу решти українського селянства.

Поневолення селянства стало економічним механізмом визиску села на користь держави, яка забирала продовольство у селян практично безкоштовно і у постійно зростаючих обсягах. Як наслідок, українські селяни, які століттями забезпечували продовольством себе, внутрішній ринок і формували своєю працею економічну основу експорту аграрної продукції, самі залишилися без будь-яких запасів їжі, що і призвело до масштабного голоду.

Здійснивши колективізацію, партійно-державна бюрократія отримала повну економічну владу і контроль над всіма ресурсами країни і цілком могла запобігти поширенню голоду. Але більшовики, навпаки, посилили тиск на селян, забираючи у них останні продукти харчування. При цьому обсяги експорту зерна зросли у десятки разів, що свідчить про штучну природу Голодомору, що став одним із інструментів утримання влади більшовиками.

Найбільш трагічним економічним наслідком Голодомору стало фізичне знищення величезної частини працездатного і працелюбного населення в масштабах небачених раніше в історії. Для сільського господарства це означало зменшення людського потенціалу і, відповідно, критичне зниження продуктивності економіки. Цей факт спростовує міф про високу ефективність та соціальну орієнтованість радянської економічної системи. За своєю природою ця система була загарбницькою і колонізаторською, але радянська влада не спромоглася ефективно скористатися навіть тими величезними ресурсами, які вона захопила.

Водночас, колективізація і спричинений нею Голодомор завдали непоправної шкоди, не лише генофонду і людському капіталу української нації, а й сільському господарству України, фактично зруйнувавши ефективну традиційну систему господарювання, що призвело до втрати селянами відчуття власника, яке було іманентною рисою українського господарського мента-

літету, зниження мотивації до праці і вкорінення непритаманної українській селянській культурі у минулому безгосподарності. Це зумовило зниження ефективності українського аграрного господарства, а у довгостроковій перспективі стало одним із провідних чинників занепаду радянської економічної системи.

Подальше поглиблене дослідження та об'єктивна наукова оцінка довгострокових негативних наслідків Голодомору сприятиме не лише міжнародному визнанню і засудженню жорстоких дій та політики тоталітарного сталінського режиму, що спричинив геноцид українського народу, а й стане застереженням сучасним і майбутнім поколінням, що дозволить запобігти повторенню таких злочинів проти людяності.

Дослідження досвіду Голодомору і сьогодні зберігає актуальність, оскільки на порядку денному людства і надалі залишаються проблеми боротьби з голодом і бідністю, забезпечення продовольчої безпеки, збалансованого економічного розвитку, які є пріоритетними цілями міжнародної спільноти, що визначені у програмному документі Цілі сталого розвитку ООН (SDG UN).

Вивчення уроків Голодомору передбачає осмислення і усвідомлення його кореневих причин і довгострокових наслідків, а для цього необхідним є залучення широкого кола дослідників до міждисциплінарного наукового дискурсу, покликаною стати підґрунтям для прогнозування і розбудови моделі паритетного і справедливого міжнародного партнерства.

Для української нації досвід Голодомору має стати уроком того, що забезпечення добробуту можливо лише за умови завоювання незалежності і створення власної національної візії і моделі майбутнього, що ґрунтуються на загально-прийнятних суспільних цінностях і орієнтовані на пошук свого унікального шляху до успіху.

1. Воловина О., Плохій С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932-1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 76-116.
2. Всеволод Голуб. Причини голоду 1932–33 року. *Вперед*. 1958. Ч. 10 (94). С. 6-7.
3. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття: монографія / НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2018. 224 с. URL: <https://www.idss.org.ua/monografii/Gl.pdf>.

4. Голубничий В. До 30-річчя колективізації на Україні / Доповідь, виголошена на конференції УВАН 16.10.1960 / Архів Всеволода Голубничого. Університет Альберти, Едмонтон, Канада. (Рукопис). 28 с.
5. Голубничий В. Механізація сільського господарства СРСР (до 1957 года) / Архів Всеволода Голубничого. Університет Альберти, Едмонтон. (Рукопис). 652 с.
6. Голубничий В. Три лекції про економіку України. Мюнхен - Нью Йорк. Україна і діаспора, 1969. 24 с.
7. Мейс Дж. Ваші мертві вибрали мене. Київ: Українська пресгрупа, 2008. 672 с.
8. Дослідження демографії Голодомору 1932-1933 рр. URL: <https://idss.org.ua/holodomor>.
9. Кульчицький С.В. Ліквідація куркульства як класу. Енциклопедія історії України: Т. 6 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с. Електронні дані. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Likvidatsiya_kurkulstva.
10. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2 т. / за ред. д.е.н., проф. Супрун Н.А.; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ: Наукова думка, 2017. Т. 1: Теорія розвитку економічних систем. 350 с.
11. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2 т. / за ред. д.е.н., проф. Супрун Н.А.; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. 350 с.
12. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 384 с.
13. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 888 с.
14. Супрун Н.А., Клішова О.В. Теорія розвитку економічних систем Всеволода Голубничого. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 221-238. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.221>.
15. Супрун Наталія. Життя, присвячене служінню науці та Батьківщині. *Свобода*. 2017. 21 червня. URL: <https://svoboda-news.com/svwp/%d0%b6%d0%b8%d1%82%d1%82%d1%8f-%d0%bf%d1%80%d0%b8%d1%81%d0%b2%d1%8f%d1%87%d0%b5%d0%bd%d0%b5-%d0%bd%d0%b0%d1%83%d1%86%d1%96-%d1%82%d0%b0-%d0%b1%d0%b0%d1%82%d1%8c%d0%ba%d1%96%d0%b2%d1%89%d0%b8%d0%bd>.

16. Форд К. Голубничий і голодомор. *Вперед*. 2009. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/04/13/ford-holubnychy-and-holodomor>.
17. Commission On The Ukraine Famine Act. *Congressional Record*. 1985. Vol. 131. P. 25-28.
18. Шаповал Ю. Пам'ять про голодомор 1932–1933 років в Україні: нові архівні відкриття, нові дискусії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 3. С. 95-103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2010_3_11.

References

1. Volovina, O., Plohiy, S.M., Levchuk, N.M., Rudnitsky, O.P., Kovbasyuk, A.B., Shevchuk, P.E. (2017). Regional differences in the famine of 1932- 1934 in Ukraine. *Ukrayinkyi istorychnyy zhurnal - Ukrainian historical journal*, 2, 76-116 [in Ukrainian].
2. Holub, V. (1958). Causes of famine of 1932-33. *Vpered - Forward*, 10 (94), 6-7 [in Ukrainian].
3. Gladun, O.M. (2018). Essays on the demographic history of Ukraine of the twentieth century: monograph. Kyiv. Retrieved from <https://www.idss.org.ua/monografii/GI.pdf> [in Ukrainian].
4. Golubnychy, V. (1960). To the 30th Anniversary of Collectivization in Ukraine. [Unpublished manuscript]. *Archive of Vsevolod Golubnychy*. The University of Alberta, Edmonton, Canada [in Ukrainian].
5. Golubnychy V. Mechanization of agriculture of the USSR (until 1957). [Unpublished manuscript]. *Archive of Vsevolod Golubnychy*. The University of Alberta, Edmonton, Canada [in Russian].
6. Golubnychy, V. (1969). Three lectures on the economy of Ukraine. Munich-New York: Ukraina i diaspora [in Ukrainian].
7. Mace, J. (2008). Your dead chose me. Kyiv: Ukrainska pres-hrupa [in Ukrainian].
8. Study of the Demography of the Holodomor of 1932-1933. Retrieved from <https://idss.org.ua/holodomor> [in Ukrainian].
9. Kulchytsky, S.V. (2009). Elimination of kulak as a class. In *Encyclopedia of History of Ukraine*. Vol. 6. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=likvidatsiya_kurkultstva [in Ukrainian].
10. Suprun, N.A. (Ed.). (2017). Political economy of social progress of Vsevolod Golubnychy. (Vol. 1. Theory of development of economic systems). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

11. Suprun, N.A., Klishova, O.V. (Eds.). (2019). Political economy of social progress of Vsevolod Golubnychy. (Vol. 2. Selected works). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Conquest, R. (2019). The harvest of sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
13. Smoliy, V.A. (Ed.). (2003). The famine of 1932-1933 in Ukraine: Causes and consequences. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Suprun, N.A., Klishova, O.V. (2016). The theory of development of economic systems of Vsevolod Golubnychy. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 49, 221-238. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.221> [in Ukrainian].
15. Suprun, N. (2017, June 21). Life dedicated to the service of science and homeland. *Svoboda - Freedom*. Retrieved from <https://svoboda-news.com/svwp/%d0%b6%d0%b8%d1%82%d1%82%d1%8f-%d0%bf%d1%80%d0%b8%d1%81%d0%b2%d1%8f%d1%87%d0%b5%d0%bd%d0%b5-%d0%bd%d0%b0%d1%83%d1%86%d1%96-%d1%82%d0%b0-%d0%b1%d0%b0%d1%82%d1%8c%d0%ba%d1%96%d0%b2%d1%89%d0%b8%d0%bd> [in Ukrainian].
16. Ford, K. (2009, April 13). Golubnychy and Holodomor. *Vpered - Forward*. Retrieved from <https://vpered.wordpress.com/2009/04/13/ford-holubnychy-and-holodomor> [in Ukrainian].
17. Commission On The Ukraine Famine Act. (1985). *Congressional Record*, Vol. 131, 25-28.
18. Shapoval, Yu. (2010). Memory of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: new archival discoveries, new discussions. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy - Scientific notes of the Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 47, 95-103. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2010_3_11 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 4 жовтня 2023 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.255>

УДК 330.8:316.323.83(47+57)

JEL: F54, N43, N44

Telenko Oksana,

LL.M in Law and Sustainable Development

Graduate, University of Milan

e-mail: Oksana.telenko8@gmail.com

Kurbet Oleksandra,

PhD in Economics, Researcher,

Department of Economic History, SO «Institute of the Economy and Forecasting of the NAS of Ukraine», Kyiv, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4519-0552>

ResearcherID: I-9104-2018

e-mail: olexandra.kurbet@gmail.com

POSTCOLONIAL THEORY AND ITS APPLICATION TO THE POST-SOVIET STATES¹

This paper aims to reveal the constraints of traditional postcolonial theory, particularly in its application in the post-Soviet space, and to argue the need to study the post-Soviet space through the prism of this theory, considering the colonial nature of the Soviet Union. It focuses on analyzing the limitations of postcolonial theory concerning the so-called «Second World» and singling out distinctive attributes of the Russian imperial regime and its enduring aftermath. The authors have studied constraints within the postcolonial theory, in particular, the centrality of racist-related experience and narratives re-

¹ This paper was prepared as the result of the diploma project that was carried out at the University of Milan and within the research project «Economic heritage in the formation of the Ukraine's economic system» (No. 0122U201468), conducted at the SO «Institute of the Economy and Forecasting of the NAS of Ukraine». The first author would like to acknowledge a thesis supervisor Assistant Professor Antonia Baraggia for unwavering support, and Professor Radomyr Mokryk for the inspiration to dive into this complex and important topic.

garding «Second World». These limitations pave the way for a broader understanding of post-Soviet states' complex historical narratives. We analyze the expansionist ambitions of the Russian Empire (as well as its successor, the Soviet Union) both Eastward and Westward and its colonial practices imposed upon indigenous populations in newly acquired territories. This analysis showcases how Russian colonialism endured even after the collapse of the empire, finding a new life in Bolshevik ideology. In particular, the article provides data that testify USSR's economic colonialism toward Ukraine. It is shown that due to their autonomous development after Bolshevik revolution, the Baltic states managed to implement robust institutional and economic reforms before the Soviet Union re-annexed their territories. In stark contrast, other territories, including Belarus, Ukraine, Georgia, Armenia, and Azerbaijan, were swiftly absorbed by the Bolshevik regime following the demise of the imperial government. This dichotomy sheds light on the intricate process of decolonization, demonstrating that true independence for some former Russian colonies only materialized after the collapse of the Soviet Union. The authors suggest that adopting a quasi-colonial lens to view the Soviet Regime provides profound insights into the challenges impeding the development of post-Soviet states. This paper offers a comprehensive understanding of the postcolonial dynamics in the post-Soviet states. It sheds light on not just the historical intricacies but also the contemporary challenges these nations face, thus contributing to a richer scholarly discourse on post colonialism and its evolving relevance in the modern world.

Keywords: *postcolonial theory, post colonialism, postcolonial studies, economic history, East European studies, Post-Soviet studies.*

Теленько О., Курбет О.

ПОСТКОЛОНІАЛЬНА ТЕОРІЯ ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ ДО ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ

Мета цієї статті полягає у виявленні обмежень традиційної постколоніальної теорії, зокрема стосовно її застосування на пострадянському просторі, та аргументації необхідності дослідження пострадянського простору крізь призму цієї теорії, з огляду на колонізаторську природу Радянського Союзу. Стаття фокусується на аналізі обмежень постколоніальної

теорії щодо так званого «Другого світу» та виділенні відмінних атрибутів російського імперського режиму та його довготривалих наслідків. Авторки дослідили обмеження в рамках постколоніальної теорії, зокрема, центральну роль досвіду пов'язаного з расизмом та наративів щодо «Другого світу». Ці обмеження прокладають шлях до ширшого розуміння складних історичних наративів пострадянських держав. Аналіз експансіоністських амбіцій Російської імперії (та її наступника Радянського Союзу) як на схід, так і на захід, а також її колоніальні практики, нав'язані корінному населенню на новопрیدбаних територіях демонструє як російський колоніалізм вистояв навіть після розпаду імперії, знайшовши нове життя в більшовицькій ідеології. Зокрема, у статті наводяться дані, що свідчать також про економічну складову політики колоніалізму з боку СРСР стосовно України. Показано, що завдяки автономному розвитку балтійських держав після більшовицької революції їм вдалося здійснивши потужні інституційні та економічні реформи до того, як Радянський Союз повторно анексував їхні території. Навпаки, інші території, включаючи Білорусь, Україну, Грузію, Вірменію та Азербайджан, були швидко поглинені більшовицьким режимом після падіння імперського уряду. Ця дихотомія проливає світло на заплутаний процес деколонізації, демонструючи, що справжня незалежність деяких колишніх російських колоній матеріалізувалась лише після розпаду Радянського Союзу. Авторки припускають, що розгляд радянського режиму під квазіколоніальною лінзою дає змогу глибоко зрозуміти виклики, які перешкоджають розвитку пострадянських держав. Ця стаття пропонує комплексне розуміння постколоніальної динаміки в пострадянських державах. Вона проливає світло не лише на історичні заплутаності, але й на сучасні виклики, з якими стикаються ці нації, таким чином сприяючи багатшому науковому дискурсу про постколоніалізм та його актуальність у сучасному світі.

Ключові слова: постколоніальна теорія, постколоніалізм, постколоніальні дослідження, економічна історія, східноєвропейські дослідження, пострадянські дослідження.

*«Ukraine was a laboratory of communist colonialism, covered by sophisticated ideological speculation»
Stepan Zlupko*

Statement of the problem. The postcolonial theory has significantly impacted various academic fields. Postcolonialism delves into the enduring effects of imperialism and colonialism on social, political, economic, and legal structures. By highlighting the ramifications of colonialism on contemporary postcolonial nations, the postcolonial theory has not only challenged the perception of these nations as «backward» or «underdeveloped», but also provided a more comprehensive understanding of the challenges they face these days. This was only possible with stepping back from scientific knowledge that was traditionally based on Western perception of the rest of the world and inclusion of representatives of postcolonial states and nations to the global knowledge production. The post-Soviet space that maintains the in-between position between the West and the Global South has been persistently omitted in Western postcolonial studies despite the Russo-Soviet control of the local populations that lasted from 50 to 200 years and still exists in certain areas. Furthermore, much like the West's attempt to control the narratives of its former colonies during early decolonisation, the oppressed populations of the post-Soviet space are still predominantly represented in global academic discourse by the very individuals who oppressed them. We strive to reconsider the current constraints to the application of postcolonial theory to promote an inclusive examination of marginalised societies worldwide.

Analysis of recent researches and publications. Over the last 40 years, no consensus has been reached regarding the scope of postcolonial studies. As every group or community, regardless of their indigenous status, has migrated from elsewhere to these lands [13], the postcolonial theory, which was originally focused on the West's conquest of the «Third World», has naturally broadened over time, and produced a better understanding of the variety of colonisation processes their impact on societies worldwide. The comparative analysis of postcolonial experiences has largely contributed to developing the concept of settler colonialism as one of the forms of colonialism [31]. The primary feature that distinguishes the settler form of colonialism from the «classical» British-India model is that the former is primarily aimed at replacement of natives on their lands while the latter mainly depends on extracting the local resources, including the native labor. Still, within a certain society, different forms of colonial relations may take place simultaneously, as in the US, where the indigenous population was moved out from their lands instead of being

put to work on it while the forced labor was imposed on enslaved Black people [14]. While this broad approach in postcolonial studies raises concerns about the potential «inflation of the postcolonial theory» and risk of losing the analytic strength, it does not imply an equalisation of experiences among all marginalised groups [13]. Instead, it allows a more comprehensive analysis of the colonisation past and its effect on the present in different parts of the world, without excluding or diminishing the colonial experience of others.

Nevertheless, while the term «postcolonial» has increasingly been applied to different parts of the world, including America and Australia [14], the complex history of the vast region spanning from Eastern Europe to Central Asia has seldom been examined from a postcolonial perspective [13]. The limited group of postcolonial scholars examining the post-Soviet space recognises the presence of colonial practices in certain regions within this area. However, they also acknowledge the distinct characteristics of both the Russian Imperial and Soviet regimes, setting them apart from Western colonialism, which occupies a central place in academic literature. Our perspective asserts that the focal point on Western colonialism in postcolonial studies, neglecting other societies that played peripheral roles in Western states' development, stems from Western colonisation. This inclination mirrors the imposition of Western standards on «non-Western others».

So, the goal of this paper is to reveal the constraints of traditional postcolonial theory, in particular in its application in the post-Soviet space, and to argue the need to study the post-Soviet space through the prism of this theory, considering the colonial nature of the Soviet Union. It seeks to provoke continued research and exploration of postcolonial theory in this context, emphasising the importance of understanding the experiences of local nations, independent of Western or former coloniser perspectives.

Logic of Colonisation and Debates about «Second World»

Certain paradigms in postcolonial studies have long held unquestionable centrality, and any attempts to deviate from them face significant criticism. One such paradigm revolves around racist-related experiences, which understandably occupy a central position in postcolonialism. While many colonised societies were indeed diverse, the key challenge lies in examining the underlying logic of colonisation. It is essential to differentiate between the true intentions of

the colonisers and the mere «justifications» used to perpetuate conquest and colonisation.

The origins of the international law regarding the colonisation of non-Christian world, that is known today as the Doctrine of Discovery, come from the Medieval Europe. It was based on XV century papal bulls that justified the Christian European exclusive rights on «discovered» lands and started with the concept of «terra nullius», or «uninhabited area», but then was expanded to «uninhabited by civilised people area». Portugal and Spain were the first that started to apply this legal regime of colonialism, while later it spread among other European states. Afterwards, in 1884–1885, the Doctrine of Discovery was codified into European International Law at the Berlin Conference, also known as Congo Conference, that regulated the European colonisation in Africa and justified the superior rights of Europeans over African nations [19]. However, since the emergence of the Doctrine of Discovery, there has been considerable uncertainty surrounding its rationale. One view was that the non-Christians had no right for dominium since it is based upon belief in the true God and may be only granted by the Church. On the other hand, the proponents of natural law claimed that the dominium if based on the use of reason and, therefore, may be exercised by the infidels as well [14]. Clearly, already in medieval ages the justification for the right of discovery, that the Church officially justified, was highly debatable from the theological point of view.

However, such a legal framework is more than straightforward if it is examined from the perspective of international relations and geopolitics. As Patrick Wolfe fairly noted, the «discovery» discourse was primarily designed to regulate the relations between European sovereigns regarding their conflicting claims over colonial territory, rather than relations with natives [14, p. 105]. In other words, «religious» or «racial» question was rather the justification for the exclusion of indigenous population from the discourse. In his considerations regarding settler colonialism in America, Wolfe pointed out: «So far as indigenous people are concerned, where they are is who they are, and not by their reckoning alone» [14, p. 112]. This point plays a crucial role in understanding the colonial practice worldwide. The indigenous populations were primarily targeted for being an integral part of «discovered» lands, while in order to legitimate this, the colonisers widely imposed their criteria for having rights to these lands, that within time became acceptable for everyone, including indige-

nous people. Consequently, race was made to be targeted by having imposed the perception that it tended to mark those who had no right for dominium. This logic implies that if it concerned the indigenous population, it could be seen as inferior on the basis of any possible characteristic that could mark their belongingness to natives.

Certainly, the long-term colonisation of the African continent had an enormous impact on the lives of local people and produced or at least hugely contributed to the birth of racism, that even now in XXI century remains one of the main challenges to overcome. Still, the racist-related experience should not be seen as a fundamental characteristic of colonial project. Mykola Ryabchuk proposes the following scheme: «If we imagine some axes where the quantified scope and strengths of colonial subjugation can be located, the racist colonialism would certainly represent its absolute, undeniable crux» [18]. This portrayal does not disregard other instances of colonialism, as described by Riabchuk as «intermediate» and «more distant», and at the same time, it does not diminish the significance of the racial dimension in the context of postcolonialism.

Notwithstanding, many scholars remain particularly skeptical apropos of application of postcolonial theory to the so-called «Second World». Moore [13] suggests that there are two salient silences with respect to the former Soviet states on the postcolonial side and on the side of post-Soviet space. Concerning the *silence on post-Soviet side*, Moore proposed two possible reasons for the unwillingness of most scholars in the post-Soviet space to apply postcolonial approach. Initially, he posited the existence of a clear discursive boundary between the «East» and the «West» within the USSR. This led the «European» post-Soviet individuals to believe that there was a distinct and even racial distinction separating them from the postcolonial Filipinos and Ghanaians who might otherwise relate to their circumstances.

The second factor was the fear of Eastern Europeans that admitting or even considering their colonial status could undermine their «European identity». Indeed, Eastern European countries of the former Soviet Union demonstrate the strong will to emphasise their belongingness to the European community and detach themselves from anything that could cast doubt on their status in the eyes of the Western Europeans. This might be explained by the compensatory behavior, as many scholars including Davide Moore, suggest. The mutually accepted perception of the postcolonial world as that, which

lies outside Europe implies that Eastern European states may be considered as either a part of postcolonial world or a part of Europe. Individuals whose national identity has been forcefully manipulated for many years face an evident choice. In their aspiration to re-establish ties with Europe, a desire Eastern Europeans have consistently harboured, they tend to disregard their colonial past. From our perspective, embracing a more expansive interpretation of postcolonial theory, one that transcends geographical and racial limitations, would alleviate the limitations imposed by this decision.

Regarding the *silence on the postcolonial side*, according to Moore, it implies the inability of postcolonial critiques to detach themselves from the «Three-worlds» model (Figure 1) as well as their Marxist views. In «Three-worlds» model, the unique position of the former Soviet republics, marked by a sense of «in-betweenness», hinders postcolonial scholars from considering Soviet Union being similar to the West, but also clearly distinguish them from Global South, predominantly formed by former colonies of the Western Empire. In today's context, the impact of postcolonial theory has prompted a reexamination of the legacies and progress in both the «First» and «Third» world. Regrettably, the diverse histories and experiences of former Soviet states have been neglected in this discourse.

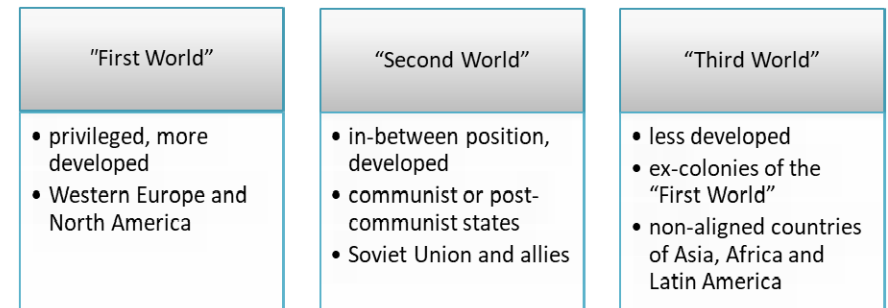

Figure 1. «Three-worlds» model

Source: Own preparation based on [13].

The second Moore's point concerns the widespread Marxist views among postcolonial scholars, which tend to prevent them from considering Soviet Union from postcolonial perspective. Indeed, both Marxists and communists have always supported the right of oppressed nationalities to self-determination, and the USSR strongly

supported the decolonisation movement and international human rights after 1945. This fact has been instrumental in shaping the prevailing perspective that the Soviet Union cannot be equated with Western imperial powers.

With the victory in WW2, the USSR managed to create an image of itself as a «liberator» of those oppressed, whether it concerned the «Third World», oppressed by the West or the European states «liberated» from the Nazi German occupation despite the repressions and terror that took place in the territories under Soviet control. The USSR combined the socialist rule and elements of centralised empire, that claimed to liberate those oppressed by capitalism. However, it not only retained all the territories of the Russian Empire but also significantly expanded them. While proclaiming regional equality among Soviet republics, the USSR was highly centralised, with Moscow as the central metropolis.

The collapse of the Soviet Union entailed the fall of the Iron Curtain. This implied that the previously classified by Bolsheviks information regarding the military annexation of foreign lands with their further transformation into the integral parts of the Soviet Union, russification, forced deportations of the indigenous population and even genocides (Ukraine 1932–1933) became available to a broad audience. Nonetheless, these facts, that were supposed to grab the attention of modern academics, mainly remained out of the scope of postcolonial studies. This gives the impression that the replacement of «world model hierarchy» with less derogatory approach did not manage to transform the general perception of the world in the academic field. The former Soviet states with their diverse cultures, historical background and unique experiences keep being overlooked somewhere in-between the former colonisers and former colonies.

Imperialism vs Colonialism, and Historical Negation of Russian Colonial Expansion

To examine the distinct position of post-Soviet states within the three-worlds model, it is crucial to commence by differentiating between colonialism and imperialism, regarding which there is no unified position. Postcolonial critic Edward Said [21, p. 8] suggests that: «imperialism' means the practice, the theory, and the attitudes of a dominating metropolitan centre ruling a distant territory; «colonialism», which is almost always a consequence of imperialism, is the implanting of settlements on distant territory». Namely, both imperial-

ism and colonialism involve conquest and exploitation, but they are different in nature. Therefore, imperialism as phenomenon outlived the end of colonial era and exist nowadays in different forms.

Alternatively, German historian Jürgen Osterhammel [17, pp. 21–22] sees imperialism as a broader concept that goes beyond the scope of colonialism and presumes the determination of imperial centre to pursue its imperial national interests, whereas colonialism «might appear to be one special manifestation of «imperialism»». Osterhammel suggests that imperialism and colonialism may exist separately and considers two historical cases, by the way of illustration. Netherlands in the XIX–XX centuries that was one of the largest colonial powers but had no imperialistic ambitions serves as an example of colonialism without imperialism, while the US is an example of imperialism not including colonialist behaviour.

However, both examples are not convincing enough. In XIX century, the Netherlands took part in the partition of Africa, and the activities of the Dutch in the Southern Asia could raise doubts regarding lack of their imperialistic ambitions. Maarten Kuitenbrouwer connects the activities of the Dutch in the Indonesian archipelago with modern imperialism [9, pp. 8–9]. Still, whether this phenomenon constitutes modern imperialism, or «old-imperialism-in-the-new-bottle» is still an open question. For the latter case, indeed, in the second half of XX century it became clear that the expectations for the end of imperialism failed. The former colonial powers and other developed states, in particular the US, extended their influence to keep control over less developed countries through economic means rather than military force. While this phenomenon is also often seen as neo-imperialism or imperialism without colonies the representatives of the oppressed or marginalised groups choose to use the term «neo-colonialism». Kwame Nkrumah [15], the first president of Ghana, used the term «neo-colonialism» in his book to describe the exploitation of the formally independent states by former imperial powers or other developed influential countries.

We tend to agree with the opinion of Professor Archibald Thornton [25], who in his article «Colonialism» suggested that «Colonialism is imperialism seen from below». He sees colonialism as the view of those who are controlled and dominated on the position, they find themselves. Certainly, while imperialism as phenomenon has been studied for many decades, the postcolonial studies gained prominence when those oppressed and marginalised were given the

voice. Decolonisation, human rights movements, and following expansion of the concept of the human rights, global migration and educational expansion prompted the democratic governments of the former European imperial states to reconsider their history, and to begin to call the things by their right names. Unfortunately, this process is not flowless and universal, and regarding modern Russia, it seems that it has not been even set in motion.

Despite spanning eleven time zones and ruling over more than a hundred ethnic and national groups, Russia has consistently rejected the idea of defining its expansion policy as colonial in comparison to European states. The majority of Russian scholars justify Russian colonialism by utilising the concepts of self-colonisation or internal colonisation. This theory suggests that the country, starting from Peter the Great's reforms, developed as a self-colonising state. The argument is based on the idea that Russia was inoculated against real colonisation by the West by subjecting itself to a cruel form of self-colonisation. The roots of this argument can be traced back to the early 19th-century philosopher Petr Chaadaev, but its contemporary rediscovery is credited to a 1990 essay by Boris Groys.

This theory, however, has been heavily criticised by many Ukrainian scholars for its disregard of the subjugation and even the mere existence of the native populations within the regions that were acquired by the Russian Empire. For instance, Vitaly Chernetsky [1] contends that the theory of self-colonisation upholds certain aspects of Russian colonialist ideology that ought to be denounced in today's world instead of celebrated. This is apparent from the ironic influence of events and phenomena that occurred in Ukraine and Belarus on the theoretical framework, which in turn further marginalises and subjugates these populations. It is important to acknowledge that this approach completely overlooks the harsh history of colonial repression experienced by diverse indigenous cultures within the territories of the former Russian Empire, thereby perpetuating aspects of Russian colonialist ideology. Additionally, scholars have employed the concept of internal colonisation to comprehend the coercive collectivisation of the peasantry during Stalinism, underscoring the problematic nature of this theory.

The institutional perspective of the expansion of the Russian Empire exhibited many peculiarities. Instead of establishing traditional colonial offices like those seen in European colonial empires, the

Empire opted for «prikaz», which were offices or departments that governed the region temporarily until it could be fully integrated into imperial structures. According to Willard Sunderland's work «The Ministry of Asiatic Russia: The Colonial Office That Never Was but Might Have Been» [24] some of the administration approaches applied by European colonial states were not applicable in Russia due to its peculiar history and geography. While overseas expansion was a difficult undertaking for the Russian Empire due to its geopolitical struggles to secure warm water ports, the land-based expansion was seen as the best alternative that could fulfil the empire's geopolitical ambitions. To maintain control over the conquered territories, imperial administrations were tasked with creating a homogeneous state by blurring territorial and cultural distinctions. This was achieved by restricting the use of minority languages in schools and the press (Turkic) or denying the existence of the local language (Ukraine), controlling legal minority religions (Catholic and Armenian churches), outlawing some religions entirely (Old Belief, Uniatism), and treating expressions of minority identity as political crimes. However, it is worth noting that the Russian colonial project took slightly different paths on its Eastern and Western borders to achieve this objective.

Russian Colonial Expansion Eastward and Westward

The initial colonial endeavours arose from the *eastward expansion of Muscovy* (later Russia) in the 16th century, driven by motives similar to those of European empires, namely the pursuit of profit, particularly through the fur trade. Muscovy sought to monopolise the fur trade, which was in high demand throughout Europe by imposing Yasak (tribute) upon indigenous population in Siberia. For several decades the state's policy was not aggressive towards natives as long as they paid tribute. However, those who failed to pay tribute were killed or exiled convicts from the Russian penal system.

Maintaining fur tribute was considered by Muscovian elites to be the most profitable until fur-bearing species became over-hunted and extinct. This coincided with the new state policy associated with the Western European Enlightenment pursued by Peter the Great, founder of the Russian Empire [23]. Inspired by its Western peers, Russia began to regard indigenous population of Siberia as inferior class, who were not able to properly use the land they possessed, in the same way as Europeans justified their superior rights in Africa over natives.

Tsarist government considered Moscow as a «New Jerusalem» that was supposed to expand and reign over conquered lands under true Christian Orthodoxy [7, p. 107]. The Russian «holy mission» was executed through forced conversions of indigenous populations, and suppression of local customs and languages. During this period, a large number of Russian peasants began to settle in Siberian arable lands motivated by the state policy, which provided them with land grants and tax deductions. In the eyes of Russian elites, the cultural assimilation of unenlightened indigenous people was mutually beneficial process that made a key difference between Russian and European colonialism.

Russia's expansion was viewed as a natural progression of the nation-state, leading to a more homogeneous population [14, pp. 343–371]. However, this homogeneity came at cost of local minorities, who were still deemed inferior and backward in comparison to Slavic people. The smaller indigenous groups such as Ket and Itelmens were slowly eradicated through the assimilation of Russian culture, a process called Russification. Conversely, larger groups like the Circassians, a Muslim group who refused to conform to foreign Christian authority, fell under Russian control through a military invasion that resulted in the Circassian genocide. Nearly 85% of the indigenous population was killed or forced out to the Ottoman Empire.

It is noteworthy that, even today, the Circassian genocide is officially recognised only by Georgia. The Tsarist government achieved a relatively homogeneous society along its eastern borders by the time the Russian Empire collapsed. The Siberian territories were predominantly inhabited by Russian settlers and assimilated indigenous peoples who were granted equal legal status to ethnic Russians and harboured concerns about potentially losing their rights. Despite attempts at liberation, the Bolshevik regime that took power in Moscow suppressed such efforts. As a result, unlike many European colonies, Siberia has never been decolonised, and native people have gradually come to identify as Russians. The lack of recognition and discussion surrounding the colonial experiences of Siberians has contributed to the historical negation of Russian colonialism as a whole, which in turn affects the efforts of other ex-colonies of Russia to assert their own colonial experiences.

In recent times, certain scholars in Europe and the United States have begun to categorise Russia's territorial expansion into the Caucasus, the steppe frontier, and Turkestan/Central Asia as

«colonial» in nature. However, they have been less inclined to use this terminology to describe the association between Russia and its western borderlands, which encompass Ukraine, Poland, and the Baltic nations. While it may seem that the relationship between the Russian Empire and its western borderlands followed different paths due to cultural and historical reasons, we assume that cultural ties and a common historical legacy were mainly used as justifications for the Russian colonial practices that were applied in these areas.

Within the context of *Russian expansion westward*, Ukraine presents one of the most intriguing and debated cases. This controversy stems from the widespread Western perception that Ukraine and Russia share deep cultural and political bonds, believed to have originated during the historical period of the Kyivan Rus, a powerful state that dissolved in the eleventh century. However, it is essential to acknowledge that Ukrainian scholars heavily criticize this interpretation of Ukraine's history.

After the decline of the Kyivan Rus, its territories came under control of the two competing forces, the Golden Horde and the Lithuanian and Polish ally. In fifteenth century, the Muscovy state broke away from the Golden Horde and gradually became dominant in the region for various reasons, including its expansion to the east. Meanwhile much of the territory that comprises present-days Ukraine and Belarus became part of the Polish–Lithuanian Commonwealth. During this period, Ruthenians, descendants of the ancient Kyivan Rus fought for independence from Lithuania and Poland and eventually formed the semi-independent state of Hetmanate in the seventeenth century, which is regarded as a predecessor to the modern independent state of Ukraine. Hetmanate searched for allies to preserve its independence, which led to its annexation by Muscovy, one of its military ally, in the eighteenth century. By this time, Ukraine and Russia had become distinct nations with different historical paths and cultural influences. This historical context is important for understanding of the subsequent events and the logic of Russian colonisation of Ukraine.

In 1721, the decisive victory over Sweden, supported by Hetmanate striving for independence from Moscow, opened the so-called «window to Europe» for Muscovian state and made it one of the European superpowers. Peter the Great took the title of All-Russian Emperor and renamed the Tsardom of Muscovia the Russian Empire, underlining its European roots. Later on, Catherine the

Great followed a similar policy of Westernization of Russians, which had a significant impact on the position of Ruthenians (Ukrainians) in the Russian Empire and for the first time posed «Ukrainian question». While Kyiv represented an essential centre of historical heritage for Russia's image as a European Empire, rebellious Ukrainians continued to seek autonomy from the metropolis. Bohdan Krawchenko [8, pp. 21–49] highlighted political absorption as a key factor in Russia's control over Ukraine. When Catherine II dissolved the Hetmanate in 1762, the state was transformed into one of Russian gubernia (province), directly governed from St. Petersburg. Nevertheless, although the elimination of Ukrainian political institutions contributed to Russia's dominance, it constituted only one element of a larger process of systematic erosion of political, economic, and cultural rights during the course of colonisation.

Russian expansion westward was seen as a nation-state development, similar to its eastern colonisation project, but with the distinction that it was presented in a form of reunion of the populations considered to be the same nation. To emphasise their shared historical and cultural heritage, the territory of modern Ukraine was designated as «Little Russia» and its native inhabitants as «Little Russians». However, despite the formal recognition of Ukrainians and Russians as a single nation, two populations had different cultures, traditions and languages, that presented a challenge for the imperial government. The solution was to impose a policy of forced cultural assimilation on Ukrainians through a process known as Russification. In the XVIII–XIX centuries, the imperial government issued numerous decrees aimed at eroding Ukrainian (Ruthenian) culture, such as closing Ukrainian-teaching schools, reorganising education in Ukraine, banning the use of Ukrainian language in official institutions, and prohibiting the Ukrainian press.

Furthermore, Ukraine gradually became a resource appendage to the Russian Empire since its establishment. In addition to being known as the «breadbasket», the region produced a significant portion of the Empire's natural resources. By the eve of World War I, Ukraine produced 78 percent of the Empire's coal, 75 percent of iron ore, 69 percent of cast iron, 67 percent of sponge iron, 56 percent of steel, and 58 percent of rolled steel [5]. This led to the modernisation of Ukrainian industry but with infrastructure designed in favour of the metropolis due to Ukraine's colonial status. Notably, Mykhailo Volobuyev, a renowned Ukrainian economist of the 1930s, argued that

from 1893 to 1910, Russia received nearly 3.3 billion rubles from Ukraine while only spending 2.6 billion rubles on Ukraine's needs during the same period [5]. However, the absence of formal colonial institutions and the perception of Russia as a state rather than an empire create uncertainty in considering the regime of the Russian Empire as colonial.

Stephen Velychenko references the views of Petro Maltsiv, who believed that Ukraine's unfavorable position of Ukraine within Russian Empire was a result of extreme centralisation rather than colonialism, despite his own investigation on the economic relationship between Ukrainian provinces and the central imperial government, which showed the discriminating imperial tariffs and financial policies adopted in Ukraine to the benefit of central Russia [26, pp. 39–40]. While the supremacy of the imperial centre or any urban centre over the periphery is a widespread phenomenon, it is important to note that in Ukraine, unlike in Great Russia, ethnicity played a role in determining one's social status. According to Stephen Velychenko, Russian migrants who settled in Ukrainian urban centers did not have to assimilate into the host community, as the administration, education, print media and the high culture in Ukraine were all in Russian [26, pp. 86–97]. In contrast, Ukrainians became the minority in their own land, and had to reject their identity, generally seen as rural, backward and inferior to the cultural standards imposed by the metropolis. Despite attempting to distance themselves from their perceived inferiority by even changing their surnames to sound more «Russian», Ukrainians were not guaranteed equal opportunities compared to Great Russians [26, pp. 20–25].

Building on the previous points, it can be asserted that the Russian imperial regime exhibited numerous parallels to Western colonialism, such as economic exploitation, imposition of foreign culture, and perpetuation of inferiority complex among the colonised. However, certain differences existed in the manner in which these were implemented and rationalised. The proximity of Russian colonies allowed for assimilation programs to be more efficient, and the absence of colonial offices allowed for a cost-effective use of military forces. While these circumstances gave rise to a portrayal of state development as «natural and advantageous for all», a perspective widely embraced by Russian elites, it was a customary strategy employed by empires during that era to rationalise their colonial endeavours with altruistic motives. The crucial difference between

Western and Russian colonial history was that after the collapse of Empires that followed WW1, the socialist movements in the West went in line with anti-colonial struggle of oppressed populations and ultimately contributed to the decolonisation and change in the world order, while the Russian Bolsheviks silenced the anti-colonial resistance of former Russian colonies for decades.

It is remarkable that all the states that once were under control of Russian Empire and declared their independence after the fall of Tsarists regime were eventually included in the Soviet Union. Some of the states, such as Latvia, Lithuania, Estonia, and Finland, had been autonomous until World War II. However, the Baltic states eventually were occupied by the Soviet army for around five decades [6] and Finland managed to preserve its independence although it cost tens of thousands of casualties, the ceding of 11% of its territory, a share of industry and the role of a satellite of the Soviet Union until its collapse [10]. Other states, including Ukraine, Belarus, Armenia, Azerbaijan, and Georgia, attempted to achieve independence but were invaded by the Red Army in the early 1920s and did not even start the decolonisation process. Mark von Hagen described the short-lived sovereignty of these states and the subsequent renewal of Russian domination as a «failed decolonisation» [28].

Failed Decolonisation

The Russian Revolution in 1917 was presumably conceived as anti-colonial in its essence. Many scholars view seminal works of Lenin, such as *The Right of Nations to Self-determination* (1914) and *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism* (1916) as valuable sources of postcolonialism. He developed Marx's ideas of national and colonial issues, having taken into consideration the specific historical contexts. As a matter of fact, in his work «The right of Nations to Self-Determination» Lenin disagreed with the widely shared among Western communists' view that support of the right of nations to secession implicates support of bourgeois nationalism. In contrast, he stated that as long as the bourgeoisie of the oppressed nation fights the oppressor «we are always, in every case, and more strongly than anyone else, in favour», while when the bourgeoisie stands for its own bourgeois nationalism, «we stand against» [11]. Still, he underlined that the right for self-determination of nations has no other meanings than political self-determination, that is driven by strong economic factors in those states, where the bourgeois-democratic

reforms have not been completed yet, including Russia [11]. Furthermore, he continued, the national question in Russia is also conditioned by the fact that «subject people» in this nation state mainly inhabit the border regions, experience considerably stronger oppression that in neighbouring states, and in some cases such nationalities have compatriots across the border, who enjoy greater national independence. He concluded that these factors among others make the recognition of the right of nations to self-determination in Russia a critical issue [11].

It is important to note, *Lenin referred to Russia as to the multinational state with a ruling metropolitan and peripheral oppressed minorities, but never as to colonial empire*. Although he acknowledged the marginalised position of «oppressed nations» on the borders of «Great Russia», he did not include them among world's colonised peoples. While Lenin supported the self-determination of such nations in a political sense, he still regarded their indigenous territories as integral part of Russia. This made the striking difference between Russian Bolshevik anti-imperial thought and anti-colonial struggles in the periphery of the Russian Empire, where Marxism was considered as a way to mobilise people against Russian colonial rule. Stephen Velychenko suggests that the failure of most Russian Bolsheviks to recognise the nationalism of the ruling Russian nationality was the main cause of the emergence of the restoration of empire under communist rule [26, pp. 93–96].

The first federal Constitution in the Soviet Union was adopted on July 6, 1923 and ratified on January 31, 1924. It aimed to formally establish the links between Moscow and other republics: Ukrainian, Belarussian, and the Transcaucasian, which included Azerbaijan, Georgia, and Armenia. The Supreme authority was granted to the Soviet Congress, which consisted of representatives from the cities' Soviets and provincial Soviets. The Union's Central Executive Committee had two chambers. One was the Council of the Union, comprising 371 members selected by the Congress from among the representatives of the republics in proportion to each republic's population. The other chamber was the Council of Nationalities, consisting of 131 representatives – five from each union republic or autonomous republic, and one from each autonomous region. These representatives were elected by the executive committee of the respective republic or region. The Council of People's Commissars continued to

be the body in charge of the implementation and administration of policies, responsible to the Central Executive Committee.

However, Rett. R. Ludwikowski made an interesting observation that the Constitution of the USSR and all related official documents refrained from using the terms «federal» and «federation». Instead, the state was strictly considered to be unitary, with several partially autonomous subordinate units included [12, p. 132]. Indeed, the new Constitution that was expected to divide the powers in the newly established union did not substantially deviate much from the Soviet (Russian) Constitution of 1918 that, as Rett. R. Ludwikowski pointed out, rather described than prescribed the organisation of power [12, p. 131]. He refers to W. Chamberlin, who remarked on the Soviet Constitution that its numerous provisions were merely theoretical as they were not put into practice. The actual power was held by the Communist Party, and the Constitution's provisions regarding election methods and the frequency of Soviet Congresses were disregarded or breached [12].

The theoretical nature of Soviet constitution may be best exemplified by Articles 14–15, which ensured freedom of speech, opinion and assembly. These provisions were later included in Article 125 of Stalin's Constitution of the USSR adopted in 1936, the period of the greatest terror in the Soviet Union. Notably, the following Article 126 in Stalin's Constitution for the first time mentioned the role of Bolshevik party, which was «represented the leading core of all organisations of the working people, both public and private» [2, Art. 126]. This provision was used for justification of the prohibition of all other political parties from operating within the Soviet Union and the legitimisation of a single-party state. Whereas in practice, the USSR was ruled by a one-party system from the outset of the Bolsheviks' seizure of power in Russia and it was firmly linked with nationalism that the Bolsheviks claimed to oppose.

The term «nationalism» was extensively applied to other communist parties, but it was never used regarding Bolsheviks, as they represented the golden standard of Soviet Man («homo sovieticus»), an average person, without nationality, strictly committed to Bolshevik ideology. However, a closer examination reveals that this standard, imposed on everyone under Bolshevik rule, was tightly linked to Russian national identity. To illustrate this point, Stephen Velychenko refers to CPU (Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, which was founded in Moscow with less than 7% of Ukrainian members, and

came to power through the Red Army's occupation of Ukraine. The primary argument put forth by the CPU to legitimise the renewed subjugation of Ukraine under centralised Russian control was the alleged peril of a counterrevolution that could transform Ukraine into a colony of international imperialism [26, pp. 93–96].

Ukrainian socialists and Marxists who blamed Bolsheviks for reinforcing the old imperial structures of domination through puppet governments were quickly accused in complicity to bourgeoisie. The notorious right of nations for self-determination was called a tool of bourgeois counter-revolution against Soviet Russia, while the military invasion of Ukraine was named «liberation» [26, pp. 61–63]. It was a Communist Party of Ukraine, a part of a single centralised Russian Communist Party, overwhelmingly non-Ukrainian in membership and the only permitted party in Soviet Ukraine, that, in one month after gaining the power, declared all the decrees of the Ukrainian government regarding economics, finance, labor and communications superseded by Russian decrees, and declared its second most important task to provide resources to workers of another country, Russia [26, pp. 20–53]. Consequently, in the period of 1927 to 1928, the majority of Ukrainian products, such as wheat, were exported to Russian regions, comprising approximately 89% of all exports [5]. All the policy tools engineered by Bolshevik regime to suppress the revolt, starting with the so-called «indigenisation» (the short-term relief on cultural and linguistic matters) in 1920s and ending with the Holodomor (man-made famine that killed millions of Ukrainians and was recognised as an act of genocide by 19 countries and Ukraine [32]) in 1930s, were applied by the republican soviet government, that supposed to be independent.

Postulating that the USSR is nothing more than a «hierarchy of nations in which one nation grows and develops economically at the expense of other nations» [4, p. 112], Vsevolod Golubnychyi supported this statement with data from the balance of revenues and expenditures of the USSR state budget in Ukraine. According to it, in 1940, Moscow did not return to Ukraine 2,051 billion rubles in revenues. To compare, England's annual income from India around 1940 was equal to 2,99 billion rubles, and the income of the imperialists in China between 1931–1937 was equal to about 349,59 million rubles annually [4, p. 115]. Disproportions in the resources distribution are also evidenced by the data on the specific weight of Ukraine in the USSR by some indicators (Figure 2) and a comparison of Ukrainian

and the rest of the USSR's indices of national income and capital investments per capita (Figure 3).

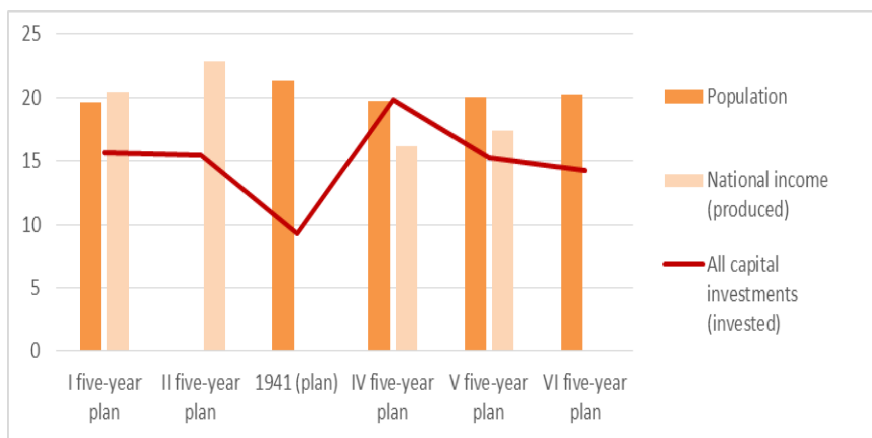

Figure 2. Specific weight of Ukraine in the USSR, %

Source: Own preparation based on [4, p. 117].

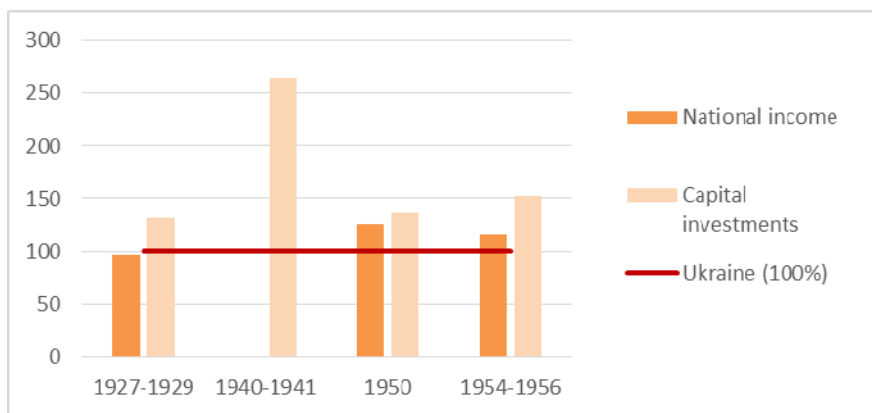

Figure 3. National income and capital investment of the USSR per unit of population compared to Ukraine, %

Source: Own preparation based on [4, p. 119].

Thus, in particular, Figure 3 illustrates that even when the national income of the rest of the USSR was higher than in Ukraine, they received even more capital investments. It means that resources were drained from Ukraine and it was deliberately impover-

ished. Another aspect was that after all the economic destruction and looting during WWII, losses of the national economy amounted to 40% of all-Union losses only 19% of all capital investments were allocated to Ukraine [33, pp. 324–326].

Along with this, continuing the imperial traditions, the colonialist demographic policy was launched. It tied peasants to the village or forced them to go to the North of Russia to Siberia and Kazakhstan. The prohibition on issuing passports to peasants except for actual serfdom and depriving Ukrainian industry of labor also deprived cities of an influx of Ukrainian ethnic elements [33, p. 333]. At the same time, there was a draining of human resources. According to Golubnychyi, Ukrainian universities graduated 550 000 specialists in the period from 1925 to 1955. As of 1955, there were only 414 000 of them in Ukraine. Thus, taking into account other factors, during these years, Ukraine lost about 21% of its specialists [4, p. 122]. Bohdan Vynar stressed an issue with «the saturation of the Ukrainian industry's administrative management apparatus with Russian management and service personnel, which does not correspond to the overall percentage of the Russian minority in Ukraine» as proof of economic colonialism and its national features in Ukraine [29, p. 101]. These data testify colonial expansion of Ukraine by the USSR in different contexts, including economic and demographic.

Imperial views regarding the indigenous populations of former colonies of Imperial Russia did not contradict, but rather reinforced the Marxists' ideas of nationalism and nationality, which posited that nationalism was regressive while small national states were archaic. Stephen Velychenko suggested that Bolsheviks «nationalised their communism» much like other Marxist movements in their respective countries while Lenin's principle of «the right of self-determination» was used as a pretext for the «imperial reunion» under the guise of improved conditions. He argues that most Bolsheviks, who had been educated in lines with the values and beliefs of the Russian Empire, did not consider Ukrainians foreign, but rather as a non-Russian minority, that had settled in Russian lands [26, p. 95]. Consequently, ethnic Ukrainians were officially permitted to join the Communist Party of Ukraine, work in Soviet institutions or hold high positions in the factories. However, they had to conform to the «Soviet Man» standard, which required complete adherence to Soviet (Russian Bolshevik) ideology and rejection of any aspect of national identity deemed undesirable or inferior by the Party. This unwritten rule was not ex-

clusive to Ukraine but was also applied in other «Soviet republics», such as Georgia and Kazakhstan. Consequently, in the Soviet Republics, it was possible for individuals of different ethnic backgrounds, including Ukrainians, Kazakhs, and Georgians, to hold influential positions alongside ethnic Russians. In fact, due to their non-Russian nationality, they often had stronger incentives to remain loyal to the Central Government in order to avoid being labelled as «enemies» of the people.

Similarly, Mark von Hagen argues that the Soviet political order did not resolve the colonial question or «national question», as it was called in the Russian Empire, but rather transformed it in a way that could satisfy the needs of the new political organisation in Russia [28, p. 159]. Von Hagen also notes in another article, «From Imperial Russia to Colonial Ukraine», that when the Bolshevik regime came to power, they criticised Wilson's program as a mere mask for continued imperialism and colonial slavery [27, p. 182]. However, similarly to the Entente leaders who chose not to apply the infamous Fourteen Points to their own colonies, the Bolsheviks retained complete political and economic control over non-Russian imperial lands, which were called «republics».

Despite this, many scholars who acknowledge the restoration of the Russian empire under Bolshevik rule tend to omit the continuity of colonial practices in Russia, that leads to misinterpretation of colonialism and its consequences in the post-Soviet space. For example, Paul Robinson suggests that the mechanism of revival of Russian empire under Soviet rule was a gradual divergence from international tensions and external threats [20, pp. 244–247]. According to Robinson, early Soviet ideology was strongly against Russian nationalism and had an internationalist flavour. However, later on, the emphasis gradually shifted towards building a nation within the Soviet Union, that involved a return to «narrative history» that glorified figures from Russia's imperial past. This shift was brought about by political tensions in Europe in the 1930s, and was further intensified by the German invasion of the Soviet Union in 1941. Russian nationalism, thus, became the basis for rallying population against the external threat, as it was seen as a safer option compared to the nationalism of minorities who could potentially be viewed as fifth columns during the war.

While recognising the potential influence of external threats and tensions on the expansionist policies of the Soviet Union, we hold a

differing view that these factors alone can account for the regime's imperialistic actions. As previously discussed, the Bolsheviks' ideology inherently viewed Russia as a multinational state and the indigenous populations of its former colonies as minorities within that state. This suggests that colonial impulses were present from the outset of Soviet rule and persisted even after Stalin's death, which marked the end of the era of «Great Terror».

Following the death of Stalin in 1953, the Soviet Union underwent significant transformations both domestically and internationally, referred to as the «thaw» period in literature. This era was marked by a relaxation of propaganda, censorship, and ideology, as well as a desire for peaceful coexistence with other nations. Moreover, the USSR surprisingly became a vocal proponent of human rights on the international arena, particularly in regards to decolonisation, self-determination, and social rights, playing a crucial role in the establishment of the post-1945 human rights system. The Soviet government vigorously advocated for the inclusion of decolonisation, national liberation, and self-determination in the founding documents of the UN, while liberal Western powers held to the notion that only «mature» populations had the capability to exercise self-determination. In 1957, when Ghana joined the UN, Soviet leadership viewed it as their own achievement and presented the Soviet Union as a model for the rest of the world. Similar to the Soviet policies implemented since 1917, Khrushchev claimed that the nationalities who had endured oppression and poverty during the tsarist era were now experiencing freedom within the Soviet Union. He argued that through the principles of communist self-determination, these nationalities had the opportunity to cultivate their distinct cultures and make substantial advancements in their living standards [30, pp. 247–259].

Nonetheless, in reality, despite the Soviet Union's sincere endorsement of oppressed nations globally, it did not make any effort to grant autonomy to its own dependent populations. Instead, it used its image as a leader of the global socialist and anticolonial movement to justify military invasions of independent states such as the Baltic States, Hungary, Czechoslovakia, and Afghanistan. These double standards raise legitimate doubts about the genuine motives of the Soviet authorities when it comes to promoting human rights on the international stage. Indeed, after World War II, the so-called «Third

World» became the battlefield in the Cold War between the USSR and the Western Block.

The internal changes that took place in the Soviet Union after the Stalin's death followed the similar pattern. Khrushchev initiated the constitution-making, which was intended to signal a new era in the USSR. However, despite the new constitution's emphasis on the democratic foundations of the Soviet system and a significantly extended chapter on citizens' basic rights, it did not bring any significant changes to Soviet law. As Christopher Osakwe commented, in spite of the official declarations, the new constitution did not introduce any innovative ideas to Soviet law. Furthermore, it does not generate any significant hopes among the general public, and fails to establish a new developmental policy for Soviet society [16].

Certainly, most of the Soviet citizens, especially the marginalised minorities, could not expect any significant changes from the soviet law. As Krawchenko pointed out, the official stance of the Soviet Union on national relationships was no different from Marx and Engels' perspective that ideology serves to hide the interests of dominant socio-political groups [8, pp. 175–182]. Although the relative easing of censorship allowed for the emergence of a strong dissident movement in the Soviet republics, the Russian Bolshevik regime used a range of repressive tactics, including bureaucratic harassment, psychiatric abuse, forced exile, and judicial persecution, to suppress the dissidents [22]. It is worth to note that some Russian dissidents were also subjected to repression, however they did not encounter the specific issue of the «national question» that was carried over from the Russian Empire to the Soviet regime. The social prejudice against indigenous nationalities and the russification policy persisted under the guise of the «merge» project (Russian – «sliianie»), which aimed to further assimilate these groups into Russian culture. Krawchenko contends that the notion of Georgians, with their Ibero-Caucasian language, joining forces with the Finno-Ugric Estonians or the Turkic Uzbeks to create a unified nation with a common language was illogical. Instead, the practical application of «sliianie» aimed to assimilate these distinct groups entirely into Russian culture [8, pp. 175–182].

The new Fundamental Law of the USSR provided a more detailed outline of power distribution between the Union and Soviet Republics, but it did not alter the legal and institutional framework of the Soviet Union. For example, while Article 72 of the Constitution grant-

ed Union Republics the right to secede from the USSR [3, Art. 72], the absence of any legal procedures to exercise this right meant that it was effectively meaningless. This was evident when the Baltic states attempted to gain independence through parliamentary votes and referendums, only to be met with a response from the Supreme Soviet claiming that their actions were invalid due to discrepancies with Articles 74 and 75 of the constitution. These articles asserted the supremacy of USSR law and the sovereignty of the USSR over its territory, creating a legal gap that many lawyers refer to as a «lacuna». The Soviet Union's overwhelming military power combined with the dependence of the judiciary from the Party effectively ensured that the right to secede was never truly granted.

Concerning the economic component of Soviet colonial policy, it is worth considering the main macroeconomic indicators in Ukraine. Figure 4 demonstrates the actual constant decrease in most of them, which is a sign of ineffective economic policy and exhausting extensive economic development. Stepan Zlupko emphasized an essential factor that is not to be omitted when talking about the dynamics and efficiency of the national economy in the 1960s–1980s. All the economic decisions, starting from setting prices, distributing capital investments, directing production, approving transport tariffs, taxes and so on, were made based on imperial, not Ukrainian interests [33, p. 342].

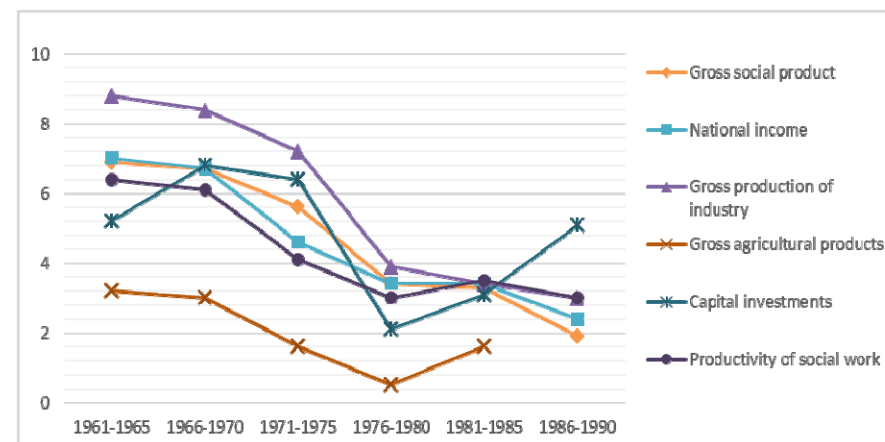

Figure 4. Average annual rates of growth of the main macroeconomic indicators in Ukraine (1961–1990), %
 Source: Own preparation based on [33, p. 337].

Another side of the coin was that Ukraine had limited capacity to provide itself with the final product. The integration of Ukrainian industry in the final product production amounted to 15–20%, while more than 70% in Russia [33, p. 361].

In general, evidence about Soviet colonialism covers a wide range of issues and spheres of life. In particular, such an issue as Soviet ecocide when almost a third of the ecological dirt of the empire was concentrated on 3% of the USSR's territory, i.e. Ukraine [33, p. 353]. Or the state of Ukrainian science and language as well. To demonstrate a colonial-periphery position of Ukrainian economic science, for instance, Zlupko noted, that «during the entire period of existence of the Ukrainian SSR, not a single work of the world economic classics was published in the Ukrainian language, if we do not count «Capital» and other works of Marx. All other classics were supposed to be replaced by the works of Marx, Engels, Lenin, Stalin, Brezhnev, etc. But the Ukrainian-speaking reader does not have Aristotle, Plato, Petty, Smith, Keene, Ricardo, Keynes, Samuelson, etc., etc.» which is important to keep pace with the achievement of the civilized world [34, p. 70].

Building upon the previous points, *the Western perception of the Soviet regime as both anti-imperialistic and anticolonial was shaped by the role of socialist movements in the Western World and the USSR's involvement in the global decolonisation movement*. However, this view fails to account for the domination-oriented attitude towards former colonies, ingrained in the Bolsheviks' ideology inherited from the Russian Empire, which persisted throughout the Soviet Union's existence until its dissolution. Many postcolonial scholars find it contradictory to believe that a country that championed the rights of the most underprivileged and subjugated peoples would also take a diametrically opposed stance towards other nations. Consequently, most of the atrocities committed by Russian Bolsheviks are often solely attributed to Stalin's «great terror», thereby overlooking the continuous oppression of nations within the USSR by the Bolshevik regime, which was carried out through quasi-colonial institutions that operated within the mainly declaratory in nature legal system. This continuity of colonialism experienced had a lasting impact on the development of ex-dependant states after the collapse of the USSR, exacerbated by the reluctance of the ex-colonial metropole, the present-day Russian Federation, to embrace its colonial past.

It is crucial to point out that not all former colonies of Russian Empire perfectly fit into the category of what Mark von Hagen referred to as «failed decolonization». Latvia, Lithuania and Estonia were able to maintain their sovereignty for several decades before the Soviet invasion. As Andres Kasekamp points out, the newly autonomous states encountered numerous obstacles in constructing their government and establishing their national identity [6]. Nevertheless, they experienced a process of state-building, formed the required institutions, and fundamentally reorganised their economies, becoming notable exporters of food to Western Europe by the late 1930s. So, despite the interruption of the decolonisation process by the new invasion, the years of independence provided significant advantages to the Baltic States in restoring their independence in 1991. This sets them apart from former colonies of Russian empire, where the Bolshevik regime quickly replaced the old imperial regime.

Conclusion. Throughout this article, we focused on the applicability of postcolonial theory to the post-Soviet states and the untapped potential within this context. By scrutinising the intersections of theory and reality, we have sought to shed light on the unexplored avenues within the realm of postcolonial studies in this specific geopolitical landscape.

Analysis of the limitations of traditional postcolonial theory highlighted how it often overlooks the complex dynamics of the so-called «Second World». It was evident that the exploitation of indigenous populations was rationalised through their perceived «backwardness», creating a sense of inferiority based on any distinguishing characteristic. Colonialism's impact extended beyond mere racial or geographical boundaries. Drawing from this understanding, we delved into the colonial practices of both the Russian imperial and Bolshevik regimes. Despite variations in implementation, these practices exhibited striking similarities with Western colonialism, including economic exploitation, cultural imposition, and the perpetuation of an inferiority complex among the colonised.

Our analysis unveiled that exclusion of former colonies of Russian Empire from postcolonial studies primarily stemmed from a misperception of Bolshevik ideology, often considered anti-imperialist and anti-colonial. Our research revealed that the Bolsheviks monopolised the anti-imperialist communist movement, denying colonies the chance for independence. We also underscored the persistence of colonial practices, such as genocide and forced deporta-

tions, which have often been overlooked due to the Soviet Union's anti-colonial stance and the underrepresentation of post-Soviet states in global knowledge production.

Enriching our comprehension of global colonialism's multifaceted nature, this article underscores the urgent need to view the post-imperial post-Soviet space through a postcolonial lens. By doing so, it advocates for a more inclusive examination of marginalised societies. Our approach supplements the prevailing discourse on Western colonialism, offering fresh perspectives and deepening our understanding of global colonial legacies. After all, a context-specific approach is indispensable to grasp the intricate trajectories of post-Soviet states. Such an approach informs enlightened policy decisions and transformative reforms, ensuring that these nations evolve in ways that resonate with their unique historical contexts. Furthermore, adopting a postcolonial framework facilitates the participation of scholars from diverse backgrounds in global knowledge production. This inclusive approach guarantees representation for various post-Soviet states, fostering a more comprehensive analysis of the colonial legacy and its global ramifications.

References

1. Chernetsky, V. (2003). *Postcolonialism, Russia and Ukraine*. Vol. 7, 32-62. Columbia University Slavic Department.
2. Constitution (Fundamental law) of the Union of Soviet Socialist Republics. (1936).
3. Constitution (Fundamental law) of the Union of Soviet Socialist Republics. (1977).
4. Golubnychy, V. (2019). The Theory of Economic Colonialism and Its Relation to Ukraine. In N. Suprun (Ed.), *Vsevolod Golubnychy's Political Economy of Social Progress*, (pp. 109-122). Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Gorin, N. (2022, August 25). Ukraine's Economic Chains. *Green European Journal*. Retrieved from <https://www.greeneuropeanjournal.eu/ukraines-economic-chains/?fbclid=IwAR0wCdPlpYJCsnWkuU79sAvKrPusa-pfzLqTwwL3v7LuHE-s7xsXYRkPLwVM>.
6. Kasekamp, A. (2019). Survival against the Odds: The Baltic States at 100. *Slavic Review*, 78(3), 640-647. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/26844316>; doi: <https://doi.org/10.1017/slr.2019.225>.
7. Kivelson, V. (2006). *The Land and Its Meanings in Seventeenth-Century Russia*. Ithaca: Cornell University Press.

8. Krawchenko, B. (1985). *Social Change and National Consciousness in Twentieth-century Ukraine*. Basingstoke, Hampshire: Macmillan in association with St. Antony's College Oxford. doi: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-09548-3>.
9. Kuitenbrouwer, M. (1985). *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 1870-1902*. Bataafsche Leeuw.
10. Kurbet, O. (2022). Winning the War for Independence, Building a Developed Economy and a Welfare State: Positive Experience of Finland for Ukraine. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 55, 142-160. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.142> [in Ukrainian].
11. Lenin, V.I. (1972). *Lenin Collected Works*. Vol. 20. Progress Publishers, Moscow.
12. Ludwikowski, R.R. (1989). Soviet Constitutional Changes of the Glasnost Era: A Historical Perspective. Vol. 10. [Article 2]. *NYLS Journal of International and Comparative Law*.
13. Moore, D.C. (2001). *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique*. PMLA. doi: <https://doi.org/10.1632/pmla.2001.116.1.111>.
14. Moses, A.D. (Ed.). (2010). *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History* (1st ed.). Berghahn Books. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/j.ctt9qd5qb>.
15. Nkrumah, F.K. (1966). *Neo-Colonialism, The Last Stage of Imperialism*. International Publishers Co., Inc.
16. Osakwe, C. (1979). The Theories and Realities of Modern Soviet Constitutional Law: An Analysis of the 1977 USSR Constitution. *University of Pennsylvania Law Review*, 127(5), 1350-1437. doi: <https://doi.org/10.2307/3311636>.
17. Osterhammel, J. (2005). *Colonialism: A Theoretical Overview* (2nd ed.). Markus Wiener Publishers.
18. Riabczuk, M. (2013). Colonialism in another Way. On the Applicability of Postcolonial Methodology for the Study of Postcommunist Europe. *Porównania*, 13, 47-59. doi: <https://doi.org/10.14746/p.2013.13.10972>.
19. Robert J. Miller & Olivia Stitz. (2021). The International Law of Colonialism in East Africa: Germany, England, and the Doctrine of Discovery. *Duke Journal of Comparative & International Law*, 32, 1-59. Retrieved from <https://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol32/iss1/1>.
20. Robinson, P. (2019). *Russian Conservatism*. Cornell University Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctvrf8cmp>.
21. Said, E.W. (1994). *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books.
22. Sharlet, R. (1978). *Dissent and Repression in the Soviet Union and Eastern Europe: Changing Patterns since Khrushchev*. *International*

- Journal*, 33(4), 763-795. doi: <https://doi.org/10.1177/002070207803300406>.
23. Slezkin, Y. (1994). Arctic mirrors: Russia and the small peoples of the North. Cornell University Press.
  24. Sunderland, W. (2010). The Ministry of Asiatic Russia: The Colonial Office That Never Was but Might Have Been. *Slavic Review*, 69(1), 120-150. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/25621731>; doi: <https://doi.org/10.1017/S0037677900016727>.
  25. Thornton, A.P. (1962). Colonialism. *International Journal*, 17(4), 335-357. doi: <https://doi.org/10.2307/40198890>.
  26. Velychenko, S. (2015). Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918-1925. University of Toronto Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/10.3138/j.ctv69ftf2>; doi: <https://doi.org/10.3138/9781442617131>.
  27. Von Hagen, M. (2014). The Shadow of colonialism on Europe's Modern Past: From Imperial Russia to Colonial Ukraine. Palgrave Macmillan UK.
  28. Von Hagen, M. (2015). Wartime Occupation and Peacetime Alien Rule: "Notes and Materials" toward a(n) (Anti-) (Post-) Colonial History of Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies*, 34(1/4), 159-161. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/44364491>.
  29. Vynar B. (1964). Ukrainian Industry: a Study of Soviet Colonialism. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society, Paris - New York - Munich [in Ukrainian].
  30. Weitz, E.D. (2019). A World Divided: The Global Struggle for Human Rights in the Age of Nation-States. Princeton University Press. doi: <https://doi.org/10.2307/j.ctvd58s3b>.
  31. Wolfe, P. (2006). Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research*, 8(4), 387-409. doi: <https://doi.org/10.1080/14623520601056240>.
  32. Worldwide Recognition of the Holodomor as Genocide. (n.d.). Retrieved from <https://www.holodomormuseum.org.ua>.
  33. Zlupko, S. (2006). Economic history of Ukraine. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
  34. Zlupko, S. (1992). National Revival and Economic Science. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 6, 67-71 [in Ukrainian].

*The article was received on October 2, 2023.
Стаття надійшла до редакції 2 жовтня 2023 р.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.286>
УДК 338.45:929.7]:94«18/19»(477/41)
JEL: A11, M21, N10

Кудласевич О.М., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2411-9471>
e-mail: okudlasevych@ukr.net

ПОМІЩИЦЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО МАКАРІВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА¹

Оптимізація використання місцевого ресурсного потенціалу на основі розвитку підприємництва є важливим чинником відновлення господарства України. Метою статті є історико-економічний аналіз підприємницької діяльності землевласників України, а саме специфіки агропромислового підприємництва Макарівщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

На основі ретроспективного аналізу становлення підприємництва в Україні охарактеризовані основні тенденції розвитку та особливості формування поміщицького підприємництва Макарівщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Показано, що підприємство пореформеної доби посідало важливе місце у поміщицькому господарстві. Внаслідок поєднання вирощування сільськогосподарської продукції та її переробки дворянсько-поміщицькі господарства перетворювалися на аграрно-промислові комплекси. Спеціалізація була зумовлена природно-кліматичними умовами. Розкрито вагомий розвиток технічної переробки сільськогосподарських продуктів: цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництва. Визначено, що

¹ Публікація здійснюється в межах виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ держреєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

властивим для поміщицьких господарств підприємницького типу був практично замкнений виробничий цикл.

Землевласники Макарівщини запроваджували такі виробництва, що найліпше відповідали природним, фінансовим умовам та запитам ринку. Водночас з вирощуванням сільськогосподарської продукції здійснювали інвестиції у винокурні, пивоварні заводи і млини, лісопильні, які входили до складу маєтків. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою, забезпечувало власнику отримання сталих прибутків.

Підприємницька діяльність поміщиків, орієнтована на максимально ефективне використання місцевого природо-ресурсного потенціалу, набула характеру аграрно-промислового підприємництва, що поряд із забезпеченням прибутків, виконувало соціальну та економічну функції в розвитку Макарівщини. Формування стратегії і конкретних шляхів відновлення постраждалих, внаслідок російської агресії, регіонів і трансформації аграрного виробництва слід формувати з урахуванням позитивного історичного досвіду.

Ключові слова: поміщицьке підприємництво, аграрно-промислове виробництво, прибутковість, ланцюги переробки продукції, історико-економічний досвід, Макарівщина.

Kudlasevych O.

LANDLORD ENTREPRENEURSHIP IN MAKARIV DISTRICT AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: A HISTORICAL HERITAGE

Optimizing the use of local resource potential based on the development of entrepreneurship is an important factor in the recovery of the Ukrainian economy. The purpose of the article is a historical and economic analysis of the entrepreneurial activities of Ukrainian landowners, namely the specifics of agro-industrial entrepreneurship of the Makariv District in the second half of the 19th and early 20th centuries.

On the basis of a retrospective analysis of the emergence of entrepreneurship in Ukraine, the main development trends and specifics of the formation of landlord entrepreneurship are characterized on the example of the Makariv District. It is shown that the entrepre-

neurship of the post-reformation era occupied an important place in the landlord economy. As a result of the combination of cultivation of agricultural products and their processing, landlords' farms turned into agrarian-industrial complexes. Specialization was determined by natural and climatic conditions. In the course of the research, it was revealed that the technical processing of agricultural products: sugar, distillery, tobacco, and flour mill production gained a powerful development. The author notes that the existence of a practically closed production cycle was characteristic of the entrepreneurial type of landlord farms.

The landowners of the Makariv District introduced such productions that best corresponded to natural, financial conditions and market demands. Simultaneously with the production of agricultural products, they made investments in distilleries, breweries, mills, and sawmills that were part of their estates. Combining the production of agricultural products with their industrial processing provided the owner with stable profits.

The business activities of the landowners, focused on the most effective use of local natural resource potential, acquired the character of agrarian and industrial entrepreneurship, which, along with ensuring profits, performed social and economic functions in the development of the Makariv District. The formulation of a strategy and specific ways of regional recovery and transformation of agricultural production affected by Russian aggression should be based on positive historical experience.

Keywords: *landlord entrepreneurship, agrarian-industrial production, profitability, product processing chains, historical-economic experience, Makariv District.*

Постановка проблеми. Внаслідок жорсткої воєнної агресії Російської Федерації проти нашої держави, Україна зазнала масштабних економічних втрат. Розробка програм відбудови вітчизняної економіки має відповідати стратегічним напрямкам розвитку нашої держави та враховувати особливості всіх секторів економіки, зокрема забезпечити відновлення агровиробництва та відбудові сільських територій. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. призвело до масового підвищення цін на продукти харчування (особливо на пшеницю, кукурудзу та олійні культури) і спричинило дефіцит продовольства в світі. Націлюючись на активи вітчизняного сільського господарс-

тва (поля, сільськогосподарське обладнання, склади, ринки, дороги, мости й порти) російській уряд має на меті знищити аграрний сектор економіки України, таким чином позбавивши її основного джерела доходу. Виклики сьогодення актуалізують переосмислення минулого, що спонукає сучасників до фундаментального вивчення уроків історії, пошуку історичних підказок щодо формування стратегії і конкретних шляхів відновлення постраждалих регіонів і трансформації аграрного виробництва. Зокрема, важливим завданням є дослідження та врахування досвіду розвитку агропромислового підприємництва на селі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку вітчизняного підприємництва в період першої спроби України стати на ринкові рейки розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) стали предметом досліджень багатьох українських науковців. Зокрема деякі аспекти підприємницької діяльності в аграрній сфері знайшли відображення у працях В. Небрат [5; 9], Н. Темірової [16], Т. Лазанської [7], А. Тимошенко [17], О. Ткаченко [18] та інших. Виходячи з засад історико-інституційної методології до дослідження генези господарського середовища здійснив комплексне історико-економічне дослідження розвитку підприємницької діяльності науковий колектив під керівництвом В. Небрат [3, 7], зокрема вчені-економісти виявили історичні закономірності та національні особливості еволюції підприємництва саме в другій половині XIX – на початку XX ст. У наукових розвідках авторки [6] узагальнено внесок представників української економічної думки другої половини XIX – початку XX ст. у формування теоретичних засад підприємництва. Генезу ринкового господарства, в тому числі підприємницьких відносин в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст. дослідила В. Феценко [20]. Докладний аналіз пореформеного розвитку українського села у 1861–1914 рр. зробила Н. Романюк [13].

Дослідженню актуальних питань відновлення аграрного сектора та сільських територій присвячені роботи О. Бородіної [2], О. Риковської [12], Т. Осташко [8]. Так, в своїй науковій розвідці Т. Осташко [8] здійснила оцінку втрат сільськогосподарського експорту України внаслідок блокування експортних морських перевезень збройними силами РФ, визначила наслідки війни для внутрішнього і світового зернових ринків, а також для продово-

льчої безпеки у світі. Обґрунтовано шляхи часткового відновлення сільськогосподарського експорту в умовах воєнних дій і повоєнного відновлення експортних ринків. Дослідження О. Бородіної [2] присвячено сучасним особливостям критичного стану глобальної продовольчої безпеки і аграрних ринків у зв'язку з воєнним вторгненням Російської Федерації в Україну. Автор здійснила критичний аналіз наслідків воєнної загрози глобальній продовольчій безпеці й шляхів їх подолання з огляду на вразливість продовольчих систем у сучасному глобалізованому світі. У свою чергу О. Риковська [12] запропонувала напрями відновлення сільської економіки у повоєнний час, які передбачають стимулювання розвитку нових підприємств у сільській місцевості з пріоритизацією малого підприємництва та креативних ініціатив, зміцнення сільської інфраструктури.

Водночас залишаються малодослідженими або взагалі не дослідженими історико-економічні аспекти проблематики синтезу аграрного та промислового виробництва на підприємницьких засадах, досвід формування локальних ланцюгів переробки сировини, успішні практики використання місцевих ресурсів для розвитку експортного потенціалу, а також питання, безпосередньо пов'язані зі специфікою агропромислового підприємництва Макарівщини (Київщина).

Метою статті є історико-економічний аналіз підприємницької діяльності землевласників України, а саме специфіки агропромислового підприємництва Макарівщини в другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного змісту дослідження. Сучасна Макарівщина є давнім аграрним краєм, на який традиційно було покладено важливе завдання в життєзабезпеченні регіону продуктами продовольства. У XV–XVII ст. територія сучасної Макарівщини, яка на той час перебувала у складі Польщі, увійшла до складу Польсько-Литовської держави. Значну роль у розвитку краю та його господарства мали литовські та польські землевласники, які закладали тут свої маєтки. Під владою Російської імперії ці землі опинилися після другого поділу Польщі, у 1793 р. Внаслідок проведених реформ 60-х років XIX ст. на українських теренах почали утверджуватися капіталістичні засади землекористування. Реформування відносин власності в аграрному секторі економіки мало скласти інституційні передумови для вивільнення продуктивного потенціалу найманої праці, розвитку селянського підпри-

ємництва та підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Підприємництво займало чільне місце у поміщицькому господарстві. Його формування розпочалося ще в дореформений час, але набуло свого успіху вже після реформ 60-х років XIX ст. Аграрно-промислому комплексу належала першочергове значення у процвітанні великих землевласників на українських землях. Спеціалізація зумовлена була природно-кліматичними умовами, тому на Правобережжі поширеними були цукрове виробництво, винокуріння, а у поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися переробні галузі, що оптимально використовували продукти землеробства (бурякоцукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини). На Півдні домінувало виробництво зернових, переробні галузі відігравали другорядне значення. Продукція промислового виробництва приносила поміщикам найвищі прибутки. Виробництво зерна з млинарством і винокурінням, буряківництво з виробництвом цукру, лісовирубка з торгівлею лісом завдяки високій концентрації капіталу розвивалися найшвидше і стабільніше.

Поміщики мали вільні капітали, завдяки чому отримали шанс примножити своє багатство, перетворюючи власні сільські господарства на аграрно-промислові комплекси. Своєрідною прикметою підприємницької діяльності землевласників Макарівщини було те, що, створивши конкурентоспроможні товарні господарства, вони запроваджували такі різновиди виробництва, що найліпше відповідали природним, фінансовим умовам та запитам ринку. Водночас з виробництвом сільськогосподарської продукції здійснювали інвестиції у винокурні, пивоварні заводи і млини, лісопильні, які входили до складу маєтків. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою забезпечувало власнику отримання сталих прибутків. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодних умов. Разом з тим, аграрний сектор давав необхідну сировину для винокурної, борошномельної та інших галузей промисловості.

Властивим для поміщицьких господарств підприємницького типу було існування практично замкненого виробничого циклу. Сільськогосподарське виробництво, окрім прямого продукту, ще давало корм для худоби, останнє дозволяло угноювати ґрунт.

У пореформений період обсяги сільськогосподарської продукції (пшениці, жита, буряків) стали збільшуватися з кожним десятиліттям, що дало змогу здійснювати переробку землеробської сировини в поміщицьких маєтках. За даними Дворянського банку наприкінці XIX ст. промислове підприємництво найбільшого поширення набуло в губерніях Правобережної України (Київщина – 57,6, Поділля – 59,9, Волинь – 67,4% заставлених маєтків мали промислові заклади), найменшого – в лівобережних губерніях (від 19,3 до 27,3% маєтків). Чисельність промислових закладів у маєтках перевищувала чисельність самих маєтків, так у правобережних губерніях України цей показник становив 2,4, у той час як у Катеринославській, Таврійській, Харківській, Полтавській, Чернігівській губерніях цей показник був меншим за 2 промислові заклади [4, с. 156].

Наочним свідченням інтенсифікації господарства можуть служити маєтки польських поміщиків. Так, господарство підполковника Миколи Павші в містечку Макарові Київського повіту (1866 р.), яке займало 8400 десятин землі, мало чотири економії. У маєтку діяв цегельний, винокурний заводи, кілька млинів. Річний прибуток господарства – 100900 руб. [13]. Маєток Володимира Рильського в селі Маковище (1219 десятин землі) мав два водяні млини, два шинки і приносив щорічний доход 2214 руб. [1, с. 324–329]. У селі Ніжиловичі існувало навіть кілька лісопильень, підприємство з виробництва скла та невеликий винокурний завод.

Особливий інтерес становить господарювання в маєтку Копилів Миколи фон Мекка (1300 десятин землі), що базувалося, переважно, на високопродуктивному молочному господарстві [13, с. 237]. Копилівське господарство переробляло молоко на масло, яке постачали до Києва. Господарство обходилося власними грубими кормами, молочні відходи згодовували свиням. Фон Мекк постійно впроваджував нові технології у своє господарство, у маєтку були викопані два озера, в які вода надходила з річки Здвиж. Одне з них використовувалося для потреб маєтку, інше – для селян. Це був один із етапів створення складної системи меліорації, яка за декілька років зробила родючими піщані ґрунти села. Поміщик-підприємець також побудував водонапірну вежу, кінний завод, млин і розарій. Крім того, для місцевих жителів було створено кооперативні товариства та місцевий банк [1, с. 302–313]. У 1903 р. в містечку Макарові (3266 десятин землі)

за його ініціативою діяв водяний, паровий та вальцьовий млини, а також сірникова фабрика в селі Калинівка.

Маєток Михайла Рихлинського в селі Колонщина (1770 десятин землі) мав два водяні млини, вітряк, кузню, два шинки, корчму. Винокурний завод (11 робітників) виробляв спирт на суму 7890 руб. [3].

Про вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою свідчить господарська діяльність в маєтках північної частини Київської губернії (Радомишльський, Київський повіти), яка своїми піщаними ґрунтами відрізнялась від іншої її частини. Тому винахідливі власники маєтків в цих умовах найбільш вигідним напрямком господарювання вважали вирощування картоплі для винокуріння. Це давало господарствам найбільший валовий грошовий виторг, що складався з оплати продуктів рільництва, які переробляли на спирт, й виторгу за побічний продукт – барду. Використання відходів для згодовування тваринам цього регіону мало тим більше значення, що давало можливість підтримувати родючість бідних ґрунтів завдяки внесенню органічних добрив.

Більшість поміщиків, які займалися підприємництвом у зазначеному регіоні, мали винокурні, гуральні. Працювало там по кількадесят працівників, а дохід сягав десятків тисяч рублів щорічно. У 1869 р. стали прибутки від винокуріння отримували дворяни Київського повіту: граф Й.А. Шембек (Бородянський маєток), О.О. Ких (Наливайківський маєток), Д.О. Каменський (Маковище), О.В. Савицький (Мотижин), О.М. Мольська (Грузьке), І.М. Хижняков (Червона Слобода) [15].

Великі землевласники спеціалізувалися на вирощуванні зернових. Наприклад, за даними 1907 р. маєток Спиридона Корнєєвича в селі Пашківка (800 десятин землі) спеціалізувався на вирощуванні зернових. В маєтку запроваджено трипільну сівозміну, урожай пшениці щорічно становив від 100 до 200 пудів. Середня врожайність пшениці – 140 пудів, жита – 120 пудів, проса – 200 пудів, ячменю – 120 пудів. Доход від лісу щорічно становив 12080 руб. При маєтку діяли два млини, два шинки [19].

Великі поміщицькі латифундії, які працювали на ринок, потребували розгалуженої управлінської структури, їх обслуговувала численна адміністрація. Наприклад, Бородянський маєток графа Шембека (Київський повіт) займав площу 22 тис. десятин

землі, мав управителя, його помічника, трьох завідувачів, шістьох прикажчиків і п'ятьох конторських службовців.

Характерною рисою поміщицького господарства Макарівщини, як і всієї Київської губернії пореформеного періоду, було формування агропромислових комплексів, які включали в себе як виробництво сільськогосподарської продукції, так і її переробку.

Висновки. Дослідження підприємницької діяльності великих землевласників Макарівщини важливе як з точки зору осмислення закономірностей історичного процесу формування господарської системи України, так і з огляду на гострі запити сучасності. Повоєнна відбудова економіки України актуалізує вивчення історичного досвіду розвитку ринкових відносин в окремих регіонах, зокрема специфіки агропромислового підприємництва Макарівщини в другій половині XIX – на початку XX ст., їх господарської ініціативи у сільському господарстві та промисловості, так як, завдяки землевласникам відбувалося залучення місцевого населення до нових технологій і передового господарського досвіду. Характерною особливістю підприємницької діяльності великих землевласників краю було те, що створивши конкурентоспроможні товарні господарства, вони запроваджували такі напрямки та галузі виробництва, які найбільше відповідали природним, фінансовим умовам та запитам ринку. На цій основі відбулося становлення агропромислових комплексів, які включали як виробництво сільськогосподарської продукції, так і її переробку. Властивим для поміщицьких господарств підприємницького типу було існування практично замкненого циклу на основі максимального врахування і використання ресурсних можливостей і природно-кліматичних умов.

У ході дослідження розкрито, що потужного розвитку набула технічна переробка сільськогосподарських продуктів: цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництва. Найбільші прибутки давали великі багатогалузеві дворянсько-поміщицькі підприємства, що мали розвинуті переробні галузі: винокуріння, млинарство. Визначальною рисою економічного життя було поширення підприємницької діяльності та зростання прибутковості господарства. Підприємницька діяльність поміщиків, орієнтована на максимально ефективне використання місцевого природо-ресурсного потенціалу, набула характеру аграрно-промислового

підприємництва, що поряд із забезпеченням прибутків, виконувало соціальну та економічну функції в розвитку Макарівщини.

1. Ащенко Н.В., Букет Є.В., Нетреба Д.С. та ін. Нариси з історії Макарівського району: до 15-ї річниці Незалежності України / Упоряд. Є. Букет. Київ: Логос, 2006. 416 с.
2. Бородіна О.М. Воєнні загрози глобальній продовольчій безпеці та перші міжнародні реакції щодо подолання їх наслідків: політекономічний зріз. *Економіка України*. 2022. № 6. С. 41-53. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.041>.
3. Букет Є.В. Історія українського села. Колонщина. Вінниця: ПП Видавництво «Теза», 2008. 132 с.
4. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Сборник статей под ред. А.И. Чупрова и А.С. Посникова. Том 1. Санкт-Петербург: 1897. 532 с.
5. Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія: у 2 ч. Ч. 1 / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. канд. екон. наук В.В. Небрат; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 332 с.
6. Кудласевич О.М. Українські джерела теорії підприємництва: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2014. 256 с.
7. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. Київ: Інститут історії України, 1999. 282 с.
8. Осташко Т.О. Сільськогосподарський експорт України в умовах війни і шляхи його відновлення. *Економіка України*. 2022. № 5. С. 26-37. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.026>.
9. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2019. 532 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>.
10. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1864. 763 с.
11. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2003. 344 с.
12. Риковська О.В. Повоєнне відновлення сільської економіки України. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Економіка: зб. наук. праць. Вип. 840. Чернівці, 2022. 60 с.

13. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861-1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир: Полісся, 2012. 600 с. URL: http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/4417/1/SPIP_2012_600.pdf.
14. Сарбей В. Історія України (XIX – початок XX ст.). Київ: Генеза, 1995. 224 с.
15. Сведения о количестве и состоянии фабрик и заводов Киевской губернии в 1869 г., 1870 г. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, м. Київ. Ф. 442. Оп. 102. Спр. 228, арк. 102, 98, 112.
16. Темірова Н.Р. Промислове підприємництво у поміщицьких господарствах українських губерній на зламі XIX–XX ст. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. № 1-2. С. 64-72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lipd_2014_1-2_11.
17. Тимошенко А.Г. Державна, господарська і громадська діяльність Г.П. Галагана: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 2004. 20 с.
18. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків на Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 334 с.
19. Уставная грамота Киевского губернатора села Пашковка Киевского уезда Киевской губернии, 1868 г. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, м. Київ. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8144., арк. 120.
20. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. Київ: КНЕУ, 2003. 187 с.

References

1. Ashhenko, N.V., Buket, Je.V. & others. (2006). Essays on the history of Makariv district: to the 15th anniversary of Independence of Ukraine / Je.V. Buket (Ed.). Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
2. Borodina, O. (2022). Military threats to global food security and first international reactions to overcome their consequences: political economy section. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 6, 41-53. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.041> [in Ukrainian].

3. Buket, Ye.V. (2008). The history of the Ukrainian village. Kolonschyna. Vinnytsia: PE Publishing House "The Taiza" [in Ukrainian].
4. Chuprov, A.Y., Posnykov, A.S. (Eds.). (1897). The influence of harvests and grain prices on some aspects of the Russian national economy. Vol. 1. Saint Petersburg [in Russian].
5. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. & others. (2012). Evolution of market institutions in Ukraine, Chapter 1. Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
6. Kudlasevych, O.M. (2014). Ukrainian sources of entrepreneurship theory. Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
7. Lazanska, T. (1999). History of entrepreneurship in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
8. Ostashko, T. (2022). Ukraine's agricultural export in the conditions of war and the ways of its recovery. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 5, 26-37. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.026> [in Ukrainian].
9. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. & others. (2019). Entrepreneurship in Ukraine: historical and institutional analysis. Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf> [in Ukrainian].
10. Pokhilevich, L. (1864). Stories about populated areas of Kyiv province or Statistical, historical and church notes about all the villages, villages, towns and cities located within the province. Kyiv: Printing house of the Kiev Pechersk Lavra [in Russian].
11. Reent, O. (2003). Ukraine in the Imperial Age (XIX - beginning of XX centuries). Kyiv [in Ukrainian].
12. Rykovska, O.V. (2022). The post-war recovery of the rural economy of Ukraine. *Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu: Ekonomika - Scientific Bulletin of Chernivtsi University: Economics*, Iss. 840. Chernivtsi [in Ukrainian].
13. Romaniuk, N.Yo. (2012). Agricultural business in the times of capitalistic modernization in Ukraine: 1861-1914. Zhytomyr: Polissia. Retrieved from http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/441711/SPIP_2012_600.pdf [in Ukrainian].
14. Sarbey, V. (1995). History of Ukraine (19th - early 20th century). Kyiv: Geneza [in Ukrainian].
15. Information on the quantity and condition of factories and plants of the Kyiv province in 1869, 1870. Office of the Governor General of Kyiv, Podil and Volhynia, Kyiv. F. 442. Op. 102. Spr. 228. Ark. 102, 98, 112 [in Russian].

16. Temirova, N.R. (2014). Industrial production at landlord's farms of Ukrainian provinces in the late XIX and early XX cent. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia - Historical and political science research*, 1-2, 64-72. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/lipd_2014_1-2_11 [in Ukrainian].
17. Tymoshenko, A.H. (2004). State, economic and social activities of H.P. Galagan. Extended abstract of candidate's thesis [in Ukrainian].
18. Tkachenko, O.V. (1998). Entrepreneurial and philanthropic activities of the Tereshchenko family in Ukraine (1861-1917): Doctor's thesis [in Ukrainian].
19. Charter charter of the Kyiv governor of the village of Pashkovka, Kyiv district, Kyiv province. (1868). Office of the Kiev, Podilsky and Volinsky Governor General, Kiev. F. 442. Op. 1. Ref. 8144., ark. 120 [in Russian].
20. Feshchenko, V.M. (2003). Research of problems of formation and development of market economy in works of economists of Ukraine of the second half of the XIX - the beginning of the XX century. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12 жовтня 2023 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.299>

УДК 330.322:334.7(477)«18/19»

JEL: N10, B22, E44

Корніяка О.В., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2516-5341>
e-mail: korniyaka@ukr.net

ІСТОРИЯ ФОНДОВОГО РИНКУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ІНВЕСТУВАННЯ (друга половина XIX – початок XX ст.)¹

Вивчення економічної спадщини та історичної траєкторії формування господарської системи України є важливим науковим завданням. Актуальність проблеми формування ефективних механізмів капіталоутворення та інвестування зростає в умовах макроекономічної дестабілізації та руйнування економічного потенціалу, спричинених воєнним нападом РФ.

Метою публікації є представлення результатів комплексного дослідження основних чинників, передумов та тенденцій становлення й розвитку інститутів і механізмів функціонування фондового ринку в Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Особливу увагу приділено вивченню складників інституційної структури цього ринку, що стимулюють його становлення та розвиток в Україні.

Визначені особливості функціонування українського сегменту фондового ринку Російської імперії. Процес обігу цінних паперів на Одеській, Київській, Харківській біржах характеризувався нижчим, у порівнянні з іншими біржами, рівнем державної регламентації. Це сприяло активізації інвестиційних процесів

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ державної реєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

та пришвидшенню розвитку інститутів і механізмів функціонування фондового ринку.

Розкрито внесок українських вчених-економістів другої половини XIX – початку XX ст. у розвиток наукового аналізу фондового ринку та практичних підходів до формування ринкових інститутів і механізмів.

Виявлена історична закономірність у становленні фондового ринку під впливом державної регламентації обігу цінних паперів. Ця практика була драйвером розвитку фондового ринку у короткостроковому періоді, проте стала інституційним бар'єром реалізації довгострокових інвестиційних стратегій. Монополізація банківськими структурами позабіржового обігу цінних паперів та встановлення контролю за операціями на біржі призвели до руйнування механізму ринкового ціноутворення на фондовому ринку та зростання вартості інвестиційних ресурсів.

Аргументовано висновок, що перша хвиля ринкових перетворень господарства України (друга половина XIX – початок XX ст.) забезпечила формування інститутів і механізмів фінансового забезпечення економічного розвитку із суттєвими особливостями та обмеженнями.

Ключові слова: економічна спадщина, фондовий ринок, фінансово-економічні інститути, капітал, інвестування, ринок цінних паперів, державна регламентація.

Korniyaka O.

HISTORY OF THE STOCK MARKET IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF INVESTMENT MECHANISMS (second half of the 19th – beginning of the 20th centuries)

The study of economic heritage and the historical trajectory of the formation of the economic system of Ukraine is an important scientific task. The relevance of the problem of the formation of effective capital generation and investment mechanisms is increasing in the conditions of macroeconomic destabilization and the destruction of economic potential caused by the military attack of the Russian Federation.

The purpose of the publication is to present the results of a comprehensive study of the main factors, prerequisites and trends in the formation and development of institutions and mechanisms of Ukraine's stock market during the second half of the 19th and early 20th centuries. Special attention is paid to the study of the components of the institutional structure of this market, which stimulate its formation and development in Ukraine.

The author defines the peculiarities of the functioning of the Ukrainian segment of the Russian Empire's stock market. The circulation of securities on the Odesa, Kyiv, and Kharkiv stock exchanges was characterized by a lower level of state regulation compared to other stock exchanges. This contributed to the revival of investment processes and the accelerated development of stock market institutions and mechanisms.

The author reveals the contribution of Ukrainian economists of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries in the development of scientific analysis of the stock market and practical approaches to the development of market institutions and mechanisms.

A historical regularity in the formation of the stock market under the influence of state regulation of the circulation of securities has been revealed. This practice was a driver of the development of the stock market in the short term, but became an institutional barrier to the implementation of long-term investment strategies. The banking structures' monopolization of the over-the-counter circulation of securities and the establishment of control over transactions on the stock exchange led to the destruction of the mechanism of market pricing in the stock market and the increased cost of investment resources.

The conclusion is argued that the first wave of market transformations in the Ukrainian economy (the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century) facilitated the development of institutions and mechanisms of financial support for economic development with significant specificities and limitations.

Keywords: *economic heritage, stock market, financial and economic institutions, capital, investment, securities market, state regulation.*

Постановка проблеми. З огляду на сучасні виклики, що постали перед економікою та суспільством, а також необхідність усвідомленого вибору вектору подальшої трансформації націо-

нального господарства, важливим науковим завданням є дослідження економічної спадщини та історичної траєкторії формування господарської системи України. Зокрема, в умовах макроекономічної дестабілізації та руйнування економіки, спричинених воєнним нападом РФ, зростає актуальність питань формування ефективних механізмів капіталоутворення та інвестування. Великим потенціалом щодо залучення та перерозподілу фінансово-інвестиційних ресурсів володіє фондовий ринок та його окремі інститути. У цьому контексті доцільним є вивчення особливостей і результатів формування ринкових фінансових механізмів в українському господарстві другої половини XIX – початку XX ст. Саме в цей період часу в ході першої хвилі ринкових перетворень господарської системи України відбувалися процеси розбудови великої фабрично-заводської промисловості та інфраструктури господарства, розширення внутрішнього ринку, розвитку вітчизняного підприємництва, розвитку банківської системи, міського господарства та впроваджувалася активна політика державних запозичень. Відповіддю на вищезгадані економічні процеси стало формування біржового та позабіржового ринку цінних паперів, з певними особливостями структури та механізмів функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування та інституціоналізації фінансового господарства України в історичному вимірі дістала найбільш комплексне розроблення та висвітлення в публікаціях С. Голубки [1–3]. Ретроспективний аналіз, сфокусований на становленні та розвитку ринку цінних паперів в Україні в добу державної незалежності, представлено в спільній публікації С. Голубки та Д. Бенедисюк [4]. Теоретико-методологічні та практичні аспекти фінансового забезпечення економічного розвитку в історичному контексті становлення ринкових інститутів, зокрема підприємництва [5], розвитку української економічної думки [6] розглядали науковці відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Крім того, їхні окремі розвідки присвячені фінансовим інструментам радянської індустріалізації (Небрат В., Горін Н. [7]); інвестиційного забезпечення структурних перетворень економіки (Сливка Т., Гордіца К. [8]) та ін. Низка праць автора цієї статті репрезентує історію формування ринку цінних паперів і діяльність фондових бірж на українських теренах як

складову загальноімперських ринкових перетворень на межі XIX–XX ст. [9; 10].

Взаємозв'язок розвитку ринку землі та кредиту, сучасні структурні та фінансові ризики капіталізації землі на історичному досвіді розглядали В. Небрат, К. Гордіца та Т. Сливка [11]. Особливості розвитку процесу нагромадження основного капіталу в Україні в 2000-х роках аргументовано охарактеризувала Л. Шинкарук [12], а зв'язок між особливостями капіталоутворення та ризиками фінансування економіки в умовах російсько-української війни були представлені в спільній публікації автора з В. Небрат [13]. Проте, залишається не розритим у повному обсязі питання генези фондового ринку в історичному контексті, з огляду на роль цього ринкового фінансово-інвестиційного інституту в економічному розвитку та формуванні господарської системи України

Мета публікації – представлення результатів комплексного дослідження основних чинників, передумов та тенденцій становлення й розвитку інститутів і механізмів функціонування фондового ринку в Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст. як важливої складової формування господарської системи.

Вклад основного змісту дослідження. Передумовою об'єктивної оцінки характеру та значення ринкових інвестиційних механізмів є врахування особливостей процесу становлення ринкового господарства та відповідних йому інститутів в Україні, які, на відміну від більшості європейських країн, почали формуватися лише на початку XIX ст., а реальний поштовх до розвитку отримали після проведення низки соціально-економічних реформ (селянської, земської, міської, судової, фінансової та ін.) у другій половині XIX ст. Тож істотною особливістю становлення ринкових інститутів у національному господарському середовищі було суттєве відставання від розвинених країн, що зумовило необхідність пришвидшеної модернізації економіки на основі запозичення досвіду західних держав. Одним із провідних інститутів фінансового забезпечення пришвидшеної модернізації став фондовий ринок, за рахунок виконання функцій акумуляції та перерозподілу капіталів.

Досвід функціонування фондового ринку в Україні другої половини XIX – початку XX ст. свідчить про великий потенціал даного фінансово-економічного інституту у формуванні господарсь-

кої системи країни в частині залучення та перерозподілу вільних фінансово-інвестиційних ресурсів. Саме у вищезгаданий період фондовий ринок був одним з основних механізмів задоволення інвестиційних потреб як державного, так і приватного секторів економіки [5, с. 239–245]. Зокрема, за допомогою інструментів фондового ринку здійснювалася державна політика спрямування інвестиційних ресурсів до пріоритетних галузей економіки (залізничне будівництво), активізації інвестування у корпоративний сектор економіки (конверсії державних позик), фінансування видатків державного та місцевого бюджетів, залучення інвестиційних ресурсів приватними товариствами провідних галузей економіки країни тощо.

У працях тогочасних науковців знайшли відображення різні аспекти функціонування фондового ринку та його впливу на формування господарської системи країни. На окрему увагу заслуговують низка оригінальних концепцій розроблених українськими вченими, що дають змогу узагальнити теоретико-методологічні основи та практичні підходи щодо дослідження розвитку інститутів та механізмів функціонування фондового ринку. Концепцією прямого наслідкового зв'язку між низьким рівнем розвитку ринку муніципальних позик та неефективним використанням залучених таким чином фінансових ресурсів В. Твердохлебов пояснює природу недостатнього рівня довіри інвесторів до муніципальних облігацій, зазначаючи що їхні випуски часто здійснювалися без врахування співвідношення між термінами погашення даних позик та термінами зношення основних засобів підприємств, які створювалися на основі запозичених ресурсів, що істотно знижувало ефективність використання залучених таким способом ресурсів.

Для розуміння природи функціонування інститутів та механізмів фондового ринку важливого значення набула концепція «оптимістичної споживацької антиципації» Л. Петражицького, якою автор пояснює деякі аспекти психології інвестування на фондовому ринку. Зокрема, частою причиною акціонерних крахів та банкрутств учасників біржових операцій науковець визначає завищені психологічні очікування учасників ринку, та необґрунтованість їх інвестиційних рішень. «Оптимістична споживацька антиципація» стимулює неадекватне рівню отримуваних прибутків збільшення рівня витрат споживання, що і призводить до банкрутства професійних учасників фондового ринку [14]. У пра-

цях представників української економічної думки, зокрема Л. Петражицького, В. Твердохлебова було сформоване концептуальне розуміння необхідності активного розвитку інститутів і механізмів фондового ринку для задоволення інвестиційних потреб суб'єктами економічних відносин та запропоновано практичні рекомендації щодо удосконалення функціонування даних механізмів.

Процес формування фондового ринку як інституційного комплексу був тривалим. Періодизація процесу становлення та розвитку інститутів і механізмів функціонування фондового ринку на основі критерію організаційно-інституційного забезпечення надає можливість більш ґрунтовно розкрити основні аспекти проблематики та надати характеристику в контексті особливостей формування господарської системи. Зокрема, виділено такі періоди:

1860–1870-ті роки – заснування основних біржових торговельних майданчиків для купівлі-продажу цінних паперів – Одеського (1796 р.), Київського (1869 р.) та Харківського (1876 р.) що створило організаційні можливості для розвитку вітчизняного фондового ринку;

1876–1900 рр. – розробка законодавчо правових норм, що регламентували обіг цінних паперів, та проведення біржової реформи, для боротьби із негативними тенденціями біржової торгівлі цінними паперами;

1900–1917 рр. – створення спеціалізованого майданчика для торгівлі цінними паперами – фондового відділу Санкт-Петербурзької біржі, що активізувало розвиток механізмів фондового ринку. Разом з тим, цей період характеризувався виникненням великої кількості банківсько-промислових об'єднань, які брали активну участь в операціях купівлі-продажу цінних паперів. Результатом цього стало перетворення банків на основний фінансово-посередницький інститут, який частково перебрав на себе біржові функції створивши потужний позабіржовий ринок.

Отже, період другої половини XIX – початку XX ст. став визначальним для становлення фондового ринку та формування його інститутів та механізмів, зокрема біржової торгівлі цінними паперами, що перетворилася на дієвий механізм залучення та перерозподілу фінансово-інвестиційних ресурсів. Біржовий механізм інвестування використовував весь спектр суб'єктів економічних відносин, включаючи державу, що перетворило функціо-

нування інституту бірж на важливий чинник розвитку господарської системи. Зокрема, на думку М. Тугана-Барановського, «чим більше господарський устрій тієї чи іншої країни набуває капіталістичних рис, тим більшого значення набуває в ньому біржа. Тому, за важливістю біржі у господарському житті тієї чи іншої країни можливо характеризувати ступінь її капіталістичної зрілості» [15, с. 24].

У контексті дослідження економічної спадщини, необхідно зауважити, що основною особливістю функціонування інституту бірж (Одеської, Київської, Харківської) на українських землях була значна автономія від адміністративного втручання державних та місцевих органів влади. На відміну від Санкт-Петербурзької біржі, на якій в результаті біржової реформи було створено окремий фондовий відділ, діяльність якого практично повністю контролювалася державою в особі Міністерства фінансів, біржі, що функціонували в Україні, діяли на засадах самофінансування та демократичного управління в межах визначеної статутом корпоративної ієрархічної структури. Ця риса була також однією з основних відмінностей практики функціонування вітчизняних бірж не лише від інших бірж Російської імперії, а й від більшості західноєвропейських бірж. Автономність у процесі прийняття управлінських та інвестиційних рішень стала важливим чинником активізації біржової торгівлі цінними паперами, розвитку інститутів і механізмів фондового ринку, а також оформлення внутрішньо-організаційної структури біржових установ [10, с. 171–179].

Важливою характеристикою розвитку фондового ринку в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. стала також взаємообумовленість процесів формування біржового та позабіржового ринків. При чому провідну роль у формуванні позабіржового ринку відігравали банківські структури, вплив яких зростає внаслідок концентрації фінансових ресурсів та монополізації становища на ринку. Великі акціонерні банки стали рушіями створення справжньої фондової біржі, як ринку цінних паперів. У той же час, процес монополізації у фінансовій сфері відбувався не лише за рахунок концентрації капіталів у межах найбільших банків, а також і шляхом створення банківсько-промислових синдикатів, що було спричинено недостатнім рівнем капіталізації кредитних установ для здійснення ефективного інвестування у промислові підприємства в період активного розвитку господарської системи.

Фактична монополізація банківськими структурами функції котирування цінних паперів підконтрольних синдикатам товариств призвела до втрати біржою можливості виконання даної важливої функції у повному обсязі. Як наслідок, банки, які на початкових етапах розвитку фондового ринку виконували переважно довірчі функції, оперуючи на біржі і в неофіційних біржових зібраннях – «кулісах» за дорученням своїх клієнтів, на межі XIX–XX ст. почали брати активну участь у біржових операціях із цінними паперами за власний рахунок та перебирали на себе роль основних посередницьких структур на фондовому ринку. Акумулявавши великі обсяги капіталів та сформувавши широке коло клієнтів, на початку XX ст. банки більшість операцій купівлі-продажу цінних паперів здійснювали вже без посередництва біржі. Це стало потужним чинником розвитку позабіржового ринку, та важливим стимулом розвитку процесів фінансово-інвестиційного забезпечення господарського розвитку. Поряд із цим банківські структури зберігали і великий вплив на біржовий обіг цінних паперів, залишивши за біржами лише функції котирування, арбітражу та представництва інтересів торгово-промислових структур перед органами державної влади. У той же час, процеси монополізації мали і цілу низку негативних наслідків, зокрема: руйнування механізмів ринкового ціноутворення на фондовому ринку, створення інституційних бар'єрів входження на фондові ринки дрібних емітентів, зростання вартості інвестиційних ресурсів, зниження рівня довіри інвесторів до його інструментів, тощо.

Проте головною закономірністю та локомотивом розвитку фондового ринку в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. треба визначити провідну роль держави, що активно використовувала його інститути та механізми для реалізації як державної політики розвитку пріоритетних галузей економіки, так і державну боргову політику. Саме у досліджуваний період відбувалися процеси реформування господарської системи та її активного розвитку, що потребували великої кількості фінансово-інвестиційних ресурсів, якими ні державний, ні приватний сектори економіки не були забезпечені достатнім чином. Саме проблема браку фінансово-інвестиційних капіталів, що здобула неабиякого загострення у період реалізації масштабних реформ, активізувала процеси реалізації державної інвестиційної політики шляхом запозичення ресурсів на фінансових ринках, в тому чис-

лі і за активного використання інститутів та механізмів фондового ринку. Таким чином держава стала основним споживачем позикових капіталів, що не могло не позначитися і на структурі фондового ринку. Його основні обсяги зайняли облігаційні позики (державні облігаційні позики, та позики приватних товариств, гарантовані державою), що перетворилися на головний механізм стимулювання розвитку найбільш суспільно-важливих галузей економіки країни, зокрема залізничного будівництва. В той же час, акції різних емітентів становили лише 20% загального обсягу ринку. Зокрема, станом на 1914 р. пайові цінні папери склали лише п'яту частину (в сумі 4310 млн руб.) із загального обсягу цінних паперів в сумі 21158 млн руб. [10]. Вагомим чинником звернення державних структур до ринку позикових капіталів стала також необхідність погашення постійно зростаючих обсягів державних боргів, значну частину яких становили непродуктивні витрати (витрати на утримання державного апарату, витрати ведення війн, витрати на обслуговування новостворених та вже існуючих боргів, тощо).

Таким чином, досвід функціонування фондового ринку в другій половині XIX – на початку XX ст. вказує на те, що за умов суттєвої державної регламентації його діяльності стимулююча політика щодо становлення та розвитку його основних інститутів та механізмів має на меті пошук додаткових джерел фінансово-інвестиційного забезпечення переважно непродуктивних витрат казни (видатків бюджету, ведення війн, тощо), та реалізації пріоритетних завдань розвитку господарської структури (в нашому випадку залізничне будівництво). Проте, наслідком такої політики стає зміна структури фондового ринку, коли основним видом цінних паперів на ньому стають переважно державні запозичення, що провокує деформацію його ринкових функцій щодо акумуляції та ефективного перерозподілу фінансових ресурсів, та негативно позначається на організаційному, технічному та ресурсному забезпеченні його розвитку, та розвитку господарської системи в цілому.

Висновки. У системі фінансового забезпечення формування господарської системи важливе місце належить механізмам капіталутворення та інвестування. Історія формування ринкових інститутів в Україні, зокрема, фондового ринку, є частиною економічної спадщини, яка визначає можливості й бар'єри подальшого розвитку. Перша хвиля ринкових перетворень господар-

ства України (друга половина XIX – початок XX ст.) забезпечила формування інститутів і механізмів фінансового забезпечення економічного розвитку із суттєвими особливостями та обмеженнями.

Головна закономірність розвитку фондового ринку в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. полягає у провідній ролі в цьому процесі держави, яка виступала ініціатором та активним учасником прискореного формування інститутів фондового ринку та активного впровадження до господарської практики механізмів його функціонування. На початкових етапах становлення фондового ринку державне регулювання скероване на стимулювання розвитку означених інститутів і механізмів за рахунок активної участі держави в процесі запозичень фінансових ресурсів переважно з метою їх використання для потреб державної казни та розвитку найбільш суспільно важливих галузей економіки. На більш пізніх етапах розвитку фондового ринку (остання третина XIX ст.) така політика держави призводить до зміни структури даного ринку, в якому починає домінувати сегмент державних боргових цінних паперів, що своєю чергою збільшує державний борг та знижує ефективність фондового ринку як механізму акумуляції та перерозподілу фінансових ресурсів. Таким чином, з одного боку активне застосування державою практики фінансових запозичень сприяє забезпеченню інвестиційними ресурсами процесів формування господарської системи, з іншого – стає інституційним бар'єром його ефективного розвитку, коли домінування сегменту державних боргових цінних паперів у структурі фондового ринку спричиняє деформацію його ринкових функцій та негативно позначається на організаційному, технічному та ресурсному забезпеченні його функціонування та розвитку.

Розвиток таких інститутів фондового ринку, як банківська та біржова системи, є взаємообумовленим. На перших етапах розвитку фондового ринку біржі стали центрами торгівлі цінними паперами виконуючи функції котирування, арбітражу, посередництва тощо. По мірі розвитку банків, що супроводжувався накопиченням великої кількості фінансових ресурсів, змінювалася і їхня роль у становленні та розвитку вітчизняного фондового ринку. Таким чином, визначено, що недостатній рівень розвитку інститутів і механізмів функціонування фондового ринку в Україні призводить до монополізації банківськими структурами позицій у сфері торгівлі цінними паперами та, як наслідок, до зростання

вартості інвестиційних ресурсів. Результатом стає руйнування механізмів ринкового ціноутворення на фондовому ринку та зниження рівня довіри інвесторів до його інструментів. Таким чином, створюються інституційні бар'єри входження на фондові ринки дрібних емітентів, які, будучи позбавленими можливості доступу до фінансових ресурсів більш низької вартості, змушені звертатися до такого джерела інвестування як банківські кредити, вартість яких в Україні залишається зависокою і до нині.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розкриттям особливостей та наслідків застосування радянських механізмів капіталоутворення у період становлення та функціонування централізовано-планової економічної системи.

1. Голубка С.М. Інституціалізація фінансового господарства України (історична ретроспектива): монографія / Держ. навч.-наук. установа «Акад. фінанс. упр.». Київ: ДННУ Акад. фінанс. упр., 2013. 452 с.
2. Голубка С.М. Методологічні засади дослідження історії фінансового господарства України. *Фінанси України*. 2013. № 10. С. 110-122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fu_2013_10_11.
3. Голубка С.М. Інституціональні засади дослідження розвитку фінансового господарства України. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2014. Вип. 47. С. 271-284. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ingedu_2014_47_19.
4. Бенедисюк Д.І., Голубка С.М. Ринок цінних паперів в Україні: ретроспектива становлення і пріоритети розвитку. *Економічний вісник університету*. 2016. Вип. 30(1). С. 146-152. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2016_30\(1\)_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2016_30(1)_23).
5. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ: ТОВ «Афіна», 2019. 532 с.
6. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку: монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ: 2014. 396 с.
7. Небрат В., Горін Н. Дослідження фінансових механізмів радянської індустріалізації в українській економічній літературі. *Галицький економічний вісник*. 2012. № 4(37). С. 112-123. URL: https://www.researchgate.net/publication/326572979_Doslidzenna_finansovih_mehanizmiv_radanskoj_industrializacii_v_ukrainskij_ekonomichnij_literaturi.

8. Гордіца К.А., Сливка Т.О. Структурні перетворення в Україні у контексті розвитку міжнародних економічних відносин: історичний вимір. *Економіка України*. 2020. № 2. С. 80-96. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.02.080>.
9. Корніяка О.В. Особливості структури вітчизняного фондового ринку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Ефективна економіка*. 2011. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua>.
10. Корніяка О.В. Особливості функціонування інституту бірж на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2011. Вип. 44. С. 171-179.
11. Небрат В.В., Гордіца К.А., Горін Н.О. Структурні та фінансові ризики капіталізації землі: уроки вітчизняної історії. *Економіка і прогнозування*. 2020. № 3. С. 75-96. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2020.03.075>.
12. Шинкарук Л.В. Особливості розвитку процесу нагромадження основного капіталу в Україні. *Економічна теорія*. 2006. № 1. С. 80-93.
13. Небрат В., Корніяка О. Особливості механізмів капіталоутворення та інвестування в Україні як чинник фінансових ризиків в умовах війни та післявоєнного періоду. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2022. № 16. С. 31-34. doi: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.17.06.2022.001>.
14. Корніяка О.В. Питання становлення та розвитку фондового ринку України у вітчизняній економічній літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 261-270. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5814.html>.
15. Туган-Барановський М.И. Значение биржи в современном хозяйственном строе. *Банковая энциклопедия* / под общ. ред. Л.Н. Яснопольского. 1916. Т. 2. С. 24-39.

References

1. Holubka, S.M. (2013). Institutionalization of the financial economy of Ukraine (historical retrospective). Kyiv: DNNU Akad. finans. upr. [in Ukrainian].
2. Holubka, S.M. (2013). Methodological principles of the study of the history of the financial economy of Ukraine. *Finansy Ukrainy - Finance of Ukraine*, 10, 110-122. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fu_2013_10_11 [in Ukrainian].

3. Holubka, S.M. (2014). Institutional foundations of the study of the development of the financial economy of Ukraine. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 47, 271-284. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ingedu_2014_47_19 [in Ukrainian].
4. Benedysiuk, D., Holubka, S. (2016). Securities market in Ukraine: retrospective of formation and priorities of development. *Ekonomičnij visnik universitetu - Economic Bulletin of the University*, 30(1), 146-152. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2016_30\(1\)_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2016_30(1)_23) [in Ukrainian].
5. Entrepreneurship in Ukraine: historical and institutional analysis: monograph (2019) / [V.V. Nebrat, N.A. Suprun and others]; for order. d.e.n. V.V. Nebrat; Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf> [in Ukrainian].
6. Nebrat V.V. (red.). (2014). Ukrainian economic thought of the factors and priorities of economic development: monograph / Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
7. Nebrat, V., Horin, N. (2012). The research of financial mechanisms of soviet industrialization in Ukrainian economic literature. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk - Galician Economic Bulletin*, 4(37), 112-123. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/326572979_Doslidzenna_finansovih_mehanizmv_radanskoj_industrializacii_v_ukrainskij_ekonomichnij_literaturi [in Ukrainian].
8. Gorditsa, K., Slyvka, T. (2020). Structural transformations in Ukraine in the context of the development of international economic relations: historical dimension. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 2, 80-96. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.02.080> [in Ukrainian].
9. Korniyaka, O. (2011). Peculiarities of the structure of the domestic stock market in the second half of the 19th and early 20th centuries. *Efektivna ekonomika - Efficient economy*, 7. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua> [in Ukrainian].
10. Korniyaka, O. (2011). Peculiarities of the functioning of the stock exchange institute on Ukrainian lands in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 44, 171-179 [in Ukrainian].
11. Nebrat, V.V., Gorditsa, K.A., Gorin, N.O. (2020). Structural and financial risks of land capitalization: lessons of national history.

- Ekonomika i prohnozuvannya - Economy and forecasting*, 3, 75-96. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2020.03.075> [in Ukrainian].
12. Shynkaruk, L.V. (2006). Peculiarities of the development of the process of accumulation of fixed capital in Ukraine. *Ekonomichna teoriia - Economic theory*, 1, 80-93 [in Ukrainian].
  13. Nebrat, V., Korniyaka, O. (2022). Peculiarities of mechanisms of capital formation and investment in Ukraine as a factor of financial risks in the war and post-war period. *Hraal nauky - Grail of Science*, 16, 31-34. doi: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.17.06.2022.001> [in Ukrainian].
  14. Korniyaka, O.V. (2008). The question of the formation and development of the stock market of Ukraine in the domestic economic literature of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 41, 261-270 Retrieved from <http://politics.ellib.org.ua/pages-5814.html> [in Ukrainian].
  15. Tuhon-Baranovskyi, M.Y. (1916). The importance of the stock exchange in the modern economic system. In L.N. Yasnopolskyi, (Ed.), *Banking Encyclopedia*, Vol. 2 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 25 жовтня 2023 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.314>
УДК 336.5:355/359](470+571):94(100)«1914/1918»
JEL: F34, H81, N40

Горін Н.О., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9110-9129>
e-mail: nazzar@ukr.net

ДОСВІД ФІНАНСУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ВИТРАТ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Продовження російсько-української війни посилює ризики наростання фінансово-економічної залежності країни від політичної волі та економічних спроможностей наших союзників, що обумовлює важливість вивчення досвіду розробки й реалізації заходів трансформації економічної та фінансової політики країни в умовах війни.

Проаналізовано особливості використання емісійного, податкового та кредитного інструментів для забезпечення фінансової спроможності покриття зростаючих військових витрат Російської імперії та її союзників під час Першої світової війни. Охарактеризовано особливості фінансової політики царського уряду протягом перших років війни, яка відбивала тогочасні уявлення про засоби втручання держави в економічне життя. З одного боку, здійснювалася масштабна емісія кредитних білетів для забезпечення фінансування військових витрат, що зумовлювало поширення інфляційних процесів, а з іншого – влада прагнула стримати зростання цін через випуск боргових цінних паперів і вилучення з обігу надлишкової грошової маси. Аргументовано, що відсутність програми довгострокових перетворень у фінансовій сфері після початку війни змусило уряд вдатись до надмірного розширення емісійної діяльності Державного банку із поступовим зменшенням золотого забезпечення рубля, що зумовило поширення інфляційних процесів та негативно позначилось на розвитку економіки. Охарактеризовано політику в сфері державного кредиту, яка

© Горін Н.О., 2023

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2023. Вип. 56

активно застосовувалась задля фінансування воєнних видатків. Виокремлено три складові елементи внутрішнього державного кредиту: зобов'язання державного казначейства; білети державного казначейства, що були по суті кредитними грошима; облігаційні позики, які домінували в покритті військових витрат.

Ключові слова: економічна історія, Перша світова війна, фінансова політика, фінансування військових витрат, позики, військові облігації, казначейські зобов'язання, грошова емісія.

Gorin N.

EXPERIENCE OF FINANCING MILITARY EXPENDITURES DURING THE FIRST WORLD WAR

Continuation of the Russian-Ukrainian war increases the risks of Ukraine's increased financial and economic dependence on the political will and economic capabilities of our allies, underscoring the importance of studying the experience in developing and implementing measures to transform the country's economic and financial policies in wartime conditions.

The author analyzes the use of emission, tax and credit instruments to ensure the financial capacity to cover the growing military needs of the Russian Empire and its allies during the First World War. Characterized various specifics of the financial policy of the imperial government during the initial years of the war, reflecting contemporary ideas about state intervention in economic life. On the one hand, there was an extensive issuance of credit notes to fund war needs, leading to the spread of inflation. On the other hand, the authorities sought, through coercion, to curb price increases. It is argued that the absence of a long-term transformation program in the financial sphere after the onset of the war forced the government to resort to excessive expansion of the emission activities of the State Bank, gradually reducing the gold backing of the ruble, which resulted in the proliferation of inflationary processes and negatively impacted economic development. The author characterizes the policy of state credit, which was actively applied to finance war expenditures. Three components of internal state credit are distinguished: obligations of the state treasury, essentially interest-bearing money;

treasury notes that were essentially interest-bearing money; and bond loans that dominated in covering war expenditures.

Keywords: economic history, World War I, financial policy, financing of military expenditures, loans, military bonds, treasury obligations, money issue.

Постановка проблеми. Перша світова війна виявилася безпрецедентною за масштабами та матеріальними втратами для країн, які брали в ній участь. Від їх фінансового стану та економічної політики залежала боєздатність і можливість пристосуватися до нових умов господарювання. Жодна з воюючих держав не мала досвіду управління фінансами в таких умовах і кожна здобувала його самостійно. Враховуючи це, важливими є узагальнення, порівняння та аналіз різних форм фінансового забезпечення воєнних потреб воюючих країн, зокрема Російської імперії, до складу якої входила частина українських територій, а також характеристика особливостей трансформації політики Державного банку для покриття військових витрат країни. Вивчення цих питань допоможе Україні провадити більш зважену фінансову політику, а також мати глибше уявлення і прогнозувати спроможність російської економіки здійснювати фінансове забезпечення сучасної війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публікації сучасних українських дослідників здебільшого стосуються політичних та соціальних проблем України під час Першої світової війни. Так, спільна монографія О.П. Реєнта й О.В. Сердюка присвячена загальній характеристиці політичної, ідеологічної, культурної, соціально-економічної ситуації на українських землях під час Першої світової війни [24]. Також автори розкривають значення економічного потенціалу України для Російської імперії під час війни. Декілька публікацій присвячені дослідженню наукової спадщини сучасників періоду Першої світової війни, їх підходів щодо реалізації оптимальної фінансово-економічної політики в умовах війни [5; 18]. М.М. Логінов узагальнює основні зміни в системі фінансового забезпечення функціонування господарської системи воюючих держав у роки Першої світової війни, серед яких особливу увагу приділяє непрямим методам фінансування [15]. Низка праць присвячена характеристиці податкових та боргових механізмів покриття воєнних витрат під час Першої світової війни [3; 13; 16; 19]. Вплив організації фінансування військових

замовлень на розбудову промисловості воєнного часу та загальну мілітаризацію російської економіки аналізує Л.І. Синявська [26]. В роботі О.М. Головка розкрито особливості діяльності місцевої податкової адміністрації в українських губерніях під час Першої світової війни, її ефективності в проведенні зборів, підвищених і спеціально введених податків, ліквідації землеволодіння і приватної власності громадян ворожих держав [4]. З огляду на вищезазначене актуальним є проведення комплексного дослідження усіх механізмів фінансового забезпечення воєнних витрат на прикладі окремої країни, аналіз їх ефективності в контексті історичних обставин прийняття управлінських рішень та виокремлення наслідків для стабільності фінансової системи країни і забезпечення її обороноздатності.

Методологічною основою дослідження є поєднання методів аналізу та синтезу, історико-генетичного та проблемно-хронологічного, статистичного і порівняльного. Хронологічні межі окреслені періодом Першої світової війни (1914–1918 рр.). Об'єкт дослідження обумовив використання в якості джерельної бази низки російських праць і документів.

Мета статті полягає в узагальненні, порівнянні та оцінці ефективності різних типів фінансового забезпечення воєнних витрат Російської імперії, характеристиці трансформації політики Державного банку під час війни, виявленні особливостей використання відмінної від мирного часу моделі управління державними фінансами.

Виклад основного змісту дослідження. Впродовж століть Російська імперія брала участь у численних війнах, як самостійно, так і в складі союзів чи коаліцій. Часом вони були досить важкими і витратними, проте нічого подібного Першій світовій війні ні Росія, ні будь-яка інша держава ніколи не переживали. «Звісно, і раніше були війни, що охоплювали цілі групи держав, – зауважує М.І. Туган-Барановський, – проте попередні війни велись загалом невеликими арміями. Тепер же вперше війна ведеться цілими озброєними народами на засадах загальної військової повинності» [28, с. 5].

Російська імперія повсякчас перебувала в перманентному стані підготовки до участі у нових воєнних конфліктах. Так, протягом п'яти років, що передували Першій світовій війні, асигнування на утримання й бойову підготовку армії та флоту постійно зростали: у 1909 р. вони становили 631 млн руб., 1910 р. –

648 млн руб., 1911 р. – 669 млн руб., 1912 р. – 809 млн руб., і на решті у 1913 р. – 993 млн руб., з яких на Військове міністерство передбачалося спрямувати 621 млн руб. звичайних видатків, надзвичайних – 126 млн руб., і на військово-морські сили – 246 млн руб., тобто майже мільярд в останньому передвоєнному році при загальному бюджеті у 2,5 млрд руб. [30, с. 388]. Отже, напередодні війни на утримання та озброєння 1,423 млн вояків та реалізацію затвердженої великої програми переозброєння армії і флоту направлялось близько 40% видатків бюджету. Протягом перших двох років війни було мобілізовано ще 14,375 млн осіб, а всього було залучено до війська майже 16 млн осіб, що становило більше, ніж населення Бельгії, Данії та Болгарії разом узятих [27, с. 4]. Аби краще уявити наскільки ця цифра є величезною, достатньо сказати, що близько половини всіх працездатних чоловіків були мобілізовані до війська (з 1 тис. осіб – 474); із кожних 100 господарств було відірвано 60 працездатних чоловіків. По відношенню до всього населення, без урахування статі та віку, з кожної тисячі до армії було взято 112 осіб [23, с. 5].

Традиційно головними фінансовими джерелами забезпечення армії та покриття військових витрат є податки (підвищення існуючих або ж введення нових) та позики. Питання лиш в тому, яким має бути їх співвідношення. Для прикладу, Англія під час війни з бурами покрила третину воєнних видатків за допомогою податків, а решту через позики. Франція ж покривала свої військові потреби здебільшого за рахунок позик, орієнтуючись при цьому на внутрішній ринок капіталів. В свою чергу Японія під час війни з Росією у 1904–1905 рр. ввела ряд нових податків та збільшила вже існуючі, зокрема податок на землю зріс на 120–700% (залежно від якості землі), податок на доходи – на 80–400% (залежно від класу податку), збори з торгівлі та промисловості були підняті на 150% [2, с. 20–21]. Німеччина ж розраховувала скористатись старим принципом «війна годує війну». При неможливості застосувати зазначені два джерела фінансування воєнних видатків, використовується останній ресурс – емісія паперових грошей, які М.І. Боголепов влучно називає «фінансовим порохом війни» [2, с. 29].

Попри постійну підготовку та виділення величезних сум на навчання війська, Російська імперія виявилася неготовою до ведення бойових дій під час Першої світової війни. Серйозним чинником, який негативно позначився на бойовій підготовці, стали

прорахунки щодо обсягів нагромадження боєприпасів на випадок великої війни. За свідченням голови Державної Думи М.В. Родзянка загальний напрям мислення не тільки урядових, а й думських і громадських кіл був таким, що війна триватиме лише пів року [17, с. 117]. Виходячи з цього переконання велися всі розрахунки із забезпечення армії необхідним спорядженням – зброєю, боєприпасами, одягом, взуттям, медикаментами тощо.

Адаптація фіскальної політики до воєнних потреб

Ще до 1914 р. серед наукової спільноти точились дебати стосовно рівня готовності країни до нової війни. Фінансова стійкість була обумовлена, на думку вчених, такими трьома факторами: бюджетним резервом, золотим запасом та доступністю зовнішніх запозичень [21, с. 225]. У 1913 р. доходи бюджету становили понад 3,4 млрд руб., з яких майже третину склали надходження від реалізації алкогольних напоїв, що негласно сформуло назву «п'яного» кошторису.

Політика царського уряду у сфері фінансів була спрямована на збереження високої купівельної спроможності рубля в умовах його вільної конвертації на паперові гроші. Поруч із золотими монетами номіналом використовувались срібні та мідні. На 1 січня 1914 р. в обігу перебувало 1,664 млрд руб. Золотий запас Державного банку складав 1,695 млрд руб., з яких 1,528 млрд руб. перебували в середині країни і 167 млн руб. за кордоном, що забезпечувало покриття білетів на 101,9% і залишало емісійне право вільним у розмірі 330,5 млн руб. Грошових знаків у обігу перебувало на суму 2,231 млрд руб., у тому числі монет золотом на 494 млн руб., повноцінним сріблом – на 123 млн руб., розмінним сріблом – на 103 млн руб., і мідних монет на 18 млн руб. [7, с. 7].

Початок Першої світової війни викликав на європейських та американських біржах велику паніку. Задля запобігання краху були закриті біржі в Брюсселі та Відні, обмежені операції на Паризькій біржі; наприкінці липня закрилися біржі в Англії та США, а на Берлінській біржі було припинено котирування цінних паперів. У Російській імперії протягом липня-серпня 1914 р. були «тимчасово» закриті Петербурзька, Московська, Ризька, Одеська, Варшавська і Київська біржі, які відновили свою роботу лише у січні 1917 р.

В умовах біржової і банківської паніки Рада Міністрів видала положення «Фінансові заходи, викликані потребами воєнного часу», яке набуло статусу закону після розгляду його законодавчими зборами та затвердження царем 27 липня 1914 р. [11, с. 69]. Цей документ передбачав призупинення розміну кредитних білетів на золото, розширення прав Державного банку щодо випуску кредитних білетів, надання Державному казначейству надзвичайних засобів для покриття видатків воєнного часу. Проте прийняті заходи виявились запізнілими. До казни повернулось лише 50 млн руб., тоді як 436 млн руб. осіло на руках в населення, а ще 452 млн руб. були виведені за кордон [32, с. 21]. Епоха золотого монометалізму для Російської імперії раптово закінчилась.

Загалом в структурі податкових доходів російського бюджету понад дві третини становили непрямі податки (включно з акцизами та митом) та протягом передвоєнного десятиліття незмінно зростали. Особливим та вельми прибутковим видом прямого оподаткування була казенна винна монополія, яка принесла скарбниці за десять передвоєнних років 805,7 млн руб. Восени 1913 р. під час підготовки бюджету на наступний рік Міністерство фінансів прогнозувало отримання прибутку від оподаткування спиртних напоїв і казенної монополії на продаж горілки у розмірі 99,1 млн руб. Проте вже на початку 1914 р. в рескрипті Миколи II на ім'я нового міністра фінансів П.Л. Барка було запропоновано докорінно змінити напрям фінансової політики уряду. Міністерство фінансів, яке майже два десятиліття працювало над удосконаленням казенного продажу спиртних напоїв та збільшенням доходів від їх реалізації, мало розпочати зворотну роботу, яка отримала своєрідну назву «утвердження тверезості» в рамках реалізації політики боротьби з надмірним споживанням спиртних напоїв. Початок Першої світової війни лише прискорив цей процес. 18 липня 1914 р. було опубліковано указ про загальну мобілізацію, а наступного дня Головне управління неокладних зборів Міністерства фінансів розіслало телеграми усім керуючим акцизними зборами, які б підтверджували обов'язковість виконання правил про припинення продажу спиртних напоїв. Наприкінці серпня 1914 р. у вигляді особистого розпорядження Миколи II було видано заборону на продаж спирту, вина та горілчаних виробів для місцевого споживання на всій території країни до закінчення воєнного часу. Проте реакція торгово-промислових

організацій на таке царське рішення була досить стриманою, адже підприємці добре розуміли, що втрати бюджету від припинення надходжень з винної монополії швидше за все зумовлять зростання податків.

Одночасно із великим скороченням надходжень від казенної винної монополії відбулося аналогічне зменшення митних доходів, які у середньому давали десятю частину всіх доходів бюджету. Війна докорінно змінила кордони та кількість портів, якими відбувався імпорт іноземних товарів. Усе це призвело до фактичного зникнення митних доходів як джерела наповнення бюджету. Закриття європейських кордонів та портів призвело до зростання втрат митного доходу через наростання дефіциту торговельного балансу країни впродовж років війни (табл. 1). У підсумку лише за двома бюджетними джерелами виникав недобір у сумі близько мільярда рублів.

Таблиця 1

Дефіцит торговельного балансу Російської імперії

Рік	Сума (в млн руб.)
1914	308,4
1915	1 138,4
1916	2 570,4

Джерело: Прокопович С. Война и народное хозяйство. Москва, 1918. С. 54.

Слід зазначити, що низка інших важливих джерел формування дохідної частини бюджету також знизилась. Це насамперед доходи від казенних залізниць. Комерційний рух на дорогах, що обслуговували території бойових дій, скоротився порівняно з 1913 р. на дві третини, а на інших маршрутах – на чверть. На початку війни також були встановлені пільгові тарифи на перевезення пасажирів і вантажів, зокрема таких: бідних сімей нижчих чинів запасу, які переїжджали на Батьківщину; осіб, виселених із місцевостей, що входили до районів бойових дій; для робітників, що переїжджали на роботу на шахти Донбасу; для сербських резервістів, а також для російських лікарів, які переїжджали до Сербії; для робітників-менонітів, які переміщалися для служби до особливих лісових команд, а також для біженців, що прибували до Архангельська з-поза меж Російської імперії [26, с. 57]. Деякі представники тарифного комітету при Міністерстві фінансів неодноразово прагнули скасувати ці пільги, проте труднощі із залу-

ченням робітників на паливні та металургійні підприємства змушували уряд продовжувати строки дії пільгових тарифів.

Доходи бюджету 1914 р. були розраховані у сумі 3,572 млрд руб., проте війна внесла свої корективи і вдалось отримати лише 2,898 млрд руб. (табл. 2). Головна частина недоотримання належала саме надходженням за казенними винними операціями. У Російській імперії відшкодування військових витрат відбувалося особливо важко. Нові податки почали перебивати зменшення надходжень від винної монополії лише через 2,5 роки. Велике недоотримання доходів змусило вдатися до нових податкових ресурсів.

Таблиця 2

Виконання державного бюджету Російської імперії в 1914–1917 рр. (у млн руб.)

Статті бюджету	1914 р.	1915 р.	1916 р.	1917 р.
Ординарні (звичайні) доходи	2 898,1	2 827,7	3 974,5	4 678
Екстраординарні (нерегулярні) доходи	8,3	196,4	327	320
Надходження від позик	1 595,3	8 142,6	13 449,3	17 126
Залишки кошторисів попередніх років	54,4	36,2	30	30
Всього	4 556,1	11 202,9	17 780,8	22 154
Ординарні видатки	2 927,1	2 642,7	2 921,8	4 170
Екстраординарні видатки	276,4	193,9	230	276
Видатки на воєнні потреби	2 540	8 818,4	14 572,8	25 560
Сплата відсотків від перерахунку короткострокових зобов'язань Казначейства	–	48,1	376	600
Всього	5 743,5	11 703,1	18 100,6	30 606
Сальдо	–1 187,4	–500,2	–320,8	–8 452

Джерело: Беляев С.Г. Государственный бюджет России в годы Первой мировой войны. Санкт-Петербург, 1999. С. 308.

Як видно із таблиці 2, війна серйозно дезорганізувала господарське життя країни. Вже протягом перших місяців бойових дій були використані всі фінансові резерви Російської імперії, про що свідчать фінансові підсумки 1914 р. В цьому році доходи разом із запозиченнями склали 4,5 млрд руб., тоді як лише воєнні видатки склали понад 2,5 млрд руб. Загалом звичайні, надзвичайні та воєнні видатки перевищили 5,7 млрд руб.

Війна також зумовила зміну структури державного кошторису, внаслідок чого утворилось ніби два бюджети: один «мирний», що проходив звичайну процедуру затвердження у Державній думі та Державній раді; другий – «воєнний», що був непідконтрольний палатам, а дохідна частина якого складалась здебільшого із запозичень (табл. 3). Цей бюджет існував у вигляді «воєнного фонду» і був утворений на основі затвердженого 9 серпня 1914 р. додатку 14 до «Положення про польове управління військ у воєнний час». Згідно з ним воєнні потреби мали задовольнятися за рахунок «надзвичайних понад кошторисних асигнувань» із Казначейства на основі Положень Ради міністрів. Ці видатки мали вноситись у кошторис Канцелярії Воєнного міністерства під назвою «воєнний фонд».

Таблиця 3

Видатки державного та «воєнного» бюджетів (1914–1917 рр.)

Видатки Російської імперії в 1914-1917 рр.	Державний бюджет (в млн руб.)	Воєнний фонд (в млн руб.)	Всі видатки	Воєнні видатки у %
1914 рік	3 203	2 540	5 743	44,2
1915 рік	2 836	9 380	12 216	76,8
1916 рік	3 152	15 267	18 419	82,9
1917 рік (до 1 вересня)	3 584	14 205	17 789	79,8
Загалом	12 775	41 392	54 167	76,4

Джерело: Святловский Е.Е. Экономика войны. Москва, 1926. С. 320.

Покриття зростаючих воєнних витрат вимагало докорінного реформування податкової системи країни. В цих надскладних обставинах М.І. Боголепов пропонував такі шляхи отримання екстраординарних податкових надходжень: підвищення податкових ставок; створення нових постійних податків; запровадження тимчасових надзвичайних воєнних податків [2, с. 32]. При цьому вчений наголошував, що будь-який новий податок потребує відповідної суспільної атмосфери. Такі податки, які «в значній мірі є податками честі, потребують певного ореолу та симпатій широких народних мас. Тож народ, що змушений у воєнний час платити податок кров'ю, на крилах патріотизму зрозуміє та прийме надзвичайний податок, який має двояку основу: економічну, що полягає в наявності вільного фонду оподаткування, та психологічну, зумовлену одухотворенням нації задля протистояння ворогу» [2, с. 54]. Надзвичайні фінансові заходи мають

ту особливість, що повинні дати державі кошти у найкоротші терміни. Об'єктом для надзвичайного всенародного податку можуть бути, на думку вченого, доходи та майно.

Більшість країн Західної Європи для додаткового наповнення бюджету пішли шляхом розширення податкової бази на основі прогресивного оподаткування, проте такий підхід не був підтриманий у владних кабінетах царської Росії. Урядова політика зводилася до підвищення старих і введення нових податків. Вже 4 жовтня 1914 р. було ухвалене рішення про підвищення з 1915 р. ставки податку з дохідності нерухомого майна в містах 6% до 8%, на 50% – ставки основного промислового податку, підвищено збір за гільдійські свідоцтва для купецтва, у півтора рази – ставку додаткового промислового податку (процентного збору) з прибутку підприємств, зобов'язаних публічною звітністю, у півтора – збір з капіталів підприємств. Збільшено збір із підприємств, не зобов'язаних публічною звітністю, а також загальну суму додаткового розкладкового промислового податку. Запроваджувався промисловий податок на кінематографічні заклади. На 50% зросла ставка державного квартирного податку. Законом від 4 жовтня 1914 р. також підвищувалася на 50% вартість видачі промислових свідоцтв підприємствам I–VI розрядів [26, с. 60]. Крім того, на 50% збільшився податок з капіталу і прибутку підзвітних підприємств з тим, щоб відсотковий збір був не вищим 30% з оподаткованого прибутку. Також на половину підвищувався податок з осіб вищої адміністрації. А збір із прибутків непідзвітних підприємств зростав до 7,5% з оподаткованого прибутку із зарахуванням обкладення основним промисловим податком. Законом від 4 жовтня 1914 р. було змінено ставку оплати цінних паперів з 0,5% до 1%. Гербовий збір, встановлений для векселів і боргових зобов'язань, підписаних боржниками рахунків, не змінювався [17, с. 6–7]. Загалом пряме оподаткування населення на 1915 р. порівняно з попереднім роком зросло на 35%. Додатково був запроваджений податок на перевезення пасажирів і вантажів. Зокрема, обкладення хліба підвищене на 25%, а солі – на 40%. Податок на залізничні перевезення, зауважував голова бюджетної комісії Державної думи М.М. Алексєєнко, «зачіпає весь торгово-промисловий оборот, відчутно позначається на вантажах малої відстані й негативно впливає на товарні ціни» [27, с. 96]. З'їзд представників біржової торгівлі й сільського господарства висловив негативне ставлення до вантажного податку.

В ухваленій з цього приводу резолюції зазначалося, що підвищення залізничних тарифів, які ще до війни були надмірними, є небезпечним для країни заходом. Збільшився також податок на спирт, вино і пиво, що продавались у ресторанах і готелях, а також підвищені акцизи на цукор, чай, тютюн, сірники, гас тощо. Підвищився митний податок, гербовий збір, поштовий і телеграфний тарифи, податок на успадковане майно. Було введено оподаткування на телефон, бавовну, цигаркові гільзи та папір [6, с. 4–9]. Усі телефони в імперії, окрім розташованих у Фінляндії та службових, обкладалися одноразовим податком у розмірі 10 руб. [4, с. 50]. Адміністрування цього податку забезпечували начальники місцевих поштово-телеграфних округів, які виконували функції кас спеціальних збирачів.

У жовтні 1914 р. міністр фінансів висловився за введення військового податку для осіб, звільнених від військової служби, але його проект зустрів спротив з боку статс-секретаря П.О. Харитонова, який був головою комісії з обговорення статей видатків на 1915 р. Внаслідок цього новий варіант стягнення військового податку було запропоновано у грудні 1914 р. і введено в дію з 1 січня 1915 р. Згідно з цим документом особи, які звільнялися від призову, сплачували податок по досягненню призовного віку. Стягнення податку припинялося у випадку призову платника до лав армії. Розмір оподаткування визначався залежно від річного прибутку за рік. Мінімальний розмір податку за річного прибутку, що не перевищував 1 тис. руб., складав 6 руб., а за прибутку більше 20 тис. руб. сума податку зростала до 200 руб. Фінансовий результат нового виду оподаткування очікувався в розмірі близько 17 млн руб. на рік. Однак залежно від збільшення кількості призовників до лав армії обсяг очікуваних прибутків міг зменшитися до 10–12 млн руб. на рік [17, с. 168–170].

Згідно з бюджетним розписом на 1914 р. на воєнні потреби (армію та флот) було визначено 974 млн руб., що склало 27,4% загального бюджету, а на душу населення припадало 5,4 рублі на рік. Проте з початком війни видатки на особу зростали з неймовірною швидкістю, склавши за підсумками першого року війни 9,2 руб., другого – 48,9 руб., третього – 81 руб., і останнього – 140 руб. (табл. 4).

Перманентно зростаючі військові витрати змусили владу прийняти 6 квітня 1916 р. закон про прибутковий податок. Згідно

з ним обкладанню підлягали прибутки в розмірі понад 850 руб. на рік. Цей податок зачіпав інтереси широких мас населення, життєвий рівень яких різко знизився за роки війни. 13 травня 1916 р. було введено податок на воєнний прибуток на 1916–1917 рр. Оподаткуванню підлягали товариства з чистим прибутком понад 8% на основний капітал [12, с. 34–35]. Промисловці висловлювали невдоволення запровадженням цього податку.

Таблиця 4

Фінансування Першої світової війни царським урядом (1914–1917 рр.)

Рік	Добові видатки (млн руб.)	На душу населення (руб.)	Добові витрати на одного солдата (руб.)
1914	10	9,2	1,8
1915	24	48,9	3,5
1916	40	81,0	4,0
1917	69	140,0	6,2
Загалом (за 40 місяців)	42	279,1	4,7

Джерело: Рєєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. С. 341.

Порівняно з надходженнями 1915 р. прибутки державної скарбниці у 1916 р. зросли на 1,143 млрд руб., або на 40%. Найбільші прирости дали промисловий податок, залізничні перевезення, митні збори та акцизи на тютюнові вироби. У другій половині 1914 р. було введено податків на суму 594,5 млн руб.; у 1915 р. реально виявилось можливим ввести податків лише на 68 млн руб.; в 1916 р. – на 388,3 млн руб. Загалом за три роки нових податків, здебільшого непрямих, було введено на 1,051 млрд руб. [22, с. 89]. Отже, за підсумками 1914 р. не вдалось отримати податкових надходжень навіть на рівні попереднього року. Надалі фіскальні ресурси в умовах зростаючих воєнних видатків перестали бути вагомим джерелом наповнення казни, тож уряду довелось шукати нові способи покривання бюджетного дефіциту.

Боргові інструменти фінансування державних воєнних видатків

Напередодні Першої світової війни Російська імперія посідала друге місце в світі за загальним обсягом державного боргу,

а за розміром зовнішніх запозичень була лідером. Державні і гарантовані державою цінні папери мали досить високий рейтинг надійності і користувались попитом серед іноземних інвесторів через вищі ставки дохідності за позиками у порівнянні зі всіма іншими країнами Європи.

Потреба в залученні додаткових фінансових ресурсів виникла в перші ж тижні війни, коли виявилось, що витрати на її ведення значно перевищують прогнози та розрахунки передвоєнних років. Дієвість і результативність внутрішніх позик для вирішення фінансових проблем під час Першої світової війни обґрунтував професор М.І. Фрідман [31]. Аналізуючи наукові роботи німецького проф. Ріссера, вчений звертав увагу на те, що податки є важливим джерелом у фінансуванні військових потреб, але збільшувати податки під час війни доцільно лише у країнах з розвиненою податковою системою, яка базується на прибутковому принципі (Англія), де податковий тягар більшою мірою покладався на заможне населення. М.І. Фрідман обґрунтовував таке співвідношення джерел фінансування військових потреб: одна третина – за рахунок податків, а дві третини – за рахунок позик.

Як і в попередні десятиліття внутрішній державний кредит включав три найважливіші елементи – 5% зобов'язання державного казначейства, 4% білети державного казначейства, які були по суті кредитними грошима, а також облігаційні внутрішні та зовнішні позики (табл. 5). Представники торгово-промислового капіталу, робітники, службовці й селяни розміщували свої заощадження й отримували процентні папери, сподіваючись мати у майбутньому певний прибуток, проте населення ставилося до позик доволі стримано.

Наприкінці вересня 1914 р. за ініціативою міністра фінансів П.Л. Барка на засіданні Комітету фінансів було ухвалене рішення про випуск першої військової позики на суму в 500 млн руб. (табл. 5). Вона була розрахована на погашення тиражами протягом 49 років, починаючи з 1916 р., мала фіксований дохід у 5 відсотків річних та випускний курс 94 рублі за 100 номінальних.

В умовах воєнних дій відбувалось формування нової кон'юнктури ринку, що супроводжувалось спадом ділової активності через розрив ділових і торговельних зв'язків, панічними настроями серед населення та підприємців, зростанням невизначеності та збільшенням залежності приватних банків від кредитів Державного банку. Насиченість ринку невикористаними ка-

піталами забезпечило успішне розміщення позики на 466 млн руб. Більшу частину коштів вдалося отримати за рахунок оборотних і відносно вільних грошових ресурсів приватних кредитних установ. Однак через тривалу відстрочку платежів, а також великі кредити, які надавав Держбанк на реалізацію позики, за його допомогою не вдалося вирішити ще одне важливе завдання – скоротити значно зростаючі у другій половині 1914 р. обсяги грошово-паперової маси.

Таблиця 5
Запозичення Російської імперії протягом 1914–1917 рр.¹

Дата	Назва	Сума (в млн руб.)
23 липня 1914 р.	5% короткострокові зобов'язання	400
22 серпня 1914 р.	4% білети Державного казначейства (серії)	300
3 жовтня 1914 р.	5% внутрішня позика	500
6 жовтня 1914 р.	5% короткострокові зобов'язання	400
6 жовтня 1914 р.	5% короткострокові зобов'язання на 12 млн ф.ст.	113,5
26 грудня 1914 р.	5% короткострокові зобов'язання	500
26 грудня 1914 р.	5% короткострокові зобов'язання на 40 млн ф.ст.	378,3
6 лютого 1915 р.	5% короткострокові зобов'язання	600
6 лютого 1915	5% внутрішня позика	500
13 березня 1915 р.	зовнішня позика на 625 млн франків	234,4
27 березня 1915 р.	4% білети Державного казначейства	300
16 квітня 1915 р.	4% зобов'язання Державного казначейства (закорд.)	200
24 квітня 1915 р.	5,5% внутрішня позика	1000
10 червня 1915 р.	5% короткострокові зобов'язання на 50 млн ф.ст.	472,9
18 червня 1915 р.	5% короткострокові зобов'язання	500
15 липня 1915 р.	5% короткострокові зобов'язання	1500
14 серпня 1915 р.	4% білети Державного казначейства	250
26 серпня 1915 р.	5% короткострокові зобов'язання	100

¹ За винятком тих випусків Державного Казначейства, котрі пішли на погашення попередніх випусків.

Закінчення таблиці 5

Дата	Назва	Сума (в млн руб.)
9 вересня 1915 р.	5% короткострокові зобов'язання на 30 млн ф.ст.	283,7
9 жовтня 1915 р.	дозвіл на зовнішні позики на суму	5500
28 жовтня 1915 р.	5,5% внутрішня позика	1000
30 грудня 1915 р.	5% короткострокові зобов'язання	2000
15 березня 1916 р.	5% внутрішня позика (Позика Перемоги)	2000
1 червня 1916 р.	5% короткострокові зобов'язання	3000
1 червня 1916 р.	5,5% зобов'язання Казначейства (закорд.)	225
10 жовтня 1916 р.	5% короткострокові зобов'язання	3000
22 жовтня 1916 р.	дозвіл на зовнішні позики на суму	2000
1 листопада 1916 р.	5% внутрішня позика	3000
26 лютого 1917 р.	5% короткострокові зобов'язання	3000
27 березня 1917 р.	5% внутрішня позика (Позика Свободи)	необм. ²
26 травня 1917 р.	5% короткострокові зобов'язання	3000
1 серпня 1917 р.	5% короткострокові зобов'язання	3000
1 жовтня 1917 р.	5% короткострокові зобов'язання	4000
Всього		43,258 + 2,960=46,218

Джерело: Прокопович С. Война и народное хозяйство. Москва, 1918. С. 98–99.

Перманентне зростання обсягу військових витрат змусило царський уряд вже на початку 1915 р. знову вдатися до випуску облігацій на суму 500 млн руб. Це розміщення відбувалося в менш сприятливих обставинах, а реалізація запозичень все більше починала залежати від результатів прямої підписки, ніж від оборотних коштів приватних банків, для яких спекулятивні операції ставали набагато прибутковішими порівняно з вкладенням капіталів у цінні папери держави. Незважаючи на те, що термін надходження платежів за другим військовим запозиченням мав завершитися лише на початку травня, вже 20 квітня на засіданні Фінансового комітету практично було вирішене питання випуску ще одного запозичення на внутрішньому ринку на 1 млрд руб.

² До 1 вересня 1917 р. підписка на Позичку Свободи дала лише 2,960 млрд руб.

Вибір такої суми емісії не був випадковим. Зрозуміло, що на тлі зростання видатків на війну загальне збільшення обсягів кредитних операцій держави ставало нагальною необхідністю, проте розміри нового запозичення були обумовлені тією сумою, на яку згідно з Положенням Ради міністрів від 17 березня 1915 р. розширювалося емісійне право Держбанку. Тому одне з основних завдань цієї операції полягало в акумуляції тієї кількості кредитних білетів, які мали б надходити в обіг протягом наступних кількох місяців.

Отже, якщо перші дві військові позики виступали переважно як засіб скорочення готівково-грошової маси, хоч і малоефективний, то третя – як інструмент подальшого обмеження емісії через вторинне використання казною більшої частини тієї кількості кредитних білетів, випуск яких передбачався зазначеним актом Ради міністрів. Загалом перші три військові позики стали своєрідними експериментами, відображенням активного пошуку оптимальних для періоду війни емісійно-технічних характеристик кредитних операцій держави та стратегії їх розміщення, а розміщення у жовтні 1915 р. четвертого випуску 5,5% облігацій стало результатом цих пошуків. На відміну від усіх попередніх урядових позик, цей випуск був спрямований не лише на банки та великих власників, а й на масову, широку за своєю соціальною базою публічну підписку.

За рахунок розміщення у 1914–1915 рр. чотирьох військових позик держава отримала 2,844 млрд руб., у тому числі 2,378 млрд припадало на 1915 р. Інакше кажучи, протягом другого року війни обсяги надходжень у скарбницю від внутрішніх позик зросли більше, ніж у 5 разів. Це допомогло покрити близько чверті військових витрат. Будучи в руках держави засобом отримання величезних грошових ресурсів, позики були тісно пов'язані з військово-інфляційною фінансовою системою. Їх реалізація ставала можливою лише за умов надлишкової, постійно зростаючої паперово-грошової маси. Незважаючи на те, що протягом перших півтора року війни проведення цих операцій жодного разу не призвело до скорочення кількості кредитних білетів в обігу, вони об'єктивно ставало стримуючим фактором розвитку інфляційних процесів у країні.

У лютому та жовтні 1916 р. уряд випустив ще дві військові позики на 2 і 3 млрд руб. відповідно. Офіційно підписка на п'яту військову позику починалася 15 березня і мала закінчитися

22 квітня. Однак реально через величезні обсяги реалізованої суми та недостатню підписну активність вона тривала аж до середини червня. Аналогічна картина спостерігалася і під час проведення наступної позики. Відкрита 1 листопада терміном на два місяці підписна кампанія фактично тривала аж до Лютневої революції.

Напередодні опублікування указу Миколи II про випуск п'ятої військової позики, яка отримала дещо пізніше напівофіційну назву «Позика Перемоги», Міністерство фінансів виступило ініціатором розгортання в країні широкої пропагандистської кампанії, найважливішими засобами якої стала періодична преса та кінематограф. Ще у січні 1916 р. Міністерство фінансів почало залучати до проведення пропагандистських акцій сільських вчителів, а Синод видав окреме розпорядження, згідно з яким духовенству, особливо сільському, а також вчителям церковно-парафіяльних шкіл доручалось активно проводити роз'яснювальну роботу про переваги оформлення військових позик серед простого сільського народу. Попри це в масштабах усєї країни пропаганда військових позик у 1916 р. серед селянства так і не набула широкого та систематичного характеру. Понад те, у низці губерній, особливо віддалених від центру, така робота майже не проводилася. Досить часто посадові особи на місцях ігнорували урядові розпорядження. Як зазначав після Лютневої революції міністр фінансів Тимчасового уряду М.І. Терещенко, «успішність пропаганди позики у провінції залежала значною мірою від ставлення до цього питання губернаторів, причому, як показав досвід, багато хто просто не виявив достатнього інтересу до справи популяризації військових позик» [8].

На менш активна агітаційна робота відбувалась на великих промислових підприємствах з метою залучення робітників до передплати державних позик. За ініціативи адміністрації практикувались заходи з колективних підписок через залучення лікарняних кас, робітничих кооперативів та клубів. Однак найбільш поширеною формою залучення робітників до участі у військових позиках було надання довгострокових розстрочок за рахунок коштів підприємств та організацій, а також виплата робітникам премій облігаціями.

До реалізації п'ятої позики були додатково залучені десятки міських громадських банків та сотні товариств взаємного кредиту, а до розміщення наступного – міські та земські управи, місце-

ві відділення Дворянського земельного та Селянського поземельного банків, багато страхових товариств, ломбарди тощо. Крім того, в обох випадках спостерігалось значне збільшення кількості задіяних установ дрібного кредиту. Прагнучи зробити позики доступними для широких верств населення, Міністерство фінансів пішло на подальше збільшення пільг під час передплати. Так, умови п'ятої позики передбачали надання під час підписки 50% позички строком на два місяці. А при підписці на шосту військову позику у відділенні Держбанку чи казначействі достатньо було внести хоча б десяту частину від номінальної вартості облігації, щоб отримати під неї позику на решту суми з погашенням аж до 1918 р. За запевненнями царського уряду, п'ята та шоста військові позики були розміщені повністю. Однак за даними Г.Д. Дементьева, директора департаменту казначейства, загальна сума надходжень від цих операцій склала лише 4,173 млрд руб. [9, с. 24].

Своєрідним фіналом військових позик 1916 р. можна вважати засідання Комітету фінансів, що відбулося 6 лютого 1917 р., останнє в його майже столітній історії. Повністю присвячене аналізу проблем внутрішнього державного кредиту та становищу казначейства, засідання відрізнялося неприхованим песимізмом його учасників, які наголошували на зростаючій політичній нестабільності, зміні настроїв широких народних мас, що безпосередньо позначиться на можливостях успішного розміщення нових випусків державних облігацій. Не менш жорстку оцінку ситуації, що склалася, давала Кредитна канцелярія. Виконавши до кінця січня вказівку міністра фінансів про розробку програми реалізації у 1917 р. внутрішніх кредитних операцій, вона, маючи на увазі короткострокові та довгострокові позики, зазначала, що ємність внутрішнього ринку щодо розміщення такого роду позик є майже вичерпаною, що фактично стало вироком внутрішньому кредиту царського уряду.

Не менш важливими виявились і зовнішні запозичення царського уряду, яких протягом війни вдалось залучити на суму близько 8 млрд руб. (табл. 6).

Якщо розбити надходження зовнішніх позик по країнах, то найбільші кредити надала Англія (582,2 млн ф. ст., або ж 5,560 млрд зол. руб.), значно менші – Франція (4,25 млрд фр., або ж 1,594 млрд зол. руб.), США (274 млн дол. США, або ж 531 млн зол. руб.), Японія (296,5 млн ієн, або ж 287 млн зол.

руб.). Італія (36,1 млн лір, або ж 13,5 млн зол. руб) [10, с. 84–90; 30, с. 132]. Найбільшим кредитором Російської імперії під час Першої світової війни була Великобританія. При цьому кошти позичались під заставу російського золота та на певних умовах: передусім це виплата процентів та платежів за попередніми позиками, а також закупівля озброєння за кордоном за посередництва британського уряду. Англо-французькі позики вдалось залучити в середньому під 5% річних, тоді як американські банки надавали фінансування під 9% річних. Отже, загальна сума зовнішніх запозичень становила близько 8 млрд золотих рублів, і покрила майже п'яту частину військових витрат країни.

Таблиця 6

Джерела покриття військових витрат Російської імперії (1914–1917 рр.)

Джерело	Обсяг (в млрд руб.)
Випуск кредитних білетів (емісія)	21,8
Внутрішні запозичення	16,0
Зовнішні запозичення	8,0
Загалом	45,8

Джерело: Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). Москва, 1925. С. 6, 48.

Трансформація ролі Державного банку та зміна емісійної політики

Важливим джерелом фінансування військових витрат для багатьох країн Європи стала додаткова грошова емісія, а в деяких країнах навіть надмірна, що звісно позначилось на купівельній спроможності національних валют. Історичний досвід свідчить про те, що провідну роль у фінансуванні військових витрат економічно слабких або найбільш постраждалих від бойових дій держав здебільшого відігравала емісія паперових грошей [5], яка є дуже небезпечною, адже може зумовити розлад усієї системи грошового обігу, і, як наслідок, механізмів господарської взаємодії у масштабах усієї економіки.

Царський уряд в часи Першої світової війни змушений був покривати більшість своїх видатків за рахунок випуску паперових грошей. Початок війни спричинив паніку серед населення та у торгово-промислових колах, тож за перші півтора військові місяці із банків та ощадних кас було виведено 350 млн руб. [21, с. 240]. 1 серпня 1914 р. Державний банк в обмін на векселі та інші цінні

папери перерахував приватним кредитним установам 425,1 млн руб. [22, с. 103]. Це дало можливість вчасно розрахуватись із клієнтами та знизити панічні настрої.

Для збереження державою золотого запасу з 27 липня 1914 р. було припинено розмін паперових грошей на золото, розширено права Державного Банку щодо випуску кредитних білетів і надання Державному казначейству надзвичайних засобів для покриття видатків воєнного часу. Початкове рішення влади випустити незабезпечених державних кредитних білетів на суму 1,2 млрд руб. М.І. Туган-Барановський оцінював як цілком правильне і своєчасне, але застерігав від надмірних розмірів емісійної діяльності [29, с. 299–300].

До початку 1917 р. кількість грошей у обігу збільшилася в сім разів (у Німеччині – в три рази, у Франції – вдвічі, у Великобританії обсяги грошової маси не збільшилися). Частка золотого забезпечення російського рубля скоротилася з 98% у 1914 р. до 6,8% у жовтні 1917 р. У зв'язку з цим купівельна спроможність рубля суттєво зменшилася. Великі випуски кредитних білетів призвели до швидкого зростання їхньої маси в обігу: на 1 січня 1914 р. їх було 1,633 млрд руб., на 1 січня 1915 р. – 2,947 млрд руб., на 1 січня 1916 р. – 5,617 млрд руб., на 1 січня 1917 р. – 9,103 млрд руб. [7, с. 24]. Додаткову емісію кредитних білетів уряд використовував для закупівлі сировинних та продовольчих ресурсів, необхідних для ведення війни. Знецінення грошей у результаті величезного випуску кредитних білетів набуло форми емісійного податку населення. Зниження купівельної спроможності рубля зменшило і так невеликі грошові заощадження робітників і селян.

3 серпня 1914 р. Державний банк почав облік (купівлю з відрахуванням банківського чи облікового відсотка) короткострокових векселів Державного казначейства («серій»). Вони приймалися казначейськими касами нарівні з паперовими грошима. Також існувала практика, коли уряд розраховувався зі своїми поставальниками короткостроковими зобов'язаннями, які мали бути на обліку в Державному банку. Таким чином додатково надруковані та пущені в обіг кредитні білети були доповнені різними казначейськими зобов'язаннями, які фактично перетворились на паперові гроші. Купівельна спроможність рубля у березні 1917 р. складала лише 27 коп. (1914 р. – 1 руб.), а під кінець року знизилася

лась до 7 коп. [21, с. 263], при цьому державний борг на початок 1918 р. сягнув надзвичайних розмірів – 60 млрд руб. (табл. 7).

Таблиця 7

Стан державного боргу Російської імперії

Рік	Сума (в млн руб.)
01.01.1914	8824,5
01.01.1915	10488,5
01.01.1916	18876,7
01.01.1917	33580,8
01.06.1917	43906,0
01.01.1918	60000,0

Джерело: Дементьев Г. Государственные доходы и расходы России и положение Государственного казначейства за время войны с Германией и Австро-Венгрией до конца 1917 г. Петроград, 1917. С. 19, 49.

Протягом 1917 р. близько 88% всіх державних витрат (воєнних та звичайних) покривалось за рахунок емісії та позик. Відповідно до розширення права емісії збільшувалася кількість грошей в обігу та темпи їх випуску. Якщо напередодні війни кредитних білетів було випущено на 1,633 млрд руб., то до 1 квітня 1917 р. їх сума досягла 10,868 млрд руб., тобто зросла у 6,6 раз. З 1 березня 1917 р. до 1 жовтня того ж року було випущено кредитних білетів ще на 7,340 млрд руб., у той час як за ті ж місяці попереднього року – лише на 1,688 млрд руб. Таким чином, Тимчасовий уряд користувався «друкарським верстатом» значно інтенсивніше, ніж царський уряд в останній рік його існування.

Затяжний характер війни спрямовував економічний розвиток країни в рамках військових потреб і пріоритетів, посилюючи втручання держави у цю сферу. Уряд виявився нездатним підтримати хоча б мінімальну рівновагу в господарському житті. Армія стала головним споживачем і промислової, і сільськогосподарської продукції. Виникли вкрай небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, посилили спекуляцію й дорожнечу, послабили економічні зв'язки міста із селом, промисловості з сільським господарством. Надмірна емісія та перенасичення каналів грошового обігу кредитними білетами, які на той час фактично були грошовим сурогатом – паперовими грошима – зумовлювало знецінення рубля з усіма подальшими наслідками, зокрема, тривалим загальним підвищенням цін, зниженням доходів і втратою довіри до рубля, нестійкістю підприєм-

ницького середовища, порушенням контрактів, розладом ділових партнерських стосунків, наближенням соціально-економічної, політичної та фінансової кризи, що, зрештою, створило необхідний ґрунт для підписання сепаратного миру, а згодом і революційної зміни влади у країні.

Попри те, що з часу Першої світової війни минуло понад сто років, при фінансуванні надзвичайних видатків бюджету, зумовлених збільшенням воєнних витрат, в наш час використовуються схожі інструменти фінансування війни (додаткові податкові надходження, внутрішні та зовнішні урядові запозичення, грошова емісія), доповнені зовнішньою макрофінансовою допомогою. Аналогічно головними факторами, що впливають на стан публічних фінансів України, є непередбачуваність виконання дохідної частини бюджету, зростання витрат на оборону, нарощування дефіциту бюджету, посилення залежності від зовнішніх джерел фінансування. В такій ситуації управління публічними фінансами вимагає швидкої реакції на зміни зовнішнього середовища і реалізується через зміни нормативно-правового регулювання.

Висновки. Під час Першої світової війни у воюючих країнах склались умови ускладнення мобілізації доходів для покриття непередбачених бюджетом видатків, тож зростали ризики розбалансування фінансової системи та її окремих складових. Необхідним став перехід до використання особливої, відмінної від мирного часу, моделі управління державними фінансами. У Російській імперії це проявилось у зміні структури державного кошторису, внаслідок чого було сформовано два бюджети: один «мирний», що проходив звичайну процедуру затвердження, а другий – «воєнний», який не підлягав законодавчому врегулюванню і здебільшого наповнювався через запозичення. Такий бюджет існував у вигляді «воєнного фонду», з якого покривались воєнні витрати країни, і функціонував поза межами фіскальних правил, встановлених у мирний час. Він був не надто прозорим у частині асигнування та розподілу коштів на воєнні потреби, що призвело до непродуктивного використання обмежених фінансових ресурсів і накопичення величезних зовнішніх та внутрішніх боргів країни.

Також царським урядом застосовувалась активна політика у сфері державного кредиту з метою фінансування воєнних видатків. Внутрішній державний кредит включав такі три складові елементи: зобов'язання державного казначейства; білети державно-

го казначейства, що були по суті кредитними грошима; облігаційні позики, які домінували в покритті воєнних видатків. Відсутність програми довгострокових перетворень у фінансовій сфері після початку війни змусила імперську владу вдатись до надмірного розширення емісійної діяльності Державного банку із поступовим зменшенням золотого забезпечення рубля, що зумовило поширення інфляційних процесів та негативно позначилось на розвитку економіки. Одночасно трансформувалась і роль Державного банку, який до Першої світової війни надавав гроші комерційним банкам для фінансування реального сектору економіки, проте вже під час війни перетворився на емісійний центр з випуску паперових грошових знаків на вимогу уряду.

Історичний досвід фінансової політики Російської імперії під час Першої світової війни засвідчує доцільність диверсифікації джерел фінансування воєнних витрат. Разом з тим, він вказує на ризики збільшення податкового тиску, інфляційні загрози емісійного фінансування бюджетного дефіциту, негативні наслідки згортання кредитно-інвестиційної функції комерційних банків.

1. Беляев С.Г. Государственный бюджет России в годы Первой мировой войны. *На пути к революционным потрясениям: экономика, государственный строй и социальные отношения в России второй половины XIX – начала XX века* (г. Санкт-Петербург, 24-25 мая 1999 г.): сб. статей по матер. Междунар. науч. конф. Санкт-Петербург: Нестор-История, 1999. С. 299-310.
2. Боголепов М.И. Война, финансы и народное хозяйство. Петроград: Тип. ред. период. изд. Мин. Фин., 1914. 58 с.
3. Бойко С.В. Податкові та позичкові фінанси: еволюція дилеми вибору джерел дефіцитного фінансування. *Соціально-економічний розвиток регіонів в контексті міжнародної інтеграції*. 2015. Вип. 17 (6). С. 13-19.
4. Головка О.М. Місцевий податковий апарат Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни. *Вісник ХНУВС*. 2011. № 1 (52). С. 49-59.
5. Горін Н.О. Военна економіка та фінанси в історико-теоретичній інтерпретації М.І. Туган-Барановського. *М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження* / Відп. ред. В.В. Небрат. Київ: Наукова думка, 2015. С. 137-148.
6. Гречко А.М. Организация народного хозяйства и кооперация. Харьков: Изд. Потребит. о-в юга России, 1917. 36 с.

7. Гусаков А.Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. Москва: Госфиниздат, 1946. 123 с.
8. ДАРФ (Державний архів російської федерації). Ф. 1800. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.
9. Дементьев Г.Д. Государственные расходы и доходы России и положение государственного казначейства за время войны с Германией и Австро-Венгрией до конца 1917 г. Петроград, 1917. 567 с.
10. Дьяконова И.А. Русские долги и Запад (по швейцарским архивам). Москва: Ин-т российской истории РАН, 2008. 172 с.
11. Ильин А.И. К вопросу о мобилизации государственных и общественных финансов для нужд военного времени. Екатеринбург: Тип. губернского земства, 1914. 79 с.
12. Клаус Р. Война и народное хозяйство России (1914-1917 гг.). Москва-Ленинград: Гос. воен. изд-во, 1926. 116 с.
13. Корняка О.В. З історії урядових запозичень воєнного призначення. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*, (July 15, 2022; Berlin, Germany), 12-14. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/314>.
14. Куканов А.И. Законы 4 октября и 16 декабря 1914 года о повышении окладов гербового сбора. С приложением согласованного с разъяснениями Министерства Финансов и новыми законами перечня бумаг, актов и документов, облагаемых актовым гербовым сбором низшего оклада. Москва: Тип. В.И. Воронова, 1915. 32 с.
15. Логінов М.М. Перша світова війна як спосіб розв'язання економічних суперечностей. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 93-111. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.093>.
16. Лойшин А.А. Військові позики як джерело фінансового забезпечення військових видатків у Першій світовій війні. *Social Development and Security*. 2022. Вип. 12 (3). С. 56-80. doi: <https://doi.org/10.33445/sds.2022.12.3.7>.
17. Об установлении военного налога, 13 февраля и 6 и 31 марта 1915 года. *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год*. Москва, 2008. С. 168-170.
18. Орлик С.В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині М.І. Тугана-Барановського. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 60-72. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2017.01.060>.

19. Орлик С.В. Внутрішні позики Російської імперії періоду Першої світової війни. *Наукові записки з української історії*: Збірник наукових статей. 2016. Вип. 38. С. 81-96.
20. Падение царского режима. Стенографические отчёты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. Т. VII. Москва-Ленинград: Госиздат, 1927. 481 с.
21. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России. Москва: Госфиниздат, 1954. 268 с.
22. Прокопович С.Н. Война и народное хозяйство. Москва, 1918. 264 с.
23. Россия в мировой войне 1914-1918 года: (в цифрах). Москва: типография МКХ им. Лаврова, 1925. 103 с.
24. Реент О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.
25. Святловский Е.Е. Экономика войны. Москва: Военный вестник, 1926. 483 с.
26. Синявська Л.І. Вплив фінансової діяльності уряду Російської імперії на розвиток підприємств важкої промисловості сходу й півдня України в 1914-1916 рр. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 56-69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2014-3_5.
27. Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия третья. Санкт-Петербург, 1915.
28. Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. *Чего ждёт Россия от войны*: сб. статей. Петроград: Прометей, 1915. С. 5-24.
29. Туган-Барановский М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. *Вопросы мировой войны*: сб. статей. Петроград: Право, 1915. С. 269-324.
30. Фиск Г. Финансовое положение Европы и Америки после войны. Москва: Экономическая жизнь, 1926. 424 с.
31. Фридман М.И. Роль займов в финансировании войны. *Военные займы*: сб. статей. Петроград: Тип. «Правда», 1917. С. 116-141.
32. Харламов Л.А. Твердые деньги России. Пермь: Издание Пермской печатной фабрики Гознака, 1995. 160 с.

References

1. Beliaev, S.H. (1999). The state budget of Russia during the First World War. In: *On the way to revolutionary upheavals: economics, political system and social relations in Russia in the second half of the 19th - early 20th centuries: Proceedings of the Conference.*

1. *Saint Petersburg*, May, 24-25, 1999, (pp. 299-310). Saint Petersburg: Nestor-Ystoryia [in Russian].
2. Bogolepov, M.I. (1915). War and money. *Voprosy mirovoj vojny - World War Issues*, 398-442 [in Russian].
3. Boiko, S.V. (2015). Tax and loan finance: the evolution of the dilemma of choosing sources of deficit financing. *Sotsialno-ekonomichniy rozvytok rehioniv v konteksti mizhnarodnoi intehratsii - Socio-economic development of regions in the context of international integration*, 17(6), 13-19 [in Ukrainian].
4. Holovko, O.M. (2011). The local tax apparatus of the Russian Empire on Ukrainian lands during the First World War. *Visnyk KhNUVS - Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 1(52), 49-59 [in Ukrainian].
5. Gorin, N.O. (2015). Military economics and finance in the historical and theoretical interpretation of M.I. Tugan-Baranovsky. In: Nebrat, V.V. (Ed.). *M.I. Tugan-Baranovsky: scientist, citizen, state-maker. To the 150th anniversary of the birth*, (pp. 137-148). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Grechko, A.M. (1917). Organization of the national economy and cooperation. Harkov: Izd. Potrebit. o-va yuga Rossii [in Russian].
7. Gusakov, A.D. (1946). Essays on the monetary circulation of Russia on the eve and during the October Socialist Revolution. Moskva: Gosfinizdat [in Russian].
8. DARF (State Archive of the russian federation). F. 1800. Op. 1. Spr. 7. Ark. 1 [in Russian].
9. Dementev, G.D. (1917). Government expenditures and revenues of Russia and the position of the state treasury during the war with Germany and Austria-Hungary until the end of 1917. Petrograd [in Russian].
10. Dyakonova, I.A. (2008). Russian debts and the West (according to Swiss archives). Moscow: In-t rossijskoj istorii RAN [in Russian].
11. Ilin, A.I. (1914). On the issue of mobilizing state and public finances for wartime needs. Ekaterinoslav: Tip. gubernskogo zemstva [in Russian].
12. Klaus, R. (1926). War and the Russian national economy (1914-1917). Moskva- Leningrad: Gos. voen. izd-vo [in Russian].
13. Korniyaka, O.V. (2022). From the history of government loans for military purposes. In: *Collection of Scientific Papers SCIENTIA*, (pp. 12-14). Retrieved from <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/314> [in Ukrainian].
14. Kukanov, A.I. (1915). Laws of October 4 and December 16, 1914 on increasing stamp duty salaries. With the attachment of a list of

- papers, acts and documents, consistent with the clarifications of the Ministry of Finance and the new laws, subject to the official stamp duty of the lowest salary. Moscow: Tip. V.I. Voronova [in Russian].
15. Loginov, M.M. (2016). The first world war as a way to resolve of the economic contradictions. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 49, 93-111. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.093> [in Ukrainian].
  16. Loishyn, A.A. (2022). War Loans as A Source of Financial Support for Military Expenditures in the First World War in the Context of Economic Transformations on the Eve of the War and Its Results. *Social Development and Security*, 12(3), 56-80. doi: <https://doi.org/10.33445/sds.2022.12.3.7> [in Ukrainian].
  17. About the introduction of the military tax, February 13, 6 and 31, 1915. (2008). *Special journals of the Council of Ministers of the Russian Empire*. 1915, (pp. 168-170). Moscow [in Russian].
  18. Orlyk, S.V. (2017). Problems of the financial policy of the Russian Empire during the First World War in the scientific heritage of M.I. Tugan-Baranovsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 1, 60-72. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2017.01.060> [in Ukrainian].
  19. Orlyk, S.V. (2016). Internal loans of the Russian Empire during the First World War. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii - Scientific notes on Ukrainian history*, 38, 81-96 [in Ukrainian].
  20. The fall of the tsarist regime. Verbatim reports of interrogations and testimony given in 1917 by the Extraordinary Investigative Commission of the Provisional Government. (1927). Vol. 7. T. VII. Moscow-Leningrad: Gosizdat [in Russian].
  21. Pogrebinskij, A.P. (1954). Essays on the history of finance in pre-revolutionary Russia. Moscow: Gosfinizdat [in Russian].
  22. Prokopovich, S.N. (1918). War and national economy. Moscow [in Russian].
  23. Russia in the World War 1914-1918: (in numbers). (1925). Moscow: Tip. MKH im. Lavrova [in Russian].
  24. Reient, O.P., Serdiuk, O.V. (2004). The First World War and Ukraine. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
  25. Svyatlovskij, E.E. (1926). Economics of War. Moscow: Voennyj vestnik [in Russian].
  26. Syniavska, L.I. (2014). The influence of the financial activities of the government of the Russian Empire on the development of heavy industry enterprises in the east and south of Ukraine in 1914-1916.

- Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 3, 56-69. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2014_3_5 [in Ukrainian].
27. Verbatim report of the State Duma. (1915). Fourth convocation. Session three. Saint Petersburg [in Russian].
  28. Tugan-Baranovsky, M.I. (1915). War and national economy. In: *What does Russia expect from the war?* (pp. 5-24). Petrograd: Prometej [in Russian].
  29. Tugan-Baranovsky, M.I. (1915). The influence of the war on the national economy of Russia, England and Germany. In: *World War Issues*, (pp. 269-324). Petrograd: Pravo [in Russian].
  30. Fisk, G. (1926). Financial situation in Europe and America after the war. Moscow: Ekonomicheskaya zhizn [in Russian].
  31. Fridman, M.I. (1917). The role of loans in financing war. *Voennye zajmy - Military loans*, 116-141 [in Russian].
  32. Harlamov, L.A. (1995). Hard money in Russia. Perm: Izdanie Permskoj pechatnoj fabriki Goznaka [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10 листопада 2023 р.

Довідка про збірник

Збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» — всеукраїнський історико-економічний збірник наукових праць, що видається Державною установою «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

ISSN 0320-4421 (Print)

ISSN 2522-4271 (Online)

Видається з 1965 року (виходить один раз на рік).

Мова видання українська, англійська.

Зареєстровано в міжнародних наукометричних базах:

Index Copernicus

Ulrich's Periodicals Directory

Scientific Indexing Services (SIS)

ERIH PLUS (The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences) – Збірник включений до європейської реферативної бази із гуманітарних та соціальних наук.

Open Ukrainian Citation Index (OUCI) – матеріали збірника представлені в українській базі наукових цитувань.

Бібліометричний профіль у **Google Scholar**:

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=XnzQeWsAAAAJ&hl=uk>

Збірник включений до рейтингу наукових періодичних видань України «Бібліометрика української науки» та переліку наукових фахових видань України НБУ імені В.І. Вернадського.

Редакційна колегія Збірника дотримується видавничих стандартів публікації **Code of Conduct for Journal Editors** та **Code of Conduct for Journal Publishers**, затверджених **Committee on Publication Ethics**. Редакція підтримує Будапештську ініціативу відкритого доступу (**Budapest Open Access Initiative**), спрямовану на вільне та безкоштовне поширення наукових знань, яке сприяє прискореному розвитку науки.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про держреєстрацію КВ № 13980 – 2953 Р від 27.03.2008 р.

Фаховість збірника підтверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2016 р. (№ 820).

Відповідно до наказу Міністерства освіти та науки України № 627 «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 14.05.2020 р. збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включений до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України.

До збірника приймаються матеріали за такими спеціальностями: 051 Економіка; 072 Фінанси, банківська справа та страхування; 073 Менеджмент; 281 Публічне управління та адміністрування; 292 Міжнародні економічні відносини.

Видання започатковано Постановою Президії Академії наук УРСР «Про наукові і науково-технічні збірники» від 12 березня 1964 р. (№ 51). Перші 25 випусків (1965–1991 рр.) міжвідомчого збірника наукових праць вийшли під назвою «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР». З 1990 р. у Збірнику в рубриці «Наші публікації» започатковано перевидання праць зі спадщини української економічної думки та історичних документів. Зокрема вперше в Україні опубліковано окремі праці В.І. Вернадського, К.Г. Воблого, П.І. Ляценка, М.В. Птухи, Є.Є. Слуцького, М.І. Туган-Барановського, В.С. Голубничого та інших відомих вчених.

Починаючи з 30-го випуску на сторінках Збірника розпочато дослідження та аналіз історичного досвіду економічного реформування. Зокрема, у статтях, вміщених у відповідному тематичному розділі, висвітлено комплекс реформ, здійснених у зарубіжних країнах протягом ХХ ст. («новий курс» Ф. Рузвельта, економічна реформа Л. Ерхарда, ринкові перетворення у Східній Європі, «китайське економічне диво» та ін.).

Пріоритетним напрямом історико-економічних досліджень є вивчення шляхів та особливостей формування ринкового середовища у вітчизняній економіці, висвітлення розвитку економічної думки з цих питань, що знайшло відображення у тематиці публікацій провідних учених у галузі економічної історії та історії економічної думки.

Редакторська політика Збірника базується на принципах неупередженості та об'єктивності, підтримки нового знання, колегіальності у прийнятті рішень щодо публікації статей, суворого дотримання авторських і суміжних прав; спрямована на забезпечення високого наукового рівня дослідницької роботи, глибоке вивчення історичних джерел та належну обґрунтованість висновків, пропонувананих авторами матеріалів. Це обумовило закріплення за Збірником ролі науково-методичного осередку історико-економічних досліджень, коли результати практично кожної дисертаційної роботи за відповідною спеціальністю проходять апробацію на його сторінках.

Станом на 2023 р. опубліковано 56 випуска Збірника, що містять 1034 статей та інших матеріалів загальним обсягом 756,65 ум. друк. арк.

Архів Збірника розміщено на сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=juu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I&S21COLORTERMS=0&S21STR=%D0%9670105 та на сайті видання: <http://ingedu.org.ua>

Редакційна колегія збірника

Головний редактор видання

ПОПОВА Ольга Леонтіївна – докторка економічних наук, професорка, головна наукова співробітниця відділу економіки і політики аграрних перетворень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

Заступник головного редактора

НЕБРАТ Вікторія Василівна, докторка економічних наук, старша наукова співробітниця, завідувачка відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

Відповідальний секретар

ГОРІН Назар Олегович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

ВЕРБОВА Оксана Степанівна – докторка економічних наук, доцентка, професорка кафедри менеджменту ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України (Україна).

ГАЙДАЙ Тетяна Вікторівна – докторка економічних наук, доцентка, професорка кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки КНУ ім. Т. Шевченка (Україна).

ГОЛУБКА Степан Михайлович – доктор економічних наук, професор, радник члена Рахункової палати України (Україна).

ДІДКІВСЬКА Леся Володимирівна – кандидатка економічних наук, старша наукова співробітниця відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

ЄЛІСЄЄВА Людмила Володимирівна – проректорка з науково-педагогічної роботи та міжнародної співпраці, докторка економічних наук, професорка Волинського національного університету імені Лесі Українки (Україна).

КІЧУРЧАК Маріанна Василівна – докторка економічних наук, професорка, професорка кафедри економіки України Львівського національного університету ім. І. Франка (Україна).

КЛІМ'ЮК Збігнєв – доктор економічних наук, професор, керівник відділу дослідження зайнятості та ринку праці Інституту праці і соціальних питань (м. Варшава, Республіка Польща).

КРУПІН Віталій Євгенович – кандидат економічних наук, ад'юнкт відділу економічного моделювання Інституту розвитку села та сільського господарства Польської академії наук (Польща).

МАСЛОВ Анатолій Олександрович – доктор економічних наук, доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

НЄНОВСКИ Ніколай – доктор економічних наук, професор, професор монетарної теорії та міжнародних фінансів Центру CRIISEA при Університеті Пікардії ім. Жюльє Верна (Франція).

ПАНТЕЛЕЙМОНЕНКО Андрій Олексійович – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки та міжнародних економічних відносин Полтавської державної аграрної академії (Україна).

СУПРУН Наталія Анатоліївна – докторка економічних наук, професорка, головна наукова співробітниця відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

УМАНЦІВ Юрій Миколайович – доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського державного торговельно-економічного університету (Україна).

ФИЛЮК Галина Михайлівна – докторка економічних наук, професорка, завідувачка кафедри економіки підприємства КНУ ім. Т. Шевченка (Україна).

ШЕВЧЕНКО Олена Олександрівна – докторка економічних наук, доцентка, професорка кафедри економіки підприємства Донбаської державної машинобудівної академії (Україна).

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

**Вимоги до оформлення матеріалів,
що подаються для публікації в збірнику наукових праць
«ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ»**

Редакція збірника «Історія народного господарства та економічної думки України» запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів, спеціалістів у галузі економіки, історії та управління і приймає до розгляду оригінальні та цінні, з наукової точки зору, матеріали, що відповідають концепції журналу і тематичній спрямованості однієї з рубрик:

- історія економіки;
- історія економічної думки;
- теорія та методологія економічних досліджень;
- новітня історія суспільних трансформацій;
- видатні постаті;
- з історії наукових установ.

Редакційна політика журналу базується на принципах об'єктивності та неупередженості щодо відбору статей з метою їх публікації, високої вимогливості до якості наукових досліджень, підтримки нового знання, колегіальності у прийнятті рішень щодо публікації матеріалу, відсутності зловживання службовим становищем членів редколегії, доступності та оперативності у спілкуванні з авторами, суворого дотримання авторських і суміжних прав і засудження плагіату.

Редколегія журналу заохочує і спонукає авторів дотримуватися належного рівня формальних та етичних вимог підготовки та публікування статей, що подаються до друку. Ці норми обумовлені стандартами якості наукових робіт і їх викладення, прийнятими у світовому науковому співтоваристві, зокрема публікаційними принципами Publishing Ethics Resource Kit (PERK), рекомендаціями Elsevier, Комітету з етики публікацій (Committee on Publication Ethics, COPE; Етичним кодексом ученого України, а також досвідом роботи зарубіжних та українських професійних співтовариств, наукових організацій, редколегій і редакцій видань. Редакція підтримує ініціативу відкритого доступу (Budapest Open Access Initiative).

Усі матеріали, крім рецензій та повідомлень інформаційного характеру, підлягають двосторонньому сліпому внутрішньому та зовнішньому рецензуванню (рецензент знає ім'я автора, автор не знає ім'я рецензента).

та), яке здійснюють члени редколегії – фахівці відповідної галузі. У рецензії висвітлюються такі питання: чи відповідає зміст статті темі, заявленій у назві; чи містить стаття матеріал достатнього рівня для опублікування; чи потребує скорочення, уточнення (текст, рисунки, таблиці), чи є задовільним дотримання вимог щодо викладу, оформлення графічного матеріалу. Причинами негативної рецензії можуть бути відсутність новизни, недостатня доказова база, невміння зробити висновки (або їх необґрунтованість) і окреслити перспективу, некоректне використання термінологічного та методологічного апарату тощо. У разі негативної рецензії, невідповідності матеріалу профілю журналу чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена (про що автору надсилається повідомлення) чи повернута авторові на доопрацювання. Нова, доопрацьована автором стаття рецензується повторно. Після позитивних відгуків та належного доопрацювання статтю розглядають на засіданні редакційної колегії, де остаточно затверджують у номер відкритим голосуванням. Редакція залишає за собою право редагувати, скорочувати прийнятні до опублікування матеріали (без викривлень позиції автора). Відповідальність за достовірність фактів, власних імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій. Редакційна колегія засуджує будь-який плагіат. Після опублікування статті в журналі вона розміщується на відповідних електронних ресурсах.

Статті приймаються українською, російською та англійською мовами на електронних носіях у файлах формату редактора Microsoft Word або надіслані електронною поштою. Текст має бути набраний Times New Roman, 14-м кеглем з інтервалом 1,5 зі стандартними полями – 2 см. Обсяг матеріалу за такого формату – 8–24 сторінок (до 40 тис. знаків з пробілами). Усі графічні матеріали мають бути якісно і чітко відображені у чорно-білому варіанті. Прохання надавати графічні матеріали окремими файлами в Excel, а скановані або взяті з Інтернету і вставлені в документи Word – не використовувати, оскільки вони непридатні для поліграфії. Рисунки і таблиці повинні мати заголовки і порядковий номер. Примітки розміщують безпосередньо під таблицями, далі обов'язково зазначається джерело (складено за джерелом або автором). Перед таблицями у тексті обов'язково мають бути посилання на них.

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

- Прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів) українською, російською та англійською мовами
- Науковий ступінь
- Вчене звання
- Номер ID ORCID або Research ID (за наявності)
- Місце роботи та посада
- Контактний телефон та E-mail
- Поштова адреса з індексом

- Згода на розміщення статті у відкритому доступі у різних базах даних (у вигляді примітки в кінці тексту: «Даю згоду на розміщення матеріалу у відкритому доступі»).

НЕОБХІДНІ ЕЛЕМЕНТИ СТАТТІ:

код **УДК** (вгорі ліворуч перед прізвищем автора);

назва статті (українською та англійською мовами);

розширена анотація українською та англійською мовами (до 1800 знаків). Вона має бути: інформативною (не містити загальних слів); оригінальною (не бути калькою короткої анотації); змістовною (відображати основний зміст статті та результати досліджень); структурованою (стисле повторення структури статті: предмет, тема, мета, метод або методологія, результати, сфера застосування результатів, висновки); компактною (до 250 слів). У ній слід вживати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових документів; уникати складних граматичних конструкцій (які не використовуються в науковій англійській мові); вживати термінологію, характерну для іноземних спеціальних (економічних) текстів; уникати термінів, які є прямою калькою україномовних понять; додержуватись єдності термінології у межах анотації й тексту статті;

ключові слова (українською, російською та англійською мовами);

код за класифікацією **JEL**.

Структурні елементи статті:

- постановка проблеми;
- аналіз останніх досліджень і публікацій;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається;
- постановка мети і завдань;
- виклад основного змісту дослідження;
- висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

У статті обов'язковими є посилання на використані чи цитовані джерела (зокрема, цифри) і має складатися з таких двох частин:

список використаних джерел (<http://lib.pu.if.ua/files/dstu-8302-2015.pdf>) та **References** (джерела з цього списку латиницею оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом **APA-2010**).

Список використаних джерел (приклад):

для книжок – автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік видання, загальна кількість сторінок
 Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: моногр. Київ: Самміт-книга, 2003. 272 с.;

Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні: кол. моногр. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2015. 544 с.

для журналів – автор, назва статті, назва журналу, рік видання, номер, сторінки

Сіденко В.Р. Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей. *Український соціум*. 2014. № 1. С. 7–21;

Для електронних ресурсів – автор, назва матеріалу на сайті, адреса в Інтернеті (Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України. Київ, 2007. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (дата звернення: 19.03.2014); Garfield E. More on the ethics of scientific publication: abuses of authorship attribution and citation amnesia undermine the reward system of science. *Essays of an information scientist*.

URL: <http://www.garfield.library.upenn.edu/essays/v5p621> у 1981-82.pdf (Last accessed: 16.04.2013).

Із прикладами оформлення використаних джерел можна ознайомитися також на сайті ВД «Академперіодика» НАН України:

http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/docs/Instructions/References_settings.pdf

У тексті посилання на номер джерела зі списку наводиться у квадратних дужках із зазначенням номера сторінки (наприклад: [1, с. 17]). Посилання на підручники, науково-популярну літературу, власні публікації є небажаними і допускаються лише в разі нагальної потреби. Якщо в огляді літератури або далі по тексту зазначається прізвище вченого, його публікація має бути у списку літератури після статті. Вторинне цитування не дозволяється. Якщо цитується вчений, то посилання має бути саме на цього вченого, а не на автора, який його читав.

References – джерела з цього Списку оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом **APA** (American Psychological Association (APA) Style:

<http://nbuv.gov.ua/node/929>;
<http://library.albany.edu/cfox#top>).

У **References** посилання на англійські джерела не транслітеруються.

Зарубіжні стандарти з бібліографічного опису не використовують такі розділові знаки, вживані в українському ДСТУ, як “/”, “;”, “_”.

У **References** до опису статті необхідно вносити:

- транслітеровані прізвище автора(ів) (прізвище від імені відділяється комою);
- рік виходу книги/статті у круглих дужках ( );
- переклад назви книги/статті англійською мовою;
- транслітеровані місце видання та назва видавництва;
- транслітеровану назву журналу або аббревіатуру (за ISSN) і – через тире – переклад назви журналу англійською мовою (у тексті виділяється курсивом). Прохання, зокрема, коректно зазначати назву нашого збірника **“Історія народного господарства та економічної думки України”**: *Istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoï dumki Ukraïni (Istor. nar. gospod. ekon. dumki Ukr.)*;
- число журналу (том, випуск) та сторінки – цифрами через кому.

У кінці опису у квадратних дужках для всіх джерел, крім англійських, обов'язково треба зазначити мову джерела, наприклад, [in Ukrainian], [in Russian], [in German].

Опис книги (монографії):

Author, A. (2015). Title of book. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Iliashenko, S.N. (2006). Marketing in examples and problems. Sumy: SumSU [in Russian].

Marten, D., Metszher, Zh.-L., Pier, F. (2005). The sociology of globalization. Kyiv: KM Akademiia [in Ukrainian].

Опис статті:

Filipenko, A.S. (2016). National, solidarity economy: conceptual sketch. *Ekonomika Ukraïny – Economy of Ukraine*, 6, 19-28 [in Ukrainian].

Тези доповідей, матеріали конференцій:

Тези доповідей — *Abstracts of Papers*.

Матеріали (труди) конференцій — *Proceedings of the Conference Name*.

Матеріали 3 міжнар. конференції / симпозиуму / з'їзду... — *Proceedings of the 3rd International Conference / Symposium / Congress...*

До прикладу:

Author, A. (2015). Title of article. *Abstracts of Papers. Conference Name*. Kyiv, June 1-3. 2015. (pp. 29-42). Kyiv: VNLU [in Ukrainian].

Author, A. (2015). Title of article. In *Title of book* (якщо є): *Proceedings of the Conference*, Kyiv, June 1-3. 2015. (pp. 29-42). Kyiv: VNLU [in Ukrainian].

Інтернет-ресурс:

Korablin, S. (2017, April 8). Currency liberalization in Ukrainian: escape from reforms. *Dzérkalo týzhnia. Ukraïna – Mirror of the week*, 13. Retrieved from <http://www.gazeta.dt.ua> [in Ukrainian].

Термін подання статей до журналу: до 1 травня.

Поштова адреса редакції:

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Відділ економічної історії

вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011

Телефон (044) 280–84–07

Електронна пошта: economistori@ukr.net

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА
ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ**

Збірник наукових праць

Засновано в 1965 р.

Випуск 56

*Редакційно-видавнича група:
Редактор В.В. Небрат
Оригінал-макет В.М. Бєляєвої*

Підписано до друку 08.12.2023 р.
Формат 60x84/16. Гарн. тип. Arial.
Ум.-друк. арк. 20,6. Обл.-вид. арк. 19,1.
Тираж 100 прим. Зам.

Видавець і виготовлювач:
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
E-mail: eip@ief.org.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5793 від 22.11.2017 р.